

KAMANDAR ŞƏRİFLİ

ƏBDÜLQƏNİ NUXƏVİ
XALİSƏQARIZADƏ

BAKI-2002

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 22 mart 2002-ji il tarixli 2 sayılı iqlasının qərarına əsasən nəşr edilir.

Elmi redaktor: Məmməd Adilov,
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər: Möhsün Nağıyev,
filologiya elmləri doktoru
Azadə Musayeva,
filologiya elmləri doktoru

Rəssam: Fəxrəddin Əli

Xəttat: Müzafəddin Əzizov

Bu kitab milli mədəniyyətimizin irəliləməsində böyük əmək qoymuş, XIX yüzilliyin tanınmış alimi, pedaqoqu və kitabşünası Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadəyə həsr edilmişdir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq, onun həyatı və

yaradıcılığı, pedaqoci və mətnşünaslıq fəaliyyəti, Azərbaycan əlyazma kitabının inkişafında rolu və zəngin kitabxanası öyrənilir.

ÖN SÖZ

Yüksək zirvələr fəth edən müasir elmin və ədəbiyyatın özülünü təşkil edən klassik mədəniyyətin ilkin qaynaqlarından tutmuş dövrümüzədək keçirdiyi inkişaf yollarının öyrənilməsi qarşıda duran ən ciddi və təxirəsalınmaz problemlərdən biridir. - Aparılan tədqiqatların genişliyinə, ardıcılığına və mükəmməlliyinə lazımi qiymət verməklə yanaşı etiraf edilməlidir ki, öz elmi və bədii əsərləri ilə Azərbaycan və ümumislam mədəniyyətinin inkişafında müəyyən rol oynamış Müinəddin Əbu Nəsr Əhməd bin Əbdürrəzzaq ət-Təntarani (X1), Əhməd bin Hüseyn Çarpərzi Təbrizi (X1Y), Yusif Məskuri Şirvani (X1V) , Məhəmməd Hənəfi Qarabaği (XY), Numan Şeyx Səid Şirvani (XY), Qul Əhməd Ağdaşi (XY1), Məhəmməd Əmin bin Sədrəddin Şirvani Mollazadə (XY11), İbrahim Ərəşi (XY111-X1X) və onlarla digərləri kimi Orta əsr Azərbaycan ədib və alimlərinin həyat və yaradıcılıqları hələ indiyədək ayrı-ayrılıqda öyrənilməmişdir. Milli mədəniyyətin irəliləməsində böyük əmək qoymuş belə alimlərdən biri də X1X əsrin görkəmli ədəbiyyatşünası, pedaqoqu və kitabşünası Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Məhəmməd oğlu Xalisəqarızadədir. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin, pedaqoci fikrin və əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində məhsuldar elmi və elmi-pedaqoci fəaliyyət göstərmiş alimlərimizdəndir. Ensiklopedik biliyə yiyələnən Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yaradıcılığı olduqca çox yönlü və rəngarəngdir. O, türkdilli, ərəbdilli və farsdilli Şərqi ədəbiyyatının tədqiqatçısı, tanınmış dilçi, mütərəqqi tədris metodlarının işlənilməsində və həyata keçirilməsində, dərslər vəsaitlərinin yazılmasında və xalq kütlələsinin maariflənməsində böyük əmək sərf etmiş fədakar pedaqoq olmuşdur. Əlyazma kitab mədəniyyətinin qorunmasında, inkişafında və təbliğində onun göstərdiyi fəaliyyət əvəzsizdir. Uzun illər boyu ümumi kitabxana kimi fəaliyyət göstərmiş, minlərlə əlyazma və qədim çap kitablarını, arxeografik sənədləri əhatə etmiş Əbdülqəni Nuxəvinin yaratdığı bilik xəzinəsi geniş xalq kütləsini maarifləndirən bir mədəniyyət ojağı olmuşdur.

Əbdülqəni Nuxəvinin elmi yaradıcılığının aparıcı qollarından birini mətnşünaslıq təşkil edir. Onun jild-jild tərtib etdiyi mətn topluları hal-hazırda ədəbi mətnşünaslıq fikrin inkişaf mərhələlərinin araşdırılmasında, Azərbaycan və Şərqi klassikləri irsinin öyrənilməsində ən dəyərli və etibarlı məxəzlər kimi tez-tez tədqiqatlara jəlb olunur. Klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində apardığı məhsuldar tədqiqatlarla o, mətnşünaslığın praktik fəaliyyət sahəsindən elmi fəaliyyət sahəsinə çevrilməsində böyük rol

oyunaraq, klassik mətnşünaslıqla müasir mətnşünaslıq arasında keçid körpüsü yaratmışdır.

Son dövrlər ölkəmizdə orta əsr yazılı abidələrin tənqidi mətnlərinin tertibi və nəşri geniş vüsət tapmışdır. Artıq bir sıra klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnləri tertib edilərək hazırlanmış və tekstoloci tədqiqatlara həsr olunmuş çoxlu namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır. Buda ondan irəli gəlir ki, avtoqrafları bizə gəlib çatmamış klassiklərin əsərlərinin elmi jəhətdən əsaslandırılmış dəqiq tənqidi mətnləri olmadan, onların üzərində heç bir başqa tədqiqat işi aparmaq mümkün deyildir. Odur ki, hər şeydən qabaq ədəbiyyat abidəsinin dəqiq tekstoloci tədqiqi sayəsində elmi nəşrini həyata keçirmək lazımdır. Buna görə də mətnşünaslıq tarixi filologiya sırasında böyük əhəmiyyət kəsb edən elmi sahələrdən biri hesab olunur. Görkəmli rus alimi D.-S.Lixaçev tekstologiyanın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır ki, «Tekstologiya ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Ayrı bir abidənin mətninin tarixi bütünlüklə ədəbiyyat tarixi üçün geniş ilkin material verir» (1, 30). Eyni zamanda məlumdur ki, «lingvistik mənbəşünaslıqda abidənin dilinin transformasiyası-dialektologiya və dilçilik tarixinin ehtiyajları üçün mühüm müşahidələr obyektidir». (2, 367). Buna görə də mətnşünaslığın bir elm kimi rolu və aktuallığı daha da artır. S.D.Silivanova yazır ki, «bizim nəzərimizdə tekstologiya haqqında məsələ bu gün xüsusilə aktualdır...» (3, 3). Belə böyük əhəmiyyətə və aktuallığa malik olan və ədəbiyyatşünaslığın bütün arsenalını istifadə edən mətnşünaslıq ölkəmizdə bir elmi sahə kimi XIX əsrin 11 yarısında formalaşsada, onu kökü keçmiş əsərlərin dərin qatları ilə bağlıdır. «Əgər «mətnşünaslıq» termini yenidirsə, anjaq anlayışın özü çox qədimdir». (4,85). Qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın ədəbiyyat abidələrinin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması və nəşri sahəsində Azərbaycan alimləri məhsuldar fəaliyyət göstərilərsə də, lakin bu elmin qaynaqlarının və inkişaf mərhələlərinin, onun metod və üsullarının öyrənilməsi sahəsində hələ ayrı-ayrı bir tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu isə ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında duran ən mühüm və aktual məsələlərdən biridir. Yalnız son illər ərzində bu sətirlərin müəllifi Orta əsr türkdilli, ərəbdilli və farsdilli yazılı abidələr üzərində apardığı fundamental tədqiqatlar sayəsində Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və nəzəri məsələləri araşdırılmış və onun nəticələri monoqrafiya şəklində çap etdirilərək, elm aləminə təqdim edilmişdir. Bu tədqiqat işi eyni zamanda ərəb və fars mətnşünaslığının öyrənilməsi üçün də mükəmməl bir mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mətnşünaslıq XIX əsrdən başlayaraq, dövrümüzədək uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Ərəbdilli mədəniyyətimizin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, XIX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünası və dilçisi Yəhya Əli oğlu Xətib Təbrizi mətnşünaslıq sahəsində böyük fəaliyyət göstərmişdir. (5,36-46). O, bir sıra görkəmli ərəb şairlərinin «divan və şer məjmuələrini şərh etməzdən əvvəl onların

mükəmməl mətnlərini tərtib etmişdir... Tənqidi mətn tərtib etmək sahəsində böyük təjrübəyə, geniş biliyə və sağlam estetik zövqə malik olan Xətib Təbrizi şerhlərinə şərh yazdığı şairlərin divanlarının düzgün mətnini müəyyənləşdirməyə xüsusi diqqət yetirmiş, saysız-hesabsız nüsxə fərqlərini aydın göstərmiş, mətnlərin ilkin varianta maksimum yaxınlığını təmin etmək üçün gərgin axtarışlar aparmışdır». (6,176-177).

Xətib Təbrizidən sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycan alim və ziyalılarının ədəbiyyatşünaslıq elminin bu sahəsində müəyyən fəaliyyət göstərərək, mətnşünaslığın inkişafında və onun nəzəri əsaslarının yaradılmasında kifayət qədər böyük əmək sərf etmişlər. İstər Azərbaycan və istərsə də Şərqi ədəbiyyatında bu istiqamətdə göstərilmiş praktiki fəaliyyət Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə üçün təməl daşı olmuşdur. O, mətnşünaslıq sahəsində aparmış olduğu tədqiqat işini bu təməl daşı üzərində qurmuş və inkişaf etdirmişdir. Alim bu zəngin praktiki təjrübədən faydalana-raq, ilk dəfə müasir mətnşünaslığın əsasları ilə səsleşən metod və prinsiplər yaratmış və öz tədqiqatında onlara əsaslanmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi ayrı-ayrı əsərlərin mətnləri üzərində tekstoloci tədqiqatı başa çatdırdıqdan sonra, haşiyələrdə həmin mətnlərə geniş elmi-məlumat aparatı yazmışdır. Bu da alimin metod və prinsipləri, qəbul etdiyi hökmləri, eləcə də tədqiqatın səviyyəsi haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda müxtəlif şifrələr altında mühafizə olunan çoxsaylı əlyazma toplu və kitabları Əbdülqəni Nuxəvinin apardığı məhsuldar elmi-tədqiqat işinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Alimin mətnşünaslıq fəaliyyətində bədii əsərlərlə yanaşı dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa, fəlsəfəyə, məntiqə dair elmi əsərlər də xüsusi yer tutur. Buda alimin elmi yaradıcılığının pedaqoci fəaliyyəti ilə sıxı surətdə əlaqədar olmasından irəli gəlmişdir. O, tədqiq etdiyi əsərlərin əksəriyyətini dərs dediyi məktəbdə tədris etmişdir.

Xalisəqarızadənin yaradıcılığında maarifçilik ideyaları, xalqın tərəqqisi ilə bağlı olan məsələlər xüsusi yer tutur. O, hijri 1260-jı (1844) ildən etibarən Şəki məktəb və mədrəsələrində pedaqoci fəaliyyətə başlamışdır. XIX əsrin maarifçiləri kimi Əbdülqəni Nuxəvi də köhnə sxolastik tədris üsuluna qarşı çıxaraq, onun nöqsanlarını göstərmiş və tədris üçün yeni tipli ümumi dərs vəsaitlərinin yazılmasına böyük ehtiyaj olduğunu söyləmişdir. Alim pedaqoci fəaliyyət göstərdiyi 35 il ərzində onlarla dərs vəsaitləri yazmış və tərtib etmişdir. Onun yazdığı dərsliklərdən biri də "Farsî təkəllüm risaləsi" ("Fars dilində danışmaq kitabı") adlı əsəridir. Bu risalədə o, köhnə sxolastik təlim üsullarını tənqid edərək, öz mütərəqqi təlim metodlarını irəli sürmüş və onları geniş şərh etmişdir. Maarifçi alim öz tədris proqramında ijtimai elmlərlə bərabər, dəqiq elmlərə də xüsusi yer vermişdir. O, çalışmışdır ki, öz tələbələrini hertərəfli biliyə yiyələ-nən ziyalılar kimi yetişdirsin. Alim bu məqsədlə yaratmış olduğu zəngin kitabxananı da tələbələrin və xalqın xidmətinə vermişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Azərbaycan kitab mədəniyyətinin əlyazma şəklində inkişaf etdirilməsində, yayılmasında və toplanmasında da böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun müxtəlif kalliqrafik xətt nümunələri ilə köçürmüş olduğu onlarla Azərbaycan və Şərqi klassikləri əlyazmaları kitab mədəniyyətimizin qiymətli injilərindən sayılır. Bununla bərabər o, əlyazma və qədim çap kitablarının toplanması, mühafizəsi, bərpası və təbliği sahəsində də böyük işlər görmüşdür. Alimin zəngin kitabxanası savadsızlığa və geriliyə qarşı mübarizə apararaq qabaqcıl ziyalıların silahı olmuşdur.

Yuxarıda deyilənlərdən Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin Azərbaycan mədəniyyəti tarixində nə kimi müstəsna yer tutduğu müəyyən qədər aydınlaşır. Alimin zəngin yaradıcılığının tədqiqi XIX əsrdə Azərbaycan elm və mədəniyyətinin yeni inkişaf mərhələsində bir sıra məsələləri müəyyənləşdirmək üçün böyük imkanlar açır. Bu da mədəniyyət tariximizin hərtərəfli öyrənilib, zənginləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu monoqrafiya Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin həyat və yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsi və onun mətnşünaslıq fəaliyyətinin araşdırılması sahəsində aparılmış ilk tədqiqat işidir. Çoxjəhətli və rəngarəng yaradıcılığa malik olan bu böyük alimin elmi irsi indiyədək əlyazma şəklində mühafizə edilərək, tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunun nəşr etdiyi kataloq və elmi əsərlərdə alim haqqında deyilmiş ayrı-ayrı qısa mülahizələr və qeydlər istisna hesab edilərsə, onun həyat və yaradıcılığı haqqında məqalə belə yazılıb nəşr olunmamışdı. Bu tədqiqat işi alimin həyatının, elmi irsinin araşdırılması sahəsində atılmış ilk addımdır. Əbdülqəni Nuxəvinin elmi irsi və kitabxanasının bir qismi uzun axtarışlardan sonra, Şəki şəhərində alimin qohumlarından, ayrı-ayrı adamlardan və eləcə də Bakıda yaşayan şəkili ziyalılardan alınaraq, Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda toplanmışdır. Hal-hazırkı vaxtadək onun kitabxanasından 1500-dən çox adda material əldə edilmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvinin dövrü.

XY111 yüzilliyin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici siyasi vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Bir tərəfdən ölkənin sosial-iqtisadi geriliyi, digər tərəfdən isə xarici istilalar, İran və Rusiyanın hərbi yürüşləri, xanlıqlar arasında birliyin olmaması Azərbaycanda vahid dövlət yaratmağa imkan verməmişdir. Bununla da xarici istilacılara qarşı vahid bir qüvvə mərkəzinin yaradılması mümkün olmamışdır. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə əlaqədar Qazax və Şəmşəddin sultanlıqları da Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə də, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başladı. 1803-cü ilin yazında isə çar ordusu Balakən müdafiəçilərinin müqavimətini sındıraraq, oranı viran qoydular. Jar jamaatı isə müqavimət göstərmədən məğlub oldu. General Sisyanov Jar-Balakən planını həyata keçirdikdən sonra, Gənjə

üzərinə hərəkət etməyi qərara aldı. Sisianov 1803-jü ilin 30 noyabrında xəyanətkar Gənjə ermənilərindən istifadə etmək məqsədilə onlara belə mürəjət göndərmişdi: "Hamınızı əmin edirəm ki, ümumrusiya taxt-tajının müdafiəsinə qalxan hər kəs özünün və əmlakının təhlükəsizliyinə tam təminat alacaq, müsəlmanların soyğunçuluğundan, hər jür təqib və sıxışdırmalarından janınız qurtaracaq. Sizə Gürjüstanın hər hansı bir guşəsində Rusiya dövlətinin sakini kimi asudə yaşamaq hüququ veriləcəkdir.

1804-jü il yanvarın 3-də Gənjə üzərinə rus qoşunlarının hüjumu nətişində şəhər odlara qalandı. Bundan sonra bir-birinin ardınca Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı və Quba xanlıqlarında Çar üsul-idarəsi bərqərar edildi. 1812-jü ilin iyununda başlayan İran-Rusiya müharibəsi 1813-jü il 12 oktyabrda Qarabağın Gülüstan kəndində bağlanan sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Bu müqaviləyə əsasən Talış, Şirvan, Quba, Bakı, Gənjə, Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiya imperiyası tərkibinə qatıldı. Beləliklə də Azərbaycan iki hissəyə bölündü. 1826-jü ilin 16 iyulunda başlayan ikinci Rusiya-İran müharibəsi isə İranın məğlubiyyəti ilə başa çatdı və 1828-jü ilin 10 fevralında Təbrizin jənubunda yerləşən Türkmənçay kəndində Rusiya və İran arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Bununla da İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycanın şimal torpaqları Rusiya tərəfindən zəbt edilmiş, Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirmiş və ölkə zorla iki hissəyə bölünmüşdür.

XIX yüzilliyin əvvəllərindəki Rusiya istilaları Rusiya-İran müharibələri Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurmuş və bəzi şəhərlər dağıdılmış, külli miqdarda insan qırğınına səbəb olmuşdur. Ölkənin kənd təsərrüfatı sahələrindəki dağıdılmış suvarma sistemləri 1930-ju illərdən etibarən bərpa edilməyə başlamışdır. Azərbaycanda sənətkarlıq, sənaye və ticarət də öz inkişafını davam etdirmişdir. 1827-jü ildə Qafqazda ilk dəfə olaraq Şəki yaxınlığındakı Xanabadda ipək emalı müəssisəsi fəaliyyətə başladı. Yeraltı sərvətlər sırasında isə əsas yeri neft tuturdu. Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra bütün neft quyuları çar hökumətinin ixtiyarına keçmişdi. Azərbaycanın müstəmləkəyə çevrilməsi, həmçinin feodal istismarı, ağır vergilər xalqın haqlı narazılığına səbəb olur, üsyanlara, silahlı iğtişaslara gətirib çıxarırdı. 1826-jü ildə Gənjədə, 1830-ju ildə Jar-Balakəndə, 1837-jü ildə Qubada və 1838-jü ildə Şəkiddə və başqa yerlərdə baş vermiş üsyanlar amansızcasına yatırılmışdı. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanda feodal ijtimai münasibətləri, feodal həyat tərzi sürətlə dağılmağa və kapitalist mahiyyəti daşıyan jəmiyyətlər, şirkətlər və sənaye müəssisələri yaranırdı.

Rus istilasından sonra Azərbaycanın iqtisadi və ijtimai-siyasi həyatında olduğu kimi mədəni həyatında da yeni bir inkişaf dövrü başlamışdır. Ədəbiyyat, injəsənət və elm sahələrində müasirlik meylləri özünü göstərməyə başladı. Elm və ədəbiyyatda yeni uğurlar və realizmin ilk ryşeymləri yaranmaqla bərabər Azərbaycanda maarifçilik hərəkəti də özünü göstərirdi. Xalqımızın qabaqjıl ziyalıları dünya mədəniyyətinin

uğurlarından bəhrələnərək, Azərbaycan xalqmaarifini yüksəltməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli təhsil ojaqları açmaq üçün hakim dairələrə mürəjətlər edir, çox çətinliklə də olsa, öz niyyətlərinə nail olurdular. Bununla da Azərbaycanda erkən maarifçilik adı almış sosial-mədəni proses yarandı və bədii ədəbiyyat bu hərəkatın nümayəndələri əlində qüdrətli silaha çevrildi. Beləliklə də, köhnə feodal ənənələrindən uzaqlaşaraq, yeni müasir üsluba keçən, dünyəvi elmləri təbliğ edən, maarifçiliyi yayan Azərbaycan mədəniyyətinin Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1794-1847), Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852), İsmayıl bəy Qutqaşınlı (1806-1861), Qasım bəy Zakir (1784-1857), Mirzə Jəfər Topçubaşov (1790-1869), Mirzə Kazım bəy (1822-1870), Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1838) kimi yeni nəsli yetişirdi. Bu yeni nəsəl Azərbaycan elminə və ədəbiyyatına yeni ruh, yeni üslub gətirərək, mədəniyyətimizin XIX əsrdəki yeni yüksəliş mərhələsinin ilk təməl daşlarını qoymuşlar. Alimlərimiz və ədiblərimiz get-gedə öz əsərlərində mütərəqqi meyilləri və realizmi qüvvətləndirirdilər. Onlar öz əsərlərilə nəinki Azərbaycanda və Rusiyada, hətta Qərbdə belə böyük şöhrət qazanmağa başladılar. "Azərbaycan ədəbiyyatının şöhrəti Rusiya və Qərbə yayılmaqda idi"(8,1X-XIV).Varşavada İsmayıl Qutqaşınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri fransızca, Berlində "Mirzə Şəfinin şərqiləri" almanca, sonra isə başqa Avropa dillərinə çapdan çıxır. Əsərlərinin əksəriyyəti Avropa dillərində tərcümə olunmuş Mirzə Kazım bəy görkəmli bir şərqşünas kimi Rusiyada və Avropada böyük şöhrət qazanmışdır. Akademik V.V.Bartold M.Kazım bəyin elmi xidmətlərini xarakterizə edərkən yazır: "Sankovski və Kazım bəy öz məruzələrilə rus şərqşünaslığını yaratdı, demək olar ki, bütün rus şərqşünaslarının sonrakı nəsli bu iki alimdən birinin tələbəsi, yaxud onların tələbələrindən tələbəsi olmuşlar"(9,467-468). Peterburq, Moskva, Paris, Berlin qəzetləri Mirzə Fətəli Axundovun şəxsinə dünya ədəbiyyatına yeni bir şərqli istedadın gəldiyini yazırdı.---

XIX əsrin 1 yarısında get-gedə xalqın həyatı ilə daha sıx surətdə bağlanan, onların arzu və istəklərini ifadə edən yeni realist ədəbiyyat yaranırdı. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlının simasında realist ədəbiyyatın və maarifçiliyin ilk rüşeymləri yaradılırdı. A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm", "Kəşfü-l-qəraib"("Qəribəliklərin kəşfi"), "Əsrari-mələkət" ("Planetlərin sirləri"), "Təhziyə-əxlaq" ("Əxlaqın təmizlənməsi") və s. əsərlərilə elmə mütərəqqi müasir bir ruh gətirmişdir. Bu dövrdə Q.Zakir, B.Şakir, M.B.Nadim və başqalarının şəxsinə yeni satira məktəbi yaranmış və tənqidi realizmə doğru bir inkişaf mərhələsi başlamışdır. Firudin bəy Köçərli Q.Zakirin əsərlərini "Məişətimizin güzgüsü", şerlər divanını isə ədəbiyyat xəzinəmizin qiymətli bir daşı hesab etmişdir (10, 417). Azərbaycan ədəbiyyatının bu yeni nəsli öz əsərlərində feodalizm jəmiyyətinin iyrenj sifətlərini, ijtimai quruluşun doğurduğu bəlaları tənqid edərək, yeni dünyəvi ideyaları təbliğ edirdilər. Bu dövrdə elmdə və ədəbi həyatda baş verən yeniliklər, mütərəqqi ideyalar Jənubi Azərbaycanda da yayılırdı. İran Orta əsr həyat

tərzinin, ijtimai zülmün, müstəbidliyin tənqidi Xalxali, Şukuhi və s. kimi ədiblərin əsərlərində öz bədii ifadəsini tapırdı. Realist dramaturgiya, teatr və nəsrimizin banisi, maarifçi-demokrat, görkəmli mütəfəkkir M.F.Axundov milli mədəniyyətimizin inkişafında və çiçəklənməsində misilsiz dərəcədə böyük rol oynamışdır."Mirzə Fətəli Axundovun (Axundzadə) yaradıcılığını jəsaretlə X1X əsrin ortaları Azərbaycan ijtimai həyatının ensiklopediyası adlandırmaq olar"(11,107). Yaxud "Qətiyyə təəjjüblü deyil ki, elmi ədəbiyyatda bəzən Azərbaycan mədəniyyət tarixinin X1X əsrini bütünlüklə "Mirzə Fətəli əsri" adlandırmışlar(8,XXX111). M.F.Axundov "Müsyö-Cordan və dəvış Məstəli şah", "Həji Qara" və digər komediyaları, "Kəmalüddövlə məktubları" traktatı, "Aldanmış kəvakib" povesti və digər əsərləri ilə öz xalqını mənəvi inkişafın yeni, yüksək zirvəsinə qaldırmış mütəfəkkir və ijtimai xadimdir. O, öz əsərlərində jəmiyyətdə, ijtimai həyatda hökm sürən geriliyi, jəhaləti, köhnəliyi, xürafatı ifşə edərək, X1X əsr Azərbaycan ijtimai və siyasi həyatının janlı obrazını yaratmışdır. "Onun nəzərində müasir həyatdan kənar, xalq kütlələrinin mənafeyi ilə bağılı olmayan ədəbiyyatın heç bir qiyməti yoxdur"(12,129).

X1X əsrdə ədəbiyyatda baş verən yeniliklər, təzə istiqamətlər, mütərəqqi ideyalarla yanaşı klassik şer ənənələri də inkişaf etdirilirdi. Bu ənənələri inkişaf etdirən şairlər Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində təşkil olunmuş şer məjlislərində qruplaşmışdılar. Bunlara nümunə olaraq Qarabağda "Məjlisi-üns", Şamaxıda "Beytüs-səfa", Bakıda "Məjməu-ş-şüəra", Ordubadda "Ənjüməni-şüəra", Lənkəranda "Fövjü-l-füşəha" nı göstərmək olar. Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Xurşidbanu Natəvan (1830-1897), Mir Möhsün Nəvvab (1831-1918), Ağadadaş Müniri, Məhəmmədətağı Sidqi (1854-1904) bu məjlislərin rəhbərləri və ən görkəmli nümayəndələri idi. Bu məjlislərlə yanaşı, aşiq şeri də sürətlə inkişaf edirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətlərində Mirzəjan Mədətov, Aşiq Pəri, Kərim ağa Salik, Müjrim Kərim Vardani, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Baba bəy Şakir, Seyid Əbdülqasim Nəbati və başqaları kimi Vaqif ədəbi məktəbinin davamçıları yetişmişdi. Onların əsərlərində məhəbbət lirikası ilə yanaşı ijtimai motivlər də xüsusi yer tuturdu. "Aşıqlar həmişə xalq kütlələri içərisində yaşamış, xalqın həyat və mübarizəsi onların yaradıcılığı üçün bir mənbə olmuşdur" (13,167). Bu dövrdə elmdə, injəsənətdə və ədəbiyyatda bütün yeniliklərin əleyhinə çıxan köhnəpərəstlər və mühafizəkar aləm çox qüvvətli idi. Onlar əsasən mülkədar və ruhani ailələrindən çıxmış, feodal ijtimai quruluşunu və onun qanunlarını müdafiə edən, islam fanatizminin təbliğində jiddi fəaliyyət göstərən adamlar idi.

X1X əsrdə Azərbaycanın bütün vilayətlərində olduğu kimi, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yaşayılı yaratdığı Şəki şəhərinin ijtimai-iqtisadi və mədəni həyatında da yeni dirçəliş dövrü başlamışdı. 1826-jı ildə Şəki xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil edildikdən sonra, orada ipəkçilik sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Burada tikilən yeni fabriklər ipəkçiliyin geniş vüsət tapmasına böyük təkan verdi. X1X əsrin

İkinci yarısında Şəki Azərbaycanın mühüm ipəkçilik sənayesi mərkəzinə çevrildi. Şəkinin xarici ticarətində ən başlıca yeri ipək tuturdu. Şəki təcirlərinin Zaqafqaziya və Rusiyadan başqa Fransa, İtaliya, İsveçrə, İran, Türkiyə ilə geniş ticarət əlaqələri var idi. İpəkçilikdən başqa Şəkidə boyaçılıq, misgərlik, dəmir əşyalar istehsalı da inkişaf etmişdir. Şəhərin Dabbaqxana adlanan məhəlləsi bütövlükdə gön-dəri istehsalı ilə məşğul idi. Şəkinin iqtisadi həyatında baş vermiş tərəqqi ilə yanaşı, şəhərin maarif və mədəniyyətinin inkişafında da müəyyən irəliləyiş olmuşdur. 1831-ci ildə Şəkidə bir qəza məktəbi açıldı. Çarizmin bu məktəbi açmaqda məqsədi yerli varlıqların uşaqlarından çar məmurları, əsasən tərcüməçilər hazırlamaq idi. 1850-ci ildə Şəki əhalisinin vəsaiti hesabına daha bir məktəb açıldı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın başqa vilayətlərində olduğu kimi Şəkidə də başlıca maarif ocaqları milli məktəblər idi. Bu dövrdə Şəkidə fəaliyyət göstərən xüsusi məktəblərin sayı 32 idi. (14,99). Xalisəqarızadənin əlyazmalarında bu məktəblərin bəziləri haqqında qısa məlumat verilmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

- 1.Hacı Məhəmməd əfəndi Nəbi əfəndi oğlunun mədrəsəsi.
- 2.Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsəsi.
- 3.Sədrəddin bəy Nuxəvinin mədrəsəsi.
- 4.Əlişanın mədrəsəsi.
- 5.Abdulla əfəndi Axundzadənin mədrəsəsi.
- 6.Mövlanə Məhəmməd Əli əfəndinin mədrəsəsi.
- 7.Ağ Məşjid adı ilə məşhur olan Dabbaqxana məşjidinin nəzdindəki mədrəsə.
- 8.Jümə məşjidinin nəzdindəki mədrəsə.
- 9.Hacı Şəmsəddin bəyin məşjidindəki mədrəsə.

Bu mədrəsələrdə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, tarix, hesab, riyaziyyat, astronomiya, ilahiyyat və digər elmlər geniş tədris olunmuşdur. Xüsusən Xalisəqarızadənin işlədiyi Əlijan bəy Nuxəvinin və Abdulla əfəndi Axundzadənin mədrəsələri tələbələrə geniş hərtərəfli bilik verən bir maarif ocağı kimi digər mədrəsələrdən fərqlənmişdir. Milli məktəblər xalq arasında maarifi yaymaqda bərabər, mədəni irsimizi yayan və əlyazma kitab mədəniyyətimizi inkişaf etdirən katiblər və xəttatlar məktəbi yaratmışdır. Mirəhməd Abdulla oğlu Axundzadə, Abdulla Əbdülqəni Nuxəvi oğlu Xalisəqarızadə, Molla Yaqub Hacı Mahmud oğlu Nuxəvi, İsa Hacı Bilal əfəndi oğlu Nuxəvi, Abdulla Najı, Kərim əl-Vərdani Şəkəvi, Əhməd Məhəmməd oğlu əl-Hüseyni Nuxəvi, Nurməmməd əfəndi Abdulla oğlu Xalisəqarızadə, Əhməd əfəndi Məhəmməd əfəndi oğlu aşağı Köynüklü, Əhməd İbrahimxəlil oğlu Əfəndizadə və onlarla digər ziyalı, katib və xəttatların qələmlərinin məhsulu olan Azərbaycan və Şərqi klassikləri əsərlərinin

yüzlərlə əlyazmaları kitab mədəniyyətimizin dəyərli injiləri kimi hal-hazırda Əlyazmalar institutunda mühafizə və tədqiq olunur. Şəhərlərdə və kəndlərdə fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələr klassik irsimizi “çap” edib yayan “nəşriyyatlar” rolunu oynamışdır. Ə.Mirəhmədov haqlı olaraq yazır ki, “Kitab sərvətinin zənginləşməsində məktəb və mədrəsələrin rolu ayrıja qeyd edilməlidir. Orta əsrlərdə dərslik halında istifadə üçün xüsusi çap kitablarının olmaması nəticəsində məktəb və mədrəsələrin çoxunda şagirdlər özləri müəlliminin məsləhəti ilə müvafiq elmi və bədii əsərlərin üzünü köçürərək, onları özlərinə dərs kitabı edirdilər. Azərbaycan mədrəsələrinin tələbələri arasında klassiklərin əsərlərinin üzünü köçürüb, mədrəsə, məsəjid və s. yerlərdə yadigar qoymaq dəb idi. Nizami, Xaqani, Sədi, Xəyyam, Hafiz, Füzuli, Jami, Əmir Xosrov Dəhləvi və başqa şairlərin əsərlərindən ibarət yüzlərlə əlyazma kitabları bu jür yaranmışdır” (15,XX11).

XIX əsrin birinci yarısında Şəkiddə bir sıra şəxsiyyətlər yetişmişdir. Onlardan Fateh təxəllüsü ilə yazmış Kərim ağa adlı tarixçini göstərmək olar. O, “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi” adlı əsəri ilə Şəkinin keçmiş tarixinə dair maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu dövrlərdə Şəkiddə aşiq şəri tərzində yazan bir sıra şairlər də olmuşdur. Onlar özlərinin aşiqanə lirik qoşma, təjnis, gəraylı və digər növlərdə yazdıqları əsərləri ilə yazılı ədəbiyyatımızın inkişafında və zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu ədəbi jərəyanın nümayəndələrindən “Xəstə Qasım” təxəllüsü ilə yazan Molla Qasım Zakiri, Müjrum Kərim Vərdanini, Padarlı Abdullanı, Aşiq Novruzunu və s. göstərmək olar. Qasım bəy Zakirin müasiri olan Molla Qasım Zakir haqqında ilk məlumatı F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” (16,457-465) adlı əsərində verir. O, şairin həyatına dair müxtəsər məlumat verərək, şairin ayrı-ayrı yerlərdən topladığı bir sıra qoşmalarını, qəzəllərini, müxəmməslərini və s. oxujulara təqdim etmişdir. Molla Qasım Zakir öz dövründə Şəki şairlərinin ustadı hesab olunmuşdur. Bu dövrlərdə Şəkiddə “Rəsul” təxəllüslü Hacı Rəsul (1803-1883), “Dülgər” təxəllüslü Rəsul (1825-1888), “Şuxi” təxəllüslü Kərim ağa Fatehin oğlu Mustafa ağa Şəkiyanov (1895-ji ildə ölüb) və s. şairlər də yazıb yaratmışlar. Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Şəkiddə maarif və mədəniyyət başqa bölgələrə nisbətən yaxşı inkişaf edirdi. Digər tərəfdən isə çar hökuməti heç də ujqar vilayətlərdə maarif və mədəniyyətin yayılmasının və inkişafının tərəfdarı olmamışdır. Şəki kimi iri ticarətin və sənətkarlığın inkişaf etdiyi bir şəhərdə xalqa heç bir tibbi yardım göstərilirdi. Şəhərdə qarnizon üçün olan xəstəxana və 1830-ju ildə açılmış yeganə aptek zabitlərə, əsgərlərə və yerli əhəlinin yuxarı təbəqələrinə xidmət edirdi.

Şəki elm, maarif və mədəniyyətin böyük mərkəzləri olan Bakı, Tiflis və s. şəhərlərdən uzaqlarda yerləşirdi. Dövrün görkəmli ziyalıları isə əsasən bu mərkəzdə toplaşır, orada elm, ədəbiyyat və injəsənətin böyük joşğunluqla tərəqqi etməsinə zəmin yaradırdılar. Bu tərəqqi isə öz növbəsində zəmanəsinin yazıb-yaradan şəxsiyyətlərini yetişdirirdi.

yətlərinin dünya görüşlərinin inkişafına və formalaşmasına böyük təsir göstərirdi. Buna baxmayaraq Şəki məktəb və mədrəsələrində zəmanəsinin tanınmış alimləri fəaliyyət göstərmiş və bu şəhərdə elm və maarifin inkişafında ciddi rol oynamışlar. Həmin alimlər haqqında aşağıda bilgilər veriləcəkdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yaşayıb yaratdığı XIX əsr Azərbaycan tarixində ən ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə elmdə, ədəbiyyatda və injəsənətdə yaranan hər jür yeniliyə qarşı duran mürtəje qüvvələrlə mütərəqqi qüvvələr arasında qızğın mübarizə gedirdi. Xalisəqarızadə belə bir çətin, mürəkkəb keçid dövründə yaşayıb yaratmışdır.

Nənə və Nəvə.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin həyatı haqqında hələ indiyədək ətraflı məlumat yazılmış ayrı-ayrı bir sənəd əldə edilməmişdir. Hər-hansı alimin, yaxud ədibin həyatı öyrənilərkən, əvvəlcə onun öz əsərləri, sonra isə müasirlərinin və tədqiqatçıların yazdıqları fikirlər araşdırılır. Əbdülqəni Nuxəvinin əsərləri isə sırf elmi xarakter daşdığına görə, onların kiçik müqəddimə və sonluqlarında, yaxud haşiyələrində alimin qeyd etdiyi qısa məlumatlardan başqa, onun həyatının ayrı-ayrı dövrləri ilə bağlı geniş yazılar verilməmişdir. Bu məlumatlar alimin təjümevi-halının ətraflı surətdə araşdırılması üçün kifayət deyildi, çünki bunlardan bəziləri onun həyatı üçün əhəmiyyətli məlumatlar olsa da, digərləri təkrar xarakteri daşıyır. Əbdülqəni Nuxəvinin elmi irsinin və kitabxanasının hələ tam şəkildə əldə edilməməsi də bu yolda böyük çətinliklər yaradırdı. Alimin həyatını mümkün qədər geniş işıqlandırmaq üçün, onun əldə edilmiş elmi irsi, kitabxanasından dövrümüzədək gəlib çatmış iki mindən çox adda müxtəlif Azərbaycan və Şərqi Mütəfəkkirləri əsərlərinin əlyazma və qədim çap kitabları, arxiv materialları və imzaladığı dövlət sənədləri tədqiqata jəlb edilərək, diqqətlə öyrənilmişdir. Bununla yanaşı Əbdülqəni Nuxəvinin vətəni Şəki şəhərində aparılmış axtarışlar, şəhərin qojaman sakinlərindən, xüsusən onun nətiyəsi Əbdülkərim İmanzadədən alınan məlumatlar alimin həyatını daha geniş surətdə işıqlandırmaq üçün, diqqətəlayiq imkanlar yaratmışdır. Bununla bərabər, XIX əsrdə Şəkiddə yazılmış və hal-hazırda Əlyazmalar institutunun xəzinəsində saxlanılan böyük miqdarda əlyazmalar da tədqiqata jəlb olunmuşdur. Xalisəqarızadənin arxivindən əldə edilmiş məktublar da əhəmiyyətli məlumatlar vermişdir. Məktublara sayı az olması istər onun həyatının, istərsə də müasirləri ilə olan əlaqəsini geniş və hərtərəfli işıqlandırmağa imkan vermir. Alimin imzaladığı dövlət sənədlərində isə onun haqqında heç bir məlumat yazılmamışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin həyat və yaradıcılığının yazılmasında onun əlimizdə olan əlyazmaları və məktubları əsasmənəbə kimi götürülmüş, elmi fəaliyyəti isə onun

əsərlərinə əsasən qiymətləndirilmişdir. Şübhəsiz ki, çoxyönlü yaradıcılığa yiyələnən görkəmli bir alim haqqında ilk dəfə ətraflı tədqiqat aparmaq böyük çətinliklər yaradır.

Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Məhəmməd oğlu Xalisəqarızadə 1817-ji ildə mart ayının 8-də, Böyük Qafqaz dağlarının döşündə, "Şəki" yaylasının və Aslan dağın etəyində özünə məskən salmış Şəki şəhərinin Qışlaq məhəlləsində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Azərbaycan torpağının ən gözəl guşələrindən biri olan bu şəhərin adı XV111 əsrin sonunadək ədəbi mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə Şəki idi. Rusiyaya birləşdirildikdən sonra da xanlığın ərazisi inzibati vahid olmaq etibarı ilə rəsmən Şəki əyaləti adlanırdı. Yalnız 1840-ji il islahatı ilə bütün əyalətə Nuxa qəzası, qəzanın mərkəzinə isə Nuxa adı verilmişdir. XIX əsrin 11 yarısının lap əvvəllərində çar hakimiyyət orqanları şəhəri idarə etmək üçün onu iki məhəlləyə böldü: Şəki və Qışlaq (14,3,74). 2700 illik tarixi olan bu şəhər Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət və ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Tarixçilər və səyyahlar bu diyarın qədim tarixi və mədəniyyətindən, gözəl təbiəti və abi-havasından, tarixi abidələri və ipəyindən böyük heyranlıqla söhbət açmışlar. 1858-59-ju illərdə Rusiyada və Zaqafqaziyada səyahətdə olmuş görkəmli fransız yazıçısı polkovnik Aleksandr Düma-ata (1802-1870) Şəki haqqında belə yazmışdır: "Polkovnik Tarakanovun iqamətgahı şəhərin kənarında olduğundan, biz mərkəzi küçəyə çatana qədər xeyli yol qət etdik. Küçənin ortası ilə çinqillik kiçik çay axırdı. Çayın bir sahilində isə dükənlər jərgə ilə düzülmüşdü. Mağazaların önü seyrəngah idi. Küçənin hər iki tərəfindən ujalan ağaclar biri-birinə qovuşaraq köpüklənən suyun üzərində həm ürək oxşayan kölgəlik əmələ gətirmiş, həm də dağın etəyində şairanə bir mənzərə yaratmışdı.

Bir az aralıda başı buludlara dəyən, şairanə və səfəli dağlar elə gözəl mənzərələr yaradırdı ki, bu mənzərələri sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm. Ujsuz-bujaqsız sahəsinə görə bir balaja Qızlara bənzəyən belə ejaqkar mənzərəli yeri mən heç vaxt görməmişəm.

Nəhayət, biz heç bir faytonun heç vaxt keçmədiyini, birdən-birə sola burulan jığırda yoxuşa qalxdıq və dağın döşündəki bazara çatdıq. Orada nə desən düzəldirlər. Bazarda jan dərmanı desən, onu da satırlar. Gördüyüm külli miqdarda bazarların içərisində üçü mənim ən çox xoşuma gəlib və mən Tiflisin bazarını da müstəsna etməmişəm. Bunlardan biri Dərbənd, biri Bakı və biri də Nuxa bazarıdır. Orada jürbəjür xalılar, silahlar, yəhərlər, patronlar, çərəkəzi çuxalar, dağlı səndəllərindən tutmuş gürjü uzunboğaz tumaş çəkmələrinə qədər hər jür başmaqlar düzəldir və satırlar. Orada növ-bənöv üzük, qolbağlar, bir, iki və üç sıra qızıl Azərbaycan pulu düzülmiş boyunbağlar, bizim qaraçı artistlərinin həsəd apara biləcəkləri və hətta Şamaxı rəqqasəsi, gözəl Nisəyə paltar tikməyə bəs edə bilən baş örtükləri, sırğalar, yaxasında qızıl və ya gümüşdən meyvə şəkilləri toxunmuş koftalar düzəldilir və satılır. Belə koftalar burada çox dəbdədir.

1792-ji ildə Məhəmməd həsənin tikdirdiyi Xan sarayı valehediji və insana “gəl-gəl” deyən bir imarətdir. Çar ordusu 1828-ji ildə Nuxanı tutanda Xan sarayı dağılmışdı. Xan sarayı elə füsunkar gözəlliyə malik abidədir ki, yalnız memar fırçası onun neyə birləşdirildiyi məlum olmayan saysız-hesabsız şəbəkə və naxışlarını yenidən janlandıra bilər. Nuxanın çox da böyük olmayan Xan sarayından ayrılanda, ürəyimdən istər-istəməz bir fikir keçdi: “Xudaya, sən özün bu gözəl və tarixi abidəni yadellilərdən qoru!”.

Əvvəldə dediyimiz kimi Nuxa olduqca jazibədar, adamı heyran qoyan bir şəhərdir. Daha doğrusu, bura bütövlükdə istirahət yeridir. Aprel ayından başlayaraq ta oktyabra kimi burada 12 mindən 60 minə qədər adam yaşayır.

Nuxanın əsas ticarətini ipək təşkil edir. Onun bir fabriki var. O, toxujuluq fabriki deyil, əyriji fabrikidir. Bu fabrik hər il altı milyonluq xammal ixraj edir. Şəhərin evlərini kölgələrə qərç edən gözəl ağajların bir hissəsi tut ağajlarıdır. Onların atlas kimi yarpaqları ölkənin var-dövlətini təşkil edən milyardlarla barama qurdlarını yemləyir.

Bazarı və şəhəri xeyli gezdik. Elə bil ürəyimizə dammışdı ki, daha Nuxadan gözəl bir yer görə bilməyəjəyik.

Biz Nuxadan uzaqlaşdıqca onun görünüşü daha da gözəlləşir və bütün füsunkarlığı ilə gözümüzün qabağında janlanırdı. Bərqərar olduğu Qafqaz sıra dağlarının dilbər bir guşəsinə qısılmış Nuxa, onu yaşıllığa qərç edən, qoynunda gizlədən ağajların arasından güjlə görünürdü” (17,116-117,131,133,137).

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə, öz tarixi qəhrəmanları və yüksək mədəniyyəti ilə uzaq-uzaq ellərdə belə böyük şöhrət qazanmış Azərbaycan torpağının bu ejaqkar guşəsində dünyaya göz açmış, onun maddi nemətləri ilə qidalanmış, yetişdirdiyi böyük zəkaların təlimilə kamilləşmiş və bütün həyatını bu torpağa və onun qədərbilən xalqına həsr etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi “Sədo həft rəng” (“Yüz yeddi rəng”) adlı mətnlər məjmuəsində, nəsilərin şəjərəsində və digər əlyazmalarında qeyd edir ki, onun tam adı və nəsəbi Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Kamaləddin Məhəmməd əfəndi oğlu Xalisəqarızadə olmuşdur. Əsərlərinin sonunda isə öz adını çox vaxt sadəjə olaraq Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə, yaxud Əbdülqəni Nuxəvi kimi yazmışdır. Onun babası Molla Pir Məhəmməd (Molla Piri adı ilə tanınmışdır), ulu babaları isə Şeyx Məhəmməd və Nur Məhəmməd olmuşlar. Bu nəslin soyadı, alimin ulu babası Şeyx Məhəmmədin həyat yoldaşı Xalisə qarının adı ilə bağlıdır. Əbdülqəni Nuxəvi əsərlərində dəfələrlə qeyd edir ki, o, xalq içərisində Xalisəqarızadə adı ilə şöhrət tapmışdır. Xalisə qarı yaxşı təhsil almış dövrünün müdrək şair təbli ziyallılarından biri olmuşdur. Azərbaycan kitab sərvətinin toplanmasında və Vətən övladlarının maa-rifləndirilməsində diqqətəlayiq əmək qoymuş bu müdrək qadın Şəkiddə özünə böyük şöhrət və nüfuz qazanmışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin zəngin kitabxanasının əsasını da məhz Xalisə qarı qoymuşdur. Əldə etdiyimiz əlyazmalarda onun doğum və ölüm ta-

rixləri haqqında heç bir məlumat göstərilməmişsə də, Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi nəsilərinin şəjərəsinə əsasən deyə bilərik ki, o, XV111 əsrdə yaşamışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin əlyazmaları üzərində, eləcə də onun doğma şəhəri Şəkide aparılmış ax-tarışlar nəticəsində Xalisə qarının həyatı ilə bağlı çoxlu məlumatlar əldə olunmuşdur. Xalisə Hacı Bayramın yeganə qızı və övladlarının ən kiçiyi olmuşdur. Dövrünün ziyalılardan olmuş Hacı Bayram qızı Xalisəni böyük məhəbbətlə sevirmiş və hara get-sə qayıdanda ona çoxlu hədiyyələr alıb gətirmiş. Xalisə hələ kiçik yaşlarından qardaşları Mahmud və Mustafadan özünün möhkəm yaddaşı, hazırjavablığı ilə fərqlənmişdir. Hətta, o, ara-sıra onlara gələn, atasının müəllim dostlarının belə nəzər-diqqətini özünə jəlb etmişdir. Onlar Xalisənin çox dərrakəli uşaq olduğunu dəfələrlə söyləmişlər.

Bir gün Hacı Bayramın, Şamaxı mədrəsələrində müəllimlik edən dostlarından biri onun evinə qonaq gəlibmiş. Hacı Bayram dostunun gəlişi münasibətlə evində böyük məjlis qurur. Söhbət zamanı qonaq yaxın yoldaşlarından birinin etibarsızlığı nə-tijəsində böyük zərər çəkməsindən danışarkən, Hacı Bayramın yanında oturmuş 8 yaşlı qızı Xalisə gözlənilmədən söhbətə qarışaraq, aşağıdakı şəri deyir:

Söylə dərdin bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə,
Hər üzünə gülənlərə,
Etibar eyləmək olmaz.

Məjlisdə oturanların hamısı bir-birinin üzünə baxa-baxa bu uşağın qabiliyyətinə heyran qalırlar. Şəvə kimi qara saqqalına yenijə dən düşmüş, təqribən 40-45 yaşlarında bir kişi olan Hacı Bayramın şamaxılı qonağı həyəjanından özünü saxlaya bilməyib ayağa durur, Xalisəyə yaxınlaşaraq, onu qujağına alır və üz-gözündən öpərək soruşur:

-Mənim qəşəng qızım, sən kitab oxuya bilirsənmi?

O, utana-utana başını qaldıraraq qonağa cavab verir:

-Yox, əmi. Qardaşım Mahmud çox yalvardıqdan sonra, o hərflərin anjaq bir neçəsini mənə öyrətdi.

-Bəs bu şəri haradan bilirsən?

-Bir neçə gün əvvəl Mahmud kitab oxuyarkən, ondan xahiş etdim ki, hündürdən oxusun mən də qulaq asım. Sən başa düşməzsən deyə əvvəljə oxumaq istəmədi. Mənim inadkarlıq etdiyimi görüb, dediyim şəri mənə oxudu, mən də əzbərlədim.

Qonaq Xalisəni yerə qoyub, yanında oturur. Məjlisdəkilərin hamısı diqqətlə onların söhbətinə qulaq asırlarmış. Qonaq yenə Xalisədən soruşur:

-Sən bu şerin mənasını başa düşürsənmi?

-Bəli. Bu şerdə Qurbani deyir ki, yaxşı adamlarla dostluq et, hər adamla yaxınlıq etmə, dərdini dərdbilənə söylə.

-Qızım, bəs bilirsənmi Qurbani kimdir?

-Qardaşım dedi ki, o, böyük el aşığıdır.

-Afərin, qızım, afərin,-deyərək qonaq Haji Bayrama tərəf çevrilərək deyir:

-Ay Haji, səni təbrik edirəm. Bu uşağın böyük gələjəyi var. Xalisəyə yaxşı bir müəllim tapıb, mükəmməl təlim vermək lazımdır.

Bu gejə Xaliənin həyatında hələdijə rol oynamış və ondan bir neçə gün sonra, Haji Bayram evə ağ saqqallı nurani bir kişi ilə gəlir. Qızını Haji Kərimlə tanış edərək deyir ki, bu gündən o, sənənin müəlliminə olajaqdır. Xalisə böyük həvəslə oxumağa başlayır. Bir ildən sonra Haji Kərimin məsləhəti ilə Haji Bayram, qızına ərəb və fars dillərini dərinləndirən öyrətmək üçün, daha bir müəllim də dəvət edir. Hələ kiçik yaşlarından kitabı hədsiz dərəcədə sevməyə başlayan Xalisə bütün gününü müəllimləri və kitabları ilə keçirərmiş. Kitab oxumaqdan aldığı mənəvi zövqü bəlkə də heç bir şeydən almırmış. Hətta bir dəfə o, anasını qohumlarının toy məjlisindən yarımqıç gətirir ki, atam aldığı təzə kitabı oxuyub başa çatdırmaq istəyirəm. Onun əldə etdiyi hər yeni kitab ona böyük sevinj və fərəh gətirərmiş. Əgər o, kimdəsə maraqlı bir kitabın olduğunu eşitdikdə atasından o kitabın ya alınmasını, ya da üzünün köçürülməsini xahiş edərmış. Evdə onun ən sevimli guşəsi kitablar saxlanılan otaq olmuşdur. Xalisə hələ təhsil aldığı illərdə atası, qardaşları və müəllimlərinin köməyi ilə çoxlu miqdarda kitab toplayıbmiş.

Haji Bayramın həyat yoldaşı və qohumları qızın oxumağa həddindən çox meyl göstərməsini yaxşı hal kimi qiymətləndirməyərək, onu tezliklə ərə verməyi Hajiya məsləhət görürlər. Bu vaxt Xalisə artıq 17 yaşında uja boylu, dolu bədənli, enli sifət, alyanaqlı, iri qara gözlü yetgin bir qız idi. O, müxtəlif məjlislərdə öz hazırjavablığı, məntiqi söhbətləri, düşüncəli tədbirləri və ağıllı məsləhətləri ilə nəinki öz həmyaşdalarını, hətta böyükləri heyran etmişdi. Xalisə Məhəmməd adlı İstambulda təhsil almış bir nəfərə ərə gedir. O, jehizi ilə bərabər kitablarını da atası evindən öz evinə gətirir. Deyilənə görə Xalisənin qaynatası Nur Məhəmməd öz gəlininə Füzulinin «Leyli və Məjnun» poemasının miniatürlərlə bəzədilmiş qiymətli bir əlyazmasını hədiyyə vermişdir. Ərinin də ziyalı olub kitaba məhəbbət bəsləməsi onu çox sevindirir və Məhəmmədə qırılmaz sevgi telləri ilə bağlanır. Xalisə müntəzəm surətdə Məhəmməd ilə müəyyən kitablar və elmi məsələlər ətrafında söhbətlər apararmış. Onun bir ziyalı kimi kamilləşməsində ərinin də böyük əməyi olmuşdur. Artıq hər ikisi də kitab topladıqlarından tezliklə onların evində kiçik bir kitabxana yaranmışdır.

Xalisənin dalbadağ Pir Məhəmməd və Mir Məhəmməd adlı iki oğlu dünyaya gəlmişlər. Ev və uşaq qayğısı onu müvəqqəti olaraq oxumaqdan və öyrənməkdən uzaqlaşdırsa da o, öz kitablarından həmişəlik ayrılmır və çox keçmir ki, yenidən kitabları üzərinə qaydır. Bu dəfə öyrənməklə bərabər həm də öyrətməyə başlayır.

Xalisənin birinji şagirdləri onun öz uşaqları olur. Gənc ananın uşaqlarına böyük həvəslə dərs deməsi, onun kitaba olan məhəbbətini, oxuyub öyrənməyə olan həvəsini daha da artırmışdır. Beləliklə də, o, get-gedə müdrikləşərək dövrünün kamil bir ziyalı kimi yetişirdi. Lakin gözlənilmədən baş verən bədbəxt bir hadisə gənc Xalisəni bərk sarsıdı. Onun əri Şeyx Məhəmməd qəflətən ölür, uşaqların bütün qaygıları ananın üzərinə düşür. Bu hadisədən bir qədər sonra Xalisə öz uşaqları ilə bərabər başqalarına da dərs deməyə başlayır. Özünün dərin biliyi, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə Şəkiddə böyük hörmət və nüfuz qazanır. Ərinin ölümündən beş il keçdikdən sonra, qohumlarının təkidi ilə Xalisə öz evini tərk etmədən ikinci dəfə Şeyx Əhmədə ərə gedir, lakin ondan uşağı olmur. Şeyx Əhməd Xalisənin övladlarını ürəkdən sevir, ona mehriban ömür-gün yoldaşı olur. Xalisənin qohumlarından bəziləri onu kitaba həddindən çox pul xərc etməkdə təqsirləndirər, bunun əvəzində uşaqlarının gələcəyi üçün daş-qaş, sərvət toplamasını məsləhət görürmüş. Xalisə onlara həmişə belə cavab vermiş:

-Mən elə bir sərvət toplayıram ki, o yalnız mənim yox, həm də elimizin bütün uşaqları üçün gərəkli olacaqdır. Bu sərvət sizin dedikləriniz daş-qaşlardan daha qiymətli və gərəkli injilərdir.

Xalisə el ədəbiyyatına, xüsusən aşiq yaradıcılığına böyük həvəs göstərmişdir. Bütün ömrü boyu soraqlaşaraq, ağızlardan və ayrı-ayrı kitablardan çoxlu miqdarda aşiq şerləri, atalar sözləri və bayatılar toplamış, onları öz xətti ilə böyük bir əlyazma - məjmuəsinə yazmışdır. Bir gün onlara gələn qardaşı Mahmud əlindəki kitabı Xalisəyə göstərərək:

-Bəli, istəyirsən Qurbanidən sənə yeni qoşmalar oxuyum,- deyir.

Xalisə Mahmudu kitabxanası yerləşən otağa aparıb, tərtib etdiyi həmin məjmuəni ona verərək deyir:

-Al oxu, burada yalnız Qurbaninin yox, həm də onun kimi başqa aşıqların və el şairlərinin şerləri, atalar sözləri və bayatılar ilə tanış ola bilərsən. Sonunju fəsildə isə mənim öz şerlərim yazılmışdır.

Xalisə şer yazdığını ilk dəfə sevimli qardaşı Mahmuda artıq 60-dan çox yaşı olarkən demişdir. Onun tərtib etdiyi məjmuə şagirdlərin sevimli qiraət kitabına çevrilmiş və «Xalisə qarının kitabı» adını almışdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu qiymətli əlyazması dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Onun şagirdlərindən soruşanda ki, sizin müəlliminiz kimdir? Deyərlərmiş:- Xalisə qarı. Xalisə qarı adı ilə şöhrət tapmış bu maarifpərvər qadın yaratdığı kitabxananı uşaqlara ibtidai təhsil verən bir məktəbə çeviribmiş. Xalisə qarı 80 ildən artıq ömür sürmüş, bütün şüurlu həyatını kitab sərvətimizin və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanmasına həsr etmişdir. Onun topladığı orta əsr yazılı abidələrinin bir qismi hal-hazırda Əlyazmalar institutunun mənəvi sərvət xəzinəsində saxlanılır və öyrənilir. O, ömrünün son günü uşaqlarının

köməyi ilə kitabxanasına gəlib kitablarını axırınji dəfə nəzərdən keçirmiş, bu sərvəti öyrənməyi və qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırmağı onlara vəsiyyət etmişdir.

Xalisə qarının övladları və sonrakı nəsli onun adını özlərinə soyadı qəbul edərək, balaların bilik dünyasını nurlandıran bu xeyrxah qadını həmişə böyük ıftixarla yad etmiş və özlərini Xalisə qarının övladları-Xalisəqarızadə - adlandırmışlar.

Əbdülqəni Nuxəvinin anadan olduğu il Azərbaycanın çox ziddiyətli və mürəkkəb bir dövrünə təsadüf etmişdir. Bir tərəfdən İran şahının basqınları, daxildə xanlıqlar arasında gedən vuruşmalar, digər tərəfdən isə general Zubovun başçılığı ilə çar Rusiyası qoşunlarının Azərbaycana yürüşü ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına böyük zərər vurur, hətta, ayrı-ayrı vilayətlərdə qıtlıq və ajlıq yaradırdı. 1801-ji ildə Gürjüstanın Rusiya tərkibinə daxil edilməsi, Zaqafqaziyanın çar Rusiyası hakimiyyətinə birləşdirilməsinin başlanğıcı oldu. Belə ki, 1803-jü ildə Jar-Balakən, 1804-jü ildə isə Gəncə rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Əvvəllər Rusiyaya meyl göstərən Şəki hökmdarı Məhəmməd həsən xan, Fətəli şahın ona göndərdiyi fərmandan sonra, İran hökuməti tərəfinə keçməyi qərara alır və bu məqsədlə sonunju rəqibi və qardaşı Səlim xanla yaxınlaşmaq istəyir. Səlim xan Şirvan hakimi Mustafa xanla birləşərək Şəki üzərinə hücum etdi və Məhəmməd həsən xan məğlub edildikdən sonra 1805-ji ildə hakimiyyəti əlinə aldı və həmin il öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün, Şəkinin Rusiya himayəsinə alınması haqqında Sisianovla müqavilə imzaladı. 1806-ji ildə Şuşada çar zabiti Lisaneviçin İbrahim xanı, onun arvadını və ailəsini fəjəli surətdə güllələməsi hadisəsi, Səlim xanın rusiya himayəsindən imtina etməsinə səbəb oldu. Sonra isə vəziyyətin gərginliyini nəzərə alaraq, yenidən çar 1 Aleksandra məktub yazıb onu bağışlamasını xahiş edir. Səlim xanın tərəddüd keçirdiyini hiss edən çarizm, onu hakimiyyətdən götürmək üçün, general Nebolsinin başçılığı ilə Şəki üzərinə qoşun göndərdi. Səlim xan məğlub edildikdən sonra, tutulub Tiflisə gətirilmiş və onun nəslə xanlıq hüququndan məhrum edilmişdir. Sonra isə qaçaraq Abbas Mirzənin

düşərgəsinə getmişdi. Rusiyaya qaçmış Xoy hakimi Jəfər qulu xan, xalqın böyük etirazına və üsyanlarına baxmayaraq Şəkiyə xan təyin edilmişdi. Rus-İran müharibəsində məğlub olan İran hökuməti 1813-jü ildə bağlanan müqavilənin nəticələri ilə qane deyildi. Odur ki, İngiltərənin köməyi ilə 1826-ji ildə yenidən Azərbaycana hücum etdi. Şahzadə Abbas Mirzənin qoşunları ilə bərabər keçmiş xanlar da Azərbaycana gəlmişdi. Onlar Azərbaycanda İran hakimiyyətinin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün gətirilmişdilər. Rus qoşunları Şəkini tərk edən kimi Səlim xanın İranda yaşayan oğlu Hüseyn xan Şəkiddə hakimiyyəti əlinə aldı. Lakin çox keçmədi ki, rus qoşunları yenidən, yəni 1826-ji il oktyabrın 19-da Şəkini tutdu və Hüseyn xan İrana qaçdı. Beləliklə də Şəki xanlığı həmişəlik Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Bununla da Şəki xanlığı uzun sürən dağdijə xariji hüjumlardan və daxili feodal müharibələrindən azad olaraq, rahat

nəfəs almağa başladı. Əbdülqəni Nuxəvi hələ gənç yaşlarında bu qanlı çarpışmaların, soyğunçu müharibələrin janlı şahidi olmuşdur.

Əbdülqəni Nuxəvi ailələri haqqında öz əlyazmalarında müəyyən məlumat vermişdir. Alim öz nəslinin şəcərəsində qeyd etdiyi kimi, babası Molla Pir Məhəmməd və nənəsi Həbibə xanımdan beş oğlan (Ağa Məhəmməd bəy, Hacı Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi, Abdulla, Feyzulla, hacı Əbdülhəlim) və iki qız (Şərifə və Zeynəb) olmuşdur. Onun yazdığına görə atası Kamaləddin Məhəmməd əfəndi iki dəfə evlənmişdir. O, birinci dəfə Şəki xanlarının soyundan Şeyx Əli bəyin və Hacı Əlijan bəyin nəsilərinə mənsub olan Tuba adlı qızla həyat qurmuşdur. Şeyx Əli bəy 1755-ji ilədək Şəkiddə 12 il hökmranlıq etmiş Hacı Çələbi xanın əmisidir. Əbdülqəni Nuxəvinin soyunun bundan əvvəl də Şəki xanı Çələbi xanın nəslilə qohumluq əlaqələri olmuşdur. Onun ata nənəsi Həbibə xanımda Hacı Çələbi xanın nəslindəndir. Kamaləddin Məhəmməd əfəndinin ilk həyat yoldaşı Tuba xanımdan Əbdülvəhab, Əbdülssəlam və Əbdülqadir adlı üç oğlu, və Dürretünnisə adlı bir qızı, ikinci həyat yoldaşı, molla Əbdülbaqinin qızı Bəgimağadan isə daha iki oğlu- Əbdülqəni və Əbdüljənil – olmuşdur. Kamaləddin Məhəmməd əfəndi Şərqi dilləri üzrə mükəmməl təhsil almış və klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olan dövrünün ziyalı şəxslərindən olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığına görə onun müəllimləri Abdulla Xalxali, Abdulla bin əl-Haj Məhəmməd əl-Bulğari, İsmayıl əfəndi Şirvani və Şərif əfəndi kimi zəmanəsinin sayılan ziyalıları olmuşlar. Övladlarına ilk təhsili Kamaləddin Məhəmməd əfəndi özü vermiş və onların elm öyrənməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Əbdülqəni də hələ uşaq yaşlarından ilk təhsilini atasından almış, bütün qardaşları içərisində öz zirəkliyi, möhkəm yaddaşı və elmə göstərdiyi həvəslə fərqlənmişdir. Atası Əbdülqəninin istedadlı bir gənç olduğunu hiss edib, onun təlim-tərbiyəsilə ciddi məşğul olmuş, hələ kiçik yaşlarından ona Şərqi dillərini tədris etməyə başlamışdır. Oğlunun bu sahədə dərin biliyə yiyələnməsi üçün Kamaləddin Məhəmməd əfəndi böyük əmək və bilik sərf edərək, öz istədiyinə nail olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi hələ gənç yaşlarından bu dilləri mükəmməl surətdə mənimsəyə bilmişdir. Onun hələ 14-15 yaşlarında yazmış olduğu dərs vəsaitlərindən görünür ki, ərəb və fars dillərinə dərinlən yiyələnmişdir. Orta əsr mədəniyyətinə yaxşı bələd olan Kamaləddin Məhəmməd əfəndi bilirdi ki, xalqımızın klassik irsini və onunla sıxı surətdə əlaqədə olan Şərqi elm və ədəbiyyatını dərinlən öyrənmək və dövrünün qabaqjıl ziyalı olmaq üçün, hər şeydən qabaq ərəb, fars və türk dillərinin öyrənilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, Əbulhəsən Bəhmənyar, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şihabəddin Yəhya Sühreverd, Sirajəddin Urməvi, Nəsirəddin Tusi, Əbdülqadir Marağai və onlarla digər Azərbaycan mütəfəkkirləri özlərinin dünya şöhrəti qazanmış əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmağa məjburl olmuşlar. Buna görə də o dövrlərdə ərəb və fars dillərini bilmədən nəinki Şərqi, hətta Azərbaycan elm və mədəniyyətinin inkişaf tarixini

tam surətdə öyrənmək mümkündür deyildi. Bununla bərabər Əbdülqəni Nuxəvi hədis elmi sahəsində təhsilini də atasından almışdır. Əlyazma abidələrində verilən bilgilərə görə Kamaləddin Məhəmməd əfəndi Şirvanda hədis elmi sahəsində ən mükəmməl təhsil almış, tanınmış hədis bilijilərindən olmuşdur.

Əbdülqəni Nuxəvi atasından dərslər almaqla bərabər, get-gedə öz kitabxanalarında olan əsərlərdən müstəqil surətdə istifadə etməyə başlamışdır. O, təhsil aldığı dövrlərdə köçürdüyü əsərlərin ayrı-ayrı hissələrini müxtəlif mənbələr əsasında şərh etmiş, mətnlər üzərində bir sıra düzəlişlər aparmışdır. Hələ gənc yaşlarından Şərqi görkəmli dilçi və ədiblərinin əsərlərini müntəzəm surətdə mütləq etməsi və araşdırması onun böyük gələcəyindən xəbər verirdi.

Hijri 1246-50(1830-34)-ji illərdə atasının rəhbərliyi altında tərtib etdiyi böyük həcmli «Dilçilik, məntiq və poetika» toplusundan aydın olur ki, Məhəmməd əfəndi öz oğluna dilçilik elmi ilə yanaşı məntiq və poetikadan da dərslər demişdir. Əbdülqəni Nuxəvi bu dərslərə atasının göstərişi ilə köçürdüyü əsərlərlə yanaşı, bu fənlərə dair digər müəlliflərin əsərlərini də mütləq etmişdir. Həmin mütləqlərin nəticələri öz əksini bu toplunun qırıqlarında tapmışdır. O, göstərilən dərslərə daxil edilmiş mətnlərin haşiyələrində onun bu və ya başqa hissələrini şərh edən çoxlu sayda çıxarışlar yazmışdır. Həmin çıxarışlar mütləq etdiyi ayrı-ayrı klassiklərin əsərlərindən verilmişdir. Hələ gənc yaşlarından Şərqi görkəmli klassiklərinin əsərlərini oxuyub öyrənməsi onun geniş diapazonlu bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə göstərir.

Əbdülqəni Nuxəvi təhsilini XIX əsrdə Şəkiddə fəaliyyət göstərən və xalqın maariflənməsində başlıca rol oynayan milli məktəb və mədrəsələrdə almışdır. Onun Şəkiddə təhsil aldığı əsas maarif ocaqları Abdulla əfəndi Axundzadə, Sədrəddin bəy Nuxəvi və Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsələri olmuşdur. Alim orada Ağ Məşjid adı ilə məşhur olmuş Dabbağxana məşjidinin nəzdindəki mədrəsədə, eləcə də Qışlaq və Köynükdə ayrı-ayrı müəllimlərdən də təlim almışdır. Dövrünün tanınmış alim və ziyalılarından olan və bu mədrəsələrdə müəllimlik edən İbrahim Ərəşi Şəkəvi, Abdulla əfəndi Axundzadə, İbrahim Xəlil əfəndi Şirvani Xalisəqarızadəyə dərslər demiş və onun görkəmli bir alim kimi yetişməsində böyük rol oynamışlar. İbrahim Ərəşi Şəkəvi dövrünün tanınmış ziyalı və alimi olmuşdur. Şəkinin yuxarıda göstərilən və mükəmməl orta təhsil verən mədrəsələrində ərəb filologiyasından dərslər demişdir. Onun «Haşiyə ələ şərhi-l-ənmuzəj fi-n-nəhv» («Nümunəvi qrammatikanın şərhinə haşiyə») adlı əsəri Şəkiddə ərəb dilçiliyi üzrə bir dərslər vəsaiti kimi geniş intişar tapmışdır. Bu əsər, X111 əsrin görkəmli Azərbaycan dilçisi Jəmaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin, X1-X11 əsr Şərqi məşhur alimi Jərullah Əbulqasim Mahmud bin Ömər əz-Zəməxşərinin «əl-Ənmuzəj fi-n-nəhv» («Nümunəvi qrammatika») əsərinə həsr etdiyi şərhə İbrahim Ərəşi Şəkəvinin yazdığı geniş haşiyədir. O, XV111 əsrin ikinci və XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmışdır. İbrahim Ərəşi Şəkəvi

əslən Ağdaşla Xaldan arasında yerləşən Ərəş vilayətindən olmuş, sonralar isə Şəkiyə köçərək, orada yaşayıb yaratmış və şəhər mədrəsə lərində dərs demişdir. Öz müəlliminə bəslədiyi böyük ehtiram əlaməti olaraq Əbdülqəni Nuxəvi 1845-ji ildə onun yuxarıda göstərilən əsərinin mükəmməl mətnini tərtib etmiş və ona çoxlu izahlar yazmışdır.

Bu haqda qabaqda ətraflı məlumat veriləcəkdir.

İbrahim Xəlil əfəndi Şirvani isə orta əsr elmlərini dərinədən bilən, dövrünün qabaqjil ziyalı kimi Əbdülqəni Nuxəvinin hərtərəfli biliyə yiyələnən bir şəxsiyyət kimi yetişməsində çox əmək qoymuşdur. Xalisəqarızadə onu dövrünün ən fəzil alimi kimi qiymətləndirmişdir. İbrahim Xəlil əfəndi Şirvani Sədrəddin bəy Nuxəvi və Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsələrində müəllimlik etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi orta əsr abidələrinin mətnləri üzərində tədqiqata onun təlimilə başlamış, mətnin tərtib prinsiplərini ondan öyrənmiş və nəticədə mükəmməl mətnşünas alim kimi yetişmişdir. «Hidayətü-l-hikmə» əsərinin şərhinə Məhəmməd Müsləhəddin əl-Larinin yazdığı haşiyənin sonluğunda Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə öz müəllimi haqqında belə yazmışdır: «Mən bu haşiyəni islam alimlərinin fəxri, halal və haramı fərqləndirən Şəki vilayətinin Nuxa qəsbəsinə müəllimlik edən sinif müəllimimiz, əslən Şirvandan olan alijənab İbrahim Xəlil əfəndi Şirvaninin kitabından yazdım». İbrahim Xəlil əfəndi həm də Şirvanın tanınmış hədis bilijilərindən olmuşdur. Hədislərin isnadlarının və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsi üsullarını Əbdülqəni Nuxəvi məhz ondan öyrənmişdir.

Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının bilijisi, şair və gözəl xəttat kimi tanınmış Abdulla əfəndi Axundzadə Əbdülqəni Nuxəvinin atası Kamaləddin Məhəmməd əfəndinin yaxın dostu, Əbdülqəni Nuxəvinin sevimli müəllimi olmuşdur. O, bir sıra Şərq klassikləri əsərlərinin əldə edilməsində öz şagirdinə və onun atasına yaxından kömək göstərmişdir. Axundzadə Əbdülqəni Nuxəvinin təlimilə uzun müddət ayrıja evdə də məşğul olmuşdur. Sevimli müəllimi ona Xaqani, Nizami, Füzuli və başqa şairlərin əsərlərini tədris etməklə bərabər, Şərq xəttatlıq sənətinin sirlərini də öyrətmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi tədris olunan fənnləri yaxşı qavradığı kimi, gözəl yazı üslubuna da məharətlə yiyələnmişdir. Tələbəlik illərində Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi «ər-Rəsail və-l-qəsaid» («Traktatlar və qəsidlər») adlı bədii qiraət vəsaiti kimi hazırladığı əlyazma toplusuna Xaqani Şirvaninin «Qəsideyi-yəyyə»sini və ona yazdığı nəzireni, eləje də Əbdürrəhman Jaminin bir sıra qəside və qəzəllərinin gözəl kalligrafik şikəstə xəttilə Abdulla əfəndi Axundzadə özü yazmışdır. Buda müəllimin öz tələbəsinə olan böyük hörmət və ehtiramın təzahürüdür. Əbdülqəni Nuxəvinin özünə xas bənzərsiz xətti olmasına baxmayaraq, müəlliminin yazısı ilə oxşar jəhətləri az deyildir. Buda təbii haldır.

Xalisəqarızadənin Köynükdə və Qışlaqda müəllimləri Məhəmməd əfəndinin oğlu Əhməd əfəndi və Hacı Məhəmməd əfəndi olmuşlar. O, bu müəllimlərin yanında məntiq

elmindən ayrılma təhsil almış və beləliklə də ayrı-ayrı elmlərin sirlərinə dərinlən yiyələnmişdir. Şəki şəhərinin qojaman sakini, keçmişdə mədəniyyət işçisi və ömrünün son illəri Şəki tarix-ölkəşünaslıq muzeyinin direktoru olmuş Baxşəli Axundovun dediyinə görə Əbdülqəni Nuxəvi təhsilini Türkiyədə davam etdirmişdir. B.Axundov təkid edirdi ki, bu məlumatı onun İstanbulda yazdığı əlyazmalarından birində oxumuşdur. Digər tərəfdən Əbdülqəni Nuxəvi nəslinin, XV111 əsr türk şair və alimi İbrahim Həqqinin soyu ilə qohumluq əlaqələrinin olduğu da məlumdur. Alim nəsilərini şəjərəsində yazdığına görə, onun bibisi Şərifə, İbrahim Həqqinin soyundan Yusif Axundun nəvəsi Həji Abdulla əfəndinin həyat yoldaşı olmuşdur. Bu qohumluq əlaqəsinə əsasən də onun Türkiyədə təhsilini davam etdirməyinin mümkünlüyü haqqında ehtimal yürütmək olar. Bununla bərabər Əbdülqəni Nuxəvi «Farisi təkəllüm risaləsi» adlı əsərində yazır ki, o, iki dəfə İranda və bir dəfə İstanbulda olmuşdur. İrana birinci dəfə hijri 1251\ 1835-jı ildə getmiş və həmin səfər on beş ay davam etmişdir. Onun bu ölkəyə ikinci səfəri hijri 1252\ 1836-jı ilin axırında olmuş və oradan da hijri 1255-jı ilin rəbiu-l-əvvəl ayında \1839-jı ilin may\ İstanbula getmişdir. Onun İrana və İstanbula olan bu səfəri 27 ay çəkmişdir. Beləliklə də o, üç il yarım xarici səfərdə olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi bu səfərlərinin məqsədini şərh etməsə də ehtimal etmək olar ki, o, bu ölkələrin elm ocaqlarında mükəmməl təhsil almış, dövrünün tanınmış ədib və alimləri ilə görüşmüş, Şərq mədəniyyətini və onun məşhur klassiklərinin yaradıcılıqlarını dərinlən öyrənmişdir. Şübhəsiz ki, onun bu ölkələrdə keçdiyi məktəb onun dünyagörüşünün inkişafına və şərəfli biliyə yiyələnən bir ziyalı kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır. Əbdülkərim İmanzadənin məlumatına görə, Əbdülqəni Nuxəvinin böyük qardaşı Əbdülvəhab Qahirədə təhsil almış və təhsilini başa çatdırdıqdan sonra, Əminə adlı bir ərəb qızı ilə evlənib, onunla Şəkiyə qayıtmışdır. Əbdülvəhabın həyat yoldaşının Əminə olduğu nəsilərinin şəjərəsində də öz əksini tapmışdır. Təhsil aldığı müddət ərzində Əbdülvəhab qardaşına çoxlu kitablar göndərmişdir. O, Əbdülqəni Nuxəviyə göndərdiyi Əbu əl-Bəqanın «Külliyatı» kitabının titullarında belə yazır: «Külliyatı Əbu əl-Bəqa» Məhəmməd əfəndinin övladı, bəradəri əzizim Əbdülqəni həzrətlərinin yədinə təslim oluna» (18, titullar vərəqi).

Əbdülqəni Nuxəvi təhsil aldığı müddət ərzində Şərq ədəbiyyatını və elmini dərinlən öyrənərək, onun qabaqjıl nümayəndələrinin irsi ilə yaxından tanış olmuşdur. O, öz bilik xəzinəsini bu mütəfəkkirlərdən aldığı məlumatlarla zənginləşdirməklə bərabər onların bir sıra əsərləri üzərində tənqiqat işi aparmağa başlamış və pedaqoci fəaliyyətinə, yeni 1844-jü ilə qədər artıq bir sıra əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

Xalisəqarızadə iki dəfə evlənmişdir. O, ilk dəfə Anaxanım adlı bir qızla həyat qurmuş və hijri 1259-jı ilin zu-l-hijjə ayında /1843-jü ilin dekabr/ İsmayıl adlı oğlu olmuş və yeddi ay sonra ölmüşdür. Hijri 1262-jı ilin şəban ayında isə \1846-jı ilin iyulu Zeynəb adlı bir qızı və hijri 1265-jı ilin rəbiu-l-əxər ayında \1849-jı ilin fevral\ Abdulla

adlı oğlu olmuşdur. Abdulla çox bəşəriyyət və kitaba böyük həvəs göstərən bir oğlan olduğuna görə, atası ona dörd yaş tamam olduqdan sonra dərs deməyə başlamışdır. Ona şərq dillərini tədris etməklə bərabər, get-gedə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, fiqh, riyaziyyat, nüjum və s. elm sahələrindən yaxşı təhsil verərək, kamil bir ziyalı kimi yetişdirmişdir. O da atası kimi Şəki mədrəsələrində müəllimlik etmişdir. Onun əlyazmalarının bir qismi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Abdulla əmisi Əbdülvəhab əfəndinin qızı Əsmayə ilə evlənmiş və ondan Nurməmməd, Tajəddin, Əhməd, Nurəddin, Əbdürrəhman və Jəmaləddin adlı altı oğlu və Zahidə adlı bir qızı olmuşdur. O, hijri 1309-ju (1892) ildə 44 yaşında vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvinin üçüncü oğlu Əbdürrəhman hijri 1268-ji ilin şəban ayında (1852-ji ilin mayı) anadan olmuş və hijri 1273 (1857)—jü ildə 5 yaşında vəfat etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi kitabxana dəftərində göstərdiyi kimi hijri 1268-ji ilin jümadə-l-əxira ayında (1852-ji ilin martı) Novruz bayramında Şəkinin Qalaüstü adlanan məhəlləsində yeni tikdirdiyi evə köçmüşdür. O, bu evdə kitabxanası üçün böyük bir otaq ayırmışdır. Az-az günlər olarmış ki, kitabxanaya alimin tələbə və oxujularından gələn olmasın. 1872-ji ilin dekabr ayından 1873-jü ilin iyun ayınadək Xalisəqarızadə Şərq ölkələrinə səyahətə getmişdir. Bu müddət ərzində o, İstambul, Qahirə, İskəndəriyyə, Məkkə, Mədinə və başqaları kimi böyük mədəniyyət mərkəzlərində olmuşdur. Alimin bu səfərinin əsas məqsədi həjj ziyarəti və Şərqin görkəmli mədəniyyət xadimləri əsərlərinin əldə edilərək, Şəkiyə götirilməsi ilə bağlı olmuşdur. O, Vətənə qayıdarkən böyük miqdarda əlyazma və qədim çap kitabları gətirmişdir. Həmin kolleksiyadan dövrümüzədək gəlib çatmış kitabların titul vərəqlərində edilmiş qeydlərdən aydın olur ki, Əbdülqəni Nuxəvi bu səfər zamanı əsas vaxtını adları çəkilən şəhərlərin kitabxanalarında keçirmişdir. O, ala bilmədiyi bir sıra əsərlərin üzünü oradaja köçürüb gətirmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi səfərdə olarkən onun həyat yoldaşı Anaxanım vəfat etmişdir. Buna görə də o, səyahətdən qayıtdıqdan sonra Əli Məhəmmədin qızı Məkkə ilə ikinci dəfə evlənmiş və ondan Əbdülmüğni adlı bir oğlu olmuşdur. Əbdülmüğninin bir yaş tamam olmamış vəfat etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə Şəki vilayətinin baş qazisi vəzifəsində də işləmişdir. Onun qazilik dəftəri və imzaladığı rəsmi dövlət sənədlərinin bir qismi hal - hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda saxlanılır. Qazilik dəftəri əvvəldən naqis olduğuna və hijri 1282 (1865)-ji ildən başladığına görə onun bu vəzifəyə nə vaxt təyin olunduğu məlum olmur. «Elmlərin açarı» adlı əsərinin 11 jildində hijri 1280 (1863)-ji ildə artıq bu vəzifədə işlədiyini qeyd etmişdir. Deməli o, Şəkinin baş qazisi vəzifəsinə hələ 1863-jü ildən əvvəl təyin olunmuş və uzun müddət bu vəzifəni ijrə etmişdir. Məlumdur ki, o, dövrlərdə belə vəzifəyə dövrünün ən bilikli və xalq içərisində böyük nüfuza malik olan şəxsləri təyin olunurdu. Əbdülqəni Nuxəvi hijri 1296-ji ilin jamadə-l-ülə ayının 25-də (1879-ju ilin 17 mayı) Şəkiddə vəfat etmiş və «Ba-

banın üstü» adlanan yerin qəbristanlığında dəfn edilmişdir. Daş hasarla əhatə olunmuş alimin qəbri ilə yanaşı daha dörd məzar vardır. Bunlardan ikisi onun həyat yoldaşları Anaxanın və Məkkənin, digər ikisi isə oğulları Abdulla və Əbdülmüğninin məzarlarıdır.

Əbdülqəni Nuxəvinin pedaqoci fəaliyyəti və yaradıcılığı.

XIX əsr Azərbaycan elm və ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsində özünəməxsus yer tutan Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin pedaqoci və maarifçilik fəaliyyəti onun məhsuldar, geniş və çoxjəhətli yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Alimin elmi araşdırmalarının böyük əksəriyyəti bu ana xəttə xidmət etmiş və onun qarşıya qoyduğu məqsədlərin böyük uğurlarla həyata keçirilməsində ciddi rol oynamışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin pedaqoci fəaliyyətinin tədqiqi XIX əsrdə Azərbaycan məktəbi və pedaqoci fikir tarixinin öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur.

XIX əsrdə sürətli ijtimai və iqtisadi inkişaf nəticəsində yaranan Azərbaycan mədəniyyətinin yeni nəsli, Şərq elmi və ədəbiyyatı zəminində yüksələrək, mütərəqqi Rus və Avropa ijtimai ideyaları ilə qidalanıb, Azərbaycan xalqının həyat tərzinin yaxşılaşdırılması, maarifin daha geniş yayılması, kütlənin dünyəvi elmlərlə silahlandırılması uğrunda yorulmadan mübarizə aparırdılar. Onlar ölkənin bütün güşələrində məktəb şəbəkələrinin çoxaldılması, müəllimlərin hazırlanması, lazımi yeni tipli dərslərinin yazılması, tədris proqramının yeni-yeni fəndlər hesabına daha da genişləndirilməsi, dünyəvi elmlərin daha yaxşı tədrisinin təmin edilməsi və dini xurafatın tədriji aradan qaldırılması uğrunda böyük əmək sərf edirdilər. M.F.Axundov yazırdı ki, «gələcək nəsli mədəniyyət və elmin mənimsənilməsi işini ləngidən lüzumsuz çətinliklərdən» (19, 356) qurtarmaq üçün əlifba islahatını həyata keçirmək və məktəblərdə dərsləri ana dilində aparmaq lazımdır. H.B.Zərdabi isə ana dilində yeni tipli və mütərəqqi metodlara əsaslanan məktəblərin yaradılması və tezliklə xalq kütləsinin maarifləndirilməsi ideyalarını elmi surətdə daha da inkişaf etdirərək yazırdı: «Nə qədər ki, gejdəyil, elmi kitablar əldə etmək, məktəblər yaratmaq və ana dilində elmi bilikləri öyrənmək lazımdır» (20). Bütün Azərbaycan ziyalıları kimi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə də tədris sisteminin köklü surətdə dəyişdirilməsi və xalq kütləsinin sürətlə maarifləndirilməsi yolunda böyük əmək sərf etmişdir. Onun yaradıcılığında və dünyagörüşündə maarifçilik və xalqın tərəqqisi ilə bağlı olan məsələlər xüsusi yer tuturdu. O, bütün ömrü boyu xalq kütləsi ilə çox yaxın olmuş, həmişə onlara böyük məhəbbət və rəğbətlə yanaşmış, onların maariflənməsi uğrunda ömrünün sonunadək yorulmadan çalışmışdır. «Tərəqqi üçün özünü elmlə tərbiyə et» (21,398b) deyən alim, ijtimai həyatda maarifin rolunu olduqca yüksək qiymətləndirərək, həyatın bütün sahələrinin tərəqqisi, xalqın rifah halının

yaxşılaşdırılması və firavan yaşaması üçün hər şeydən əvvəl kütlənin maarifləndirilməsi və müxtəlif dünyəvi elmlərlə silahlandırılması məsələsini ön plana çəkirdi. «Elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çalış, çünki hər şey onların köməyi ilə əldə edilir»(22,8) deyən A.Bakıxanov geniş xalq kütləsinin xoşbəxtliyini hər şeydən qabaq elm və maariflə bağladığı kimi, Əbdülqəni Nuxəvi də xalqın firavan həyatını maarifin kütlə içərisində yayılmasında görmüşdür. İlk maarifçilər kimi o da həyatda baş verən bütün eybəcərliklərin, xalq kütləsinin ağır həyat sürməsinin, daim ehtiyaj içində yaşamaqlarının səbəbini ictimai quruluşda yox, maarifin kasıb təbəqələr arasında yayılmamasında görürdü. Buna görə də o, xalqın maariflənməsi naminə bilik və bəjarığını, maddi və mənəvi imkanlarını bütünlüklə səfərbər edərək, son dərəcə böyük fəaliyyət göstərmişdir. Alim, kitab oxumayan, elm öyrənməyən, vaxtını eyş-işrətlə, boş-boş danışq və qeybətlərlə keçirənləri amansızcasına tənqid edərək, onları jahillər adlandırmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi bu haqda özünün «Farsı təkəllüm risaləsi» («Fars dilində danışq kitabı») adlı əsərində iki şəxs arasında gedən mükəllimədə belə demişdir:

«Sual: - Sabah oldu, oyanmazmısınız?

Javab: - Mən çox vaktıdır oyanalı.

Sual: - Tənha janınız sıkılmadı mı?

Javab: - Kitab okurdum. Bənim qaydam böylədir. Hər geje tulu əqtaba İki-üç saat qalalı oyanır, kitab okuram.

Sual: - Kitab oxumadan usanmazmısınız?

Javab: - Adam kitab oxumadan usanarmı? Məgər şul jahillər ki, kitab mütaləsindən ləzzət almamış olalar, onlar vaxtlarını ləğaviyyat söyləmək və oyun oynamaq və qeybət etmək ilə keçirirlər. Xüsusən onların əksəriyyəsi iki şeyə mübtəladırlar ki, ikisi də mani kitabı kamaletdir.

Sual: - Buyurunuz bu iki şeyi bizə deyəlim.

Javab: - Bu məşhurdur. Biri şorbu-l-aşiyət, o biri nomu-l-ğaddiyat, yəni axşamları işrət ilə və səhərləri xabiğəflət ilə keçirmək» (23,55b).

Əbdülqəni Nuxəvi də H.B.Zərdabi kimi elmi işıqla müqayisə edərək, göstərir ki, elmsiz adam həmişəlik zülmətə gömülmüş bir kora bənzəyir. O, elmi insanın bütün dünyasını işıqlandıran, onu yüksəlişdən yüksəlişə aparən, böyük bir qüvvə kimi janlandıranmağa çalışmışdır. Alim həmin müqayisəni aşağıdakı kimi vermişdir:

Elmi insanlar üçün nur gördüm,

Buludsuz parıldayan günəş işığı kimi.

Günəş nuru hər gün batır,

Elmin nuru daim yanır (24, 278a).

Elmin nurunu o dövrlərdə xalq kütlələrinə tanıdan maarifçi ədib, alim və müəllimlər verə bilirdi. Əbdülqəni Nuxəvi də məhz belə alim və müəllimlərdən olmuşdur. O,

bütün ömrünü elmə və onun inkişafına həsr edərək, əldə etdiyi bilik xəzinəsini xalq kütləsinin savadlanmasına sərf etmişdir. Bununla o, xalqın də həyatını, gələcəyə doğru gedən inkişaf yolunu elmlə işıqlandırmağa çalışmışdır. XIX əsrdə geniş xalq kütlələrinin tamamilə maarifləndirilməsi çox çətin olub, böyük kadr qüvvəsi və vəsait tələb edirdi. Buna görə də bir sıra milli məktəblər öz fəaliyyətini davam etdirə bilməyərək bağlanırdı. «Maddi çətinliklərə və pedaqoci kadrların çatışmamasına məruz qalan müsəlman məktəbləri get-gedə tənəzzülə uğradı və bağlanmaq təhlükəsi qarşısında qaldı. Belə vəziyyətə ilk dəfə Nuxa müsəlman məktəbi düşdü. Şagirdlərin sayı get-gedə azaldı. 1854-jü ildə burada jəmi 7 şagird qeydə alınmışdır. Nuxa qəza rəisi və Şamaxı qubernatoru vəsait mənbəi tapılana qədər Nuxa müsəlman məktəbini bağlanmasını lazım bildi» (25,53-54).

Nuxa müsəlman məktəbinin fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra, bir-birinin ardınca Şamaxı, Gəncə, Şuşa məktəbləri də bağlandı. Zaqatala müsəlman məktəbindəki siniflər isə ixtisar edilərək, üç sinifli ibtidai təhsil verən məktəbə çevrilmişdi. İstər çar üsul-idarəsi, istərsə də yerli bəylər və xanlar heç də kasıb təbəqələrin savadlanmasının tərəfdarı olmamış, əksinə onları həmişə savadsızlıq zülmətində saxlamağa çalışmışlar. Buna görə də onlar xalqın maariflənməsi üçün lazımı vəsaitlər ayırmırdılar. Bütün bunlara baxmayaraq, Əbdülqəni Nuxəvi kimi xalqın qabaqjil ziyalıları maarif jəbhəsində yorulmadan çalışmışlar. Əbdülqəni Nuxəvi xalqını elmlə silahlandırmaq üçün imkanında olan hər şeyi səfərbər etmişdir. O, hətta böyük maddi vəsait hesabına yaratmış olduğu zəngin kitabxanasını belə öz xalqından əsirgəməyərək, ümumi kitabxana kimi onların xidmətinə vermişdi. Onun bu sahədə əldə etdiyi hər bir uğuru onu sevindirir və daha inamla işləməyə ruhlandırır. «Biz nəzəriyyə və təjribəyə, elmlərin və maarifin yayılmasına nail olduq» (21,9a) deyən vətənpərvər və humanist alim, öz pedaqoci və maarifçilik fəaliyyətinin uğurlu nəticələrindən iftixar və təvazökarlıqla danışır. O, öz xalqının gözəl gələcəyini görür və ona inanırdı. Əbdülqəni Nuxəvi bilirdi ki, onun maarifləndirdiyi nəsil, yetişdirdiyi ziyalılar gələcək nəslin inkişafında daha böyük işlər görəjəklər. Xalisəqarızadə pedaqoci fəaliyyətə hijri 1260-jı(18-44) ildə Şəkiddə Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsəsində başlamışdır. Bu zaman onun jəmi 28 yaşı olmasına baxmayaraq, artıq yetgin bir alim kimi geniş şöhrət tapmışdı. O, təqribən 36 il davam edən, məhsuldar elmi-pedaqoci fəaliyyəti sayəsində bu mədrəsənin elmi səviyyəsini ildən-ilə yüksəldərək, müxtəlif elmlərdən hətərəfli dərin bilik verən elm ojağına çevirmiş və tədris prosesinin təşkilini kökündən dəyişdirmişdir. Şagirdlər burada ijtimai fənnlərlə bərabər jəbr, riyaziyyat, həndəsə, astranomiya və s. kimi təbiyyat elmlərindən də yaxşı təhsil alırdılar. Buna görə də Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsəsi o dövrdə Şəkiddə və digər əyalətlərdə fəaliyyət göstərən mədrəsələrdən öz yüksək elmi səviyyəsi və mütərəqqi təlim üsulları ilə fərqlənirdi.

XIX əsrdə Şəkiddə Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsəsi ilə yanaşı, 32-yə qədər milli məktəb və mədrəsələr işləyirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində olduğu Şəkiddə də açılan qəza məktəbinin əsas məqsədi yuxarıda qeyd edildiyi kimi yerlərdə varlı uşaqlarından çar memurları və tərcüməçilər hazırlamaq olduğuna görə, xalq kütləsini biliklə silahlandırmaq başlıca maarif ocaqları milli məktəblər idi. Əbdülqəni Nuxəvinin sayəsində Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsəsi, yuxarıda göstərilən məktəblərdən fərqli olaraq, Azərbaycanın bir çox vilayətlərində özünə geniş şöhrət qazanmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi buna asanlıqla nail olmamış, bu yolda bir çox çətinliklərə və maneələrə rast gəlmişdir. Onların ən başlıcası yeni tədris metod və prinsiplərinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi, dərslərin yazılması və tərtib edilməsi, ziyalıların və müəllimlərin yeni nəslinin yetişdirilməsi olmuşdur. Orta çağlarda fəaliyyət göstərmiş məktəb və mədrəsələrin tədris üsullarında mövcud olmuş nöqsanlar haqqında ayrı-ayrı elm və mədəniyyət xadimləri öz əsərlərində bu və ya digər şəkildə qeyd etmiş və onların aradan qaldırılmasının zərurətini söyləmişlər. Hələ XIX yüzillikdə Azərbaycan və dünya mədəniyyətinin görkəmli dühası Nəsirəddin Tusi (1201-1274) təhsil prosesində düzgün tədris metod və üsullarını ön plana çəkərək, onları təlim-təربiyədə və müxtəlif elmi sahələrə tətbiq etməkdə başlıca faktor kimi yüksək qiymətləndirmişdir. O, özünün «Ədəb əl-mütəəllimin» («Təlim alanların ədəb qaydaları») əsərinin müqəddiməsində belə yazır: «Elm öyrənən tələbələrin çoxu çalışsalar da təhsil almaq onlara müyəssər olmamışdır. Onlar məşğul olsalar da təhsilin səmərələrindən faydalana bilməmişlər, çünki onlar təhsil metodunda səhvə yol vermiş və onun şərtlərinə əməl etməmişlər. Təhsil metodunda səhvə yol vermiş hər bir kəs yanılmış və məqsədinə çatmamışdır»(26,1b).

İstər Nəsirəddin Tusi, istərsə də Azərbaycanın M.Ş.Vəzəh, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi, R.Əfəndiyev, F.Köçərli və başqa qabaqjil maarifçiləri kimi, Əbdülqəni Nuxəvi də köhnə təlim üsullarının nöqsanlı yöneltmələrini tənqid edərək, dövrünün tələblərinə əsasən onları inkişaf etdirib, yeni bir mərhələyə qaldırmışdır. Onu hər şeydən əvvəl mədrəsədə aparılan təlim işinin yeni əsaslar üzrə təşkil, mütərəqqi tədris üsullarının tətbiqi, şagirdlərin tərbiyəsi ilə bağlı olan məsələlər düşündürmüşdür. Bütün bunlar alimdən böyük bilik və bacarıq, iradə və mübarizlik, inam və əməli iş tələb edirdi. Əbdülqəni Nuxəvi pedaqoci fəaliyyətə başladığı ilk illərdən etibarən gərgin yaradıcı elmi-pedaqoci iş apararaq, dövrünün tələblərinə uyğun dərslər yazmış və tərtib etmiş, yeni tədris üsulları hazırlayıb, işlədiyi Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsəsində həyata keçirməyə başlamışdır. Əbdülqəni Nuxəvi dərslər dediyi məktəblərdə tətbiq etdiyi yeni tipli tədris metodikasını haqqında yazdığı əsərlərdə hərtərəfli şərhlər vermişdir. Onun yeni tipli tədris metodikasını işıqlandıran əsərlərdən biri də, yuxarıda adını çəkdiyimiz «Farsî təkəllüm risalesi»dir. Alim bu əsəri pedaqoci fəaliyyətə başladığı ilk illərdə yazıb başa çatdırmışdır. Farsça-azərbaycanca

şifahi danışiq dilinə həsr olunmuş «Farisi təkəllüm risalesi» müqəddimə və dörd baddan ibarət olub, iki nəfər arasında gedən sual-javab əsasında tərtib olunmuşdur. Müəllif müqəddimədə əsərin əhəmiyyətindən, yazılma səbəbindən və kitabın tərtib üsullarından bəhs edir. Alimin yazdığı kimi, birinci baba gündəlik məişətdə və ayrı-ayrı münasibətlərdə istifadə olunan danışqlar daxil edilmişdir. İkinci babda isə İranda şəhərlərindən, yollarından və bu şəhərlər arasındakı məsafələrdən bəhs olunur. Üçüncü babda İranda danışılan dillər, istifadə olunan xətt növləri, şer və şairlər, fars dilinin tədris üsulları və metodları haqqında söhbət gedir. Axırncı dördüncü babda isə farsja-azərbaycanja lüğət və əlifba sırası ilə tərtib olunmuş fars dilində ən çox işlədilən məsdərlər, bu məsdərləri əmələ gətirən fellərin indiki zaman formaları və azərbaycanja tərcümələri verilmişdir. Alimin fars danışiq dilinin tədrisində bir dərs vəsaiti kimi istifadə etdiyi bu kitabı onun yazmış olduğu ən mükəmməl və dəyərli dərsliklərindəndir. O iki jəhətdən çox qiymətlidir. Bir tərəfdən ona görə qiymətlidir ki, Azərbaycan elm və mədəniyyəti tarixində xarici dillərin təlimi zamanı danışiq dilinin tədrisi üçün yazılmış bizə məlum olan bu ilk kitabdır. Əbdülqəni Nuxəviyə qədər istər farsja-azərbaycanja, istərsə də azərbaycanja-farsja danışiq kitabına təsadüf olunmamışdır. Bu haqda alim əsərin müqəddiməsində yazır ki, «Şimdiyə qədər ərəbi və farsı pək çox kitablar təlif olunmuşsa da, məxsusən təkəllüm üçün yapılmış bir kitaba təsadüf olunmadığından belə bir əsər yazdım». Daha sonra o, gələjəkdə bu mövzuya dair daha geniş bir kitab yazacağını qeyd edir, lakin bizə ikinci belə bir əsər hələ gəlib çatmamışdır. Bununla bərabər kitabda şagirdlər üçün qitələr haqqında qısa məlumat verildikdən sonra, Azərbaycanın və İranda Asiya qitəsində yerləşdiyi göstəriləklə bərabər, onların joğrafi mövqeləri və şərati, şəhər və vilayətləri, tijarət yolları və bu yolların qət edilmə müddəti əsərdə müxtəsər şəkildə şerh edilir. Müəllif kitabda öz şagirdlərinə bu ölkələrin tarixi, şairləri, ədibləri və s. haqqında məlumat verməklə yanaşı, Azərbaycan və İranda tarix və ədəbiyyatını daha dərinədən öyrənmək üçün, lazım olan ədəbiyyatların adlarını göstərir. Dərsliyin ikinci babında alimin Amerika və onun kimi digər ölkələrin dünya maştabında apardıqları müstəmləkəçilik siyasətinə və müstəmləkələrinə işarə etməsi bir daha göstərir ki, o, Şər q xalqlarının tarixi, joğrafiyası, ədəbiyyatını və elmini dərinədən öyrəndiyi kimi, dünyanın digər ölkələrində baş verən tarixi hadisələrdən kənar qalmamış və onlardan hali olmuşdur. «Farisi təkəllüm risalesi», yuxarıda göstərilədiyi kimi, müəllifin həyatı haqqında da bir sıra mühüm məlumatlar verir. Əsər iki dəfə çap olunmuşdur. Onun hijri 1266 (1849-50)-ji ildə Misirdə «Bulaq» mətbəəsindəki ikinci nəşrinin sonluğunda qeyd edilir ki, «bu risalə bundan əvvəl Astaneyi aliyyədə təb olunub».

Əbdülqəni Nuxəvinin «Farisi təkəllüm risalesi» adlı əsəri onun pedaqoci fikirlərini, mütərəqqi tədris metod və üsullarını öyrənmək baxımından xüsusilə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Alim əsərində Şər q dillərinin, o jümlədən fars dilinin o dövrdə

tədris metodikasını pisləyərək, onun qüsurlarını və özünün bu sahədə yeni pedaqoci tədris üsullarını «Farsı təkəllüm risaləsi» adlı əsərində uzun müddətdən bəri fars dili öyrənən, lakin indiyədək bu dildə danışa bilməyən bir şəxsin sualına belə cavab vermişdir: Əvvələn sizin şifahi danışmaq təcrübəniz olmadığına görə nitqiniz inkişaf etməmişdir. Buna görə də sizin fars dilini bilənlər və ya həmin xalqın nümayəndələri ilə şifahi danışmaq dilinə böyük ehtiyajınız var. Digər tərəfdən mədrəsələrdə dilin tədris üsulları da qüsurludur. Yeniyə fars dilini öyrənməyə başlayan uşaq, on söz əzbərləməmiş, «Gülüstan» dan dərs verməyə başlayırlar. «Gülüstan» dan bir babı (fəsli) başa çatdırmamış, Hafizin «Divan» ını tədris edirlər. Bu əsərlər ərəb tərkibli söz və ifadələrlə dolu olduğuna, klassik dildə və əruz vəznində yazıldığına görə şagirdlərə böyük çətinliklər yaradır. İranda ana dilləri fars dili olan uşaqlara bu əsərlər əsasında dərs keçirlər. Yeniyə fars dili öyrənməyə başlayan azərbaycanlı uşaqları isə «Gülüstan» əzbərləməkdən heç nə əldə edə bilməz. Yeni fars dili öyrənməyə başlayan şagirdlər, sadə dildə yazılmış xüsusi dərs vəsaitindən istifadə edərək, əvvəlji lüğət əzbərləməli, həmin dilin qrammatik qayda-qanunlarını öyrənməli və o dili bilənlərlə söhbət etməlidirlər. Müəllim tədris prosesində hər bir dərsi uşaqlara mükəmməl öyrətməli, mənalı düzgün izah edərək, başa salmalı və onların anlayacağı səviyyədə fars dilində danışmalıdır. Bununla bərabər müəllim uşaqlardan lüğət sözlərini və dərsi soruşmalı, onların dərsi, söz və ibarələrin mənalərini düzgün başa düşdüklerine əmin olmalıdır. Sonralar isə onlar yavaş-yavaş farsjadan azərbaycanjaya və azərbaycanjadan farsjaya dərslər tərcümə etməyə başlamalıdır. Beləliklə də, fars dilinə yaxşı yiyələndikdən sonra, Sədi, Hafiz və digər fars klassiklərinin əsərlərini oxuyub, dərk edə bilirlər. Məhz belə tədris üsulu ilə şagird dilə mükəmməl yiyələnər və gələcəkdə elm öyrənməkdə çətinlik çəkməz (27,46b).

Beləliklə də, Əbdülqəni Nuxəvi uzun müddət məktəb və mədrəsələrdə davam etmiş nöqsanlı tədris üsullarını islah edərək, onları yeni, mütərəqqi bir səviyyəyə qaldırmış və bununla da Azərbaycan pedaqoci fikir tarixinə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Buda göstərir ki, alim dövrünün nəbzini duyaraq, xalqının mənəvi ehtiyajları ilə yaşamışdır. Bu ehtiyajları duyduğuna görə, xalqının maariflənməsi üçün, düzgün tədris metodunun böyük əhəmiyyətə malik olduğunu söyləmişdir. O, birbaşa heç bir dil bilməyən şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan, klassik dildə yazılmış, yuxarıda göstərilən əsərlərin tədrisindən yox, uşaqların başa düşəyəyi asan, sadə söz və ibarələrlə başlayan, onların səviyyəsində qrammatik qayda-qanunlarla təmin olunmuş bir kitabın-dərs vəsaitinin –tədrisindən başlamağı lazım bilmişdir. O, bu haqda belə yazır: «Mübtədiyə əvvəl lüğət əzbərləmək lazımdır. Sonra bir kitab oxuya ki, ibarəsi səhl və lisanı avam üzrə yazılmış ola və içində əbyat ərəbi tərkibi olmaya. Və okuduğu vakt təsrif və iştiqaqa və hüsuli məani üçün gətirilən hürufa və kəlimətə diqqət eyləyə»(27,46b).

Əbdülqəni Nuxəvi haqlı olaraq yazır ki, çox kitab oxumaqla bu və ya digər xalqın danışıq dilini öyrənmək olmaz. Hər-hənsi bir xalqın danışıq dilini öyrənmək üçün, o xalqın nümayəndələri ilə şifahi danışıq təjribəsinin keçirilməsi zəruridir. Əgər hər kəs oxuyub öyrəndiyi kitablara əsasən xalq kütləsilə ədəbi dildə danışmağa jəhd göstərərsə onun nitqi danışıq dilinə müvafiq olmayacaq və qarşısına böyük çətinliklər və anlaşılmazlıqlar çıxacaq. Alimin söylədiyi bu pedaqoci fikir nəinki yalnız XIX əsr üçün aktual olmuşdur, hətta bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Şərq ölkələrində yerli ləhjeləri və şivələri bilmədən, ədəbi dildə öz əksini tapmamış danışıq dil xüsusiyyətlərini öyrənmədən ümumi xalq kütləsini başa düşmək çox çətinidir. İstər ərəb ölkələrində və istərsə də farsdilli ölkələrdə yerli danışıq dilləri (ləhjelər) ədəbi dildən çox fərqlənir. Hətta, bəzi ərəb ölkələrində yerli ləhjelərdə yazılmış bədii əsərlər sonradan ədəbi dilə tərcümə olunur. Bunu biz fars dilinin dialektləri haqqında da deyə bilərik. «Fars dilinin dialektləri çox rəngarəng və biri-birindən xeyli dərəcədə fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz buna görə də həmin dilin müxtəlif dialektlərində danışanlar çox zaman biri-birini çətinliklə başa düşürlər... Buna görə də fars ədəbi dilini bilmək hələ danışıq dilini bilmək demək deyildir» (28,3).

Buna görə də Əbdülqəni Nuxəvi şagirdlərin tədris prosesində ərəb və fars danışıq dillərinə yaxşı yiyələnmələri üçün, onların şifahi nitqlərinin təjribədə inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. O da M.F.Axundov kimi nəzəriyyənin təjribədə yoxlanmasını zəruri hesab etmişdir. Məhz bu zaman tələbə tədris olunan dili, yaxud fənni hərtərəfli dərindən mənimsəyə bilər, gələcəkdə elm öyrənməkdə və öyrətməkdə çətinlik çəkməz. Bundan əvvəl göstərdiyimiz kimi, alim nəzəriyyə və təjribənin birgə uğurlu nəticələri haqqında dəfələrlə yazmışdır. Onun bu mütərəqqi tədris metodunun sayəsində onun tələbələri elmə və şərq dillərinə mükəmməl yiyələnmiş ziyalılar olmuşlar. Hal-hazırda Əlyazmalar institutunda saxlanılan Əbdülqəni Nuxəvinin tələbələrindən əlyazmaları buna əyani sübutdur. Azərbaycanın bir sıra qabaqjıl ziyalıları alimin özündən və tələbələrindən təlim almışlar. Görkəmli maarifçi, demokrat yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev ərəb dili sahəsində təhsilini Əbdülqəni Nuxəvinin tələbəsi və oğlu, dövrünün tanınmış ziyalısı Abdulla Xalisəqarızadədən almışdır. R.Əfəndiyev bu haqda öz tərcümeyi-halında belə yazır: «Məktəbi bitirdikdən sonra ərəbi sərf və nəhv (morfologiya və sintaksis-Ş.K.) təhsilinə davam etmişdir. Ustaları: Hacı Əbdülqəni əfəndi oğlu Hacı Abdulla əfəndi, Hacı Musa əfəndi, Hacı əfəndi Qarsiji molla Mustafa namilərindən dərs almaqla müqəddimati ərəbiyyəyə aşinə olmuşdur» (29,2).

O dövrlərdə Azərbaycanın şəhər, əyalət və kəndlərində geniş xalq kütləsinin maarifləndirilməsi üçün fəaliyyət göstərən məktəb və müəllimlərin sayı az olması ilə bərabər, həm də ayrı-ayrı fənnlərin tədrisi üçün dərs vəsaitinə böyük ehtiyaj duyulurdu. Həsən bəy Zərdabi ana dilində məktəblərin açılmasını təkidlə tələb edərkən

yazırdı ki, «vaxtı itirmədən elmi kitablar əldə etməli, ana dilində məktəblər yaratmalı, elmi biliklər öyrənməklə məşğul olmalıyıq» (20). Bu zaman oxujulardan «Əkinçi» qəzetinin redaksiyasına çoxlu məktublar gəlir, onlar xalqın maariflənməsi üçün qarşıya çıxan çətinliklərdən danışır dılar. Bu çətinliklər və çatışmamazlıqlar, 1877-ji ildə M.F.-Axundovun H.Zərdəbiyə yazdığı məktubda daha bariz şəkildə əks olunmuşdur: «Sən öz qəzetində biz müsəlmanlara elmin fəzilətini və səmərələrini başa salaraq, hey təklif edirsən ki, elm öyrənin, elm öyrənin!... İndi biz sənə nəsəhətlərinə əməl etməyə hazırıq. Lakin sən bizə də görək, elmi haradan öyrənməliyik və hansı dildə öyrənməliyik.

... Türkcə, farsca və ərəbcə elmlərdən xəbərdar olan müəllimlərimiz və bu dillərdə elmi kitablarımız yoxdur» (30,294).

Dövrünün bu ehtiyajlarını dərinədən dərk edən Əbdülqəni Nuxəvi, bütün ömrü boyu onların aradan qaldırılması uğrunda ardıcıl mübarizə apararaq, böyük əmək və bilik sərf etmişdir. O, pedaqoci fəaliyyətə başladığı ilk illərdən etibarən gejelı-gündüzlü gərgin elmi işə başlamış və böyük zəhmət sayəsində bir sıra dərslər vəsaitləri ayrı-ayrı əlyazma toplu və kitabları şəklində təşəkkül tapmışdır. Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi ən böyük və mükəmməl dərsləri «Sədo həft rəng» («Yüz yeddi rəng») adlı əsəridir. Alim bu dərslərin tərtibinə müəllimlik fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq, ona doqquz il gejelı-gündüzlü böyük əmək sərf etmiş və hijri 1269-ju (1852-53) ildə başa çatdırmışdır. Əlyazma toplusu şəklində təşəkkül tapmış bu dərslər, Azərbaycan və - digər Şərqlə klassiklərinin müxtəlif elm sahələrinə həsr olunmuş 107 adda əsərinin mətnlərini əhatə etdiyinə görə, müəllif onu «Yüz yeddi rəng» adlandırmışdır. Bununla da o, ayrı-ayrı elm sahələrindən bəhs edən hər bir əsəri, bir rəngə bənzətmişdir. «Sədo həft rəng» ayrı-ayrı ədiblərin və alimlərin bir jildə toplanmış əsərlərinin əlyazması deyil, ensiklopedik xarakter daşıyan tədqiqat əsəridir. O, dərslərdə olan əsərlərin hər birinin mətnləri üzərində əvvəlcə tekstoloci iş apardıqdan və onlara geniş şərh və izahlar yazdıqdan sonra, bir jildə toplamış və göstərilən tədqiqat əsərini yaratmışdır. Alim yazdığı şərhlərdə öz mülahizələrini elmi surətdə əsaslandırmaq üçün, ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən və mənbələrdən yüzlərlə çıxarışlar vermişdir ki, bu da «Sədo həft rəng» əsərini böyük bir ensiklopediyaya çevirmişdir. Bu əlyazmasında yüzlərlə Orta əsr klassikləri və onların əsərləri, eləcə də ayrı-ayrı elmi məsələlər haqqında məlumat almaq olar. Təsədüfü deyildir ki, bu ensiklopedik əlyazması Şərqlə ədəbiyyatı və elminin öyrənilməsində və tədqiqində ən etibarlı bir mənbə kimi tez-tez araşdırmalara jəlb olunur. Əbdülqəni Nuxəvi özünün bu böyük həjmlı əsərini Orta əsr Azərbaycan əlyazma kitabının ən qiymətli nümunələrindən biri kimi, gözəl estetik zövqlə tərtib etmişdir. Əlyazmanın qapaqlı jildi sıxılmış karton üzərinə çəkilmiş tox qəhvəyi rəngli qalın dəridən ibarətdir. Jildin hər üzündə doqquz ədəd rombvari basma Şərqlə medalyonları vardır. Böyük bir medalyon jild qabığının ortasına, səkkizi isə onun qıraq-

larına vurulmuşdur. Bu medalyonlar perpendikulyar və diaqonalına çəkilmiş xətlərlə biri-birilə birləşdirilmişdir. Daha altı medalyon isə jildin qapağı üzərinə basılmış və biri-birilə düz xətlərlə birləşdirilmişdir. Əlyazmanın hörməsi ağ, qırmızı və yaşıl iplərdən toxunduğuna görə, əlyazmaya xüsusi bir gözəllik verir. Abidənin 1b vərəqində alim məjmuəyə daxil edilmiş əsərlərin fəhrüstünü yazmışdır. Hər bir əsərin adı və səhifəsi qara və qırmızı mürəkkəblə, nəsx xətti ilə yaşıl rəngli mürəkkəblə çəkilmiş jədvəldə qeyd edilmişdir. Əsərin 3b vərəqindən başlayaraq 7a vərəqinədək tutqun yaşıl rəngli mürəkkəblə çəkilmiş jədvəldə bütün elmlər və onların təsnifatı verilmişdir. Nədənə bu jədvəl tam başa çatdırılmayıb, yarımqıq qalmışdır. Müəllif 9a vərəqinin ortasında üçbujaq şəklində, kalligrafik nəsx xətti ilə kitabın ünvanını, öz adını və əsl-nəsəbini yazmışdır. Onun bir sətri qara, hərəkələri isə qırmızı mürəkkəblə, digər sətri qırmızı, hərəkələri isə qara mürəkkəblə yazıldığından, kitabın ümumi tərtibatına xüsusi gözəllik verir.

Maarifçi alim çalışmışdır ki, onun dərs dediyi tələbələr hərtərəfli dərin biliyə yiyələnən ziyalılar kimi yetişsinlər. Buna görə də o, ana dili və şərq dillərinin, ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın, tarixin, fəlsəfənin, məntiqin və digər ijtimai fənn və elmlərin tədrisi ilə kifayətlənməyib, bütün ömrü boyu geşə-gündüz öz üzərində çalışaraq, təbiyyat elmlərini də öyrənmiş və öz dərsliklərinə bu elm sahələrinə dair əsərlər də daxil etmişdir. «Sədo həft rəng» əsərinə daxil edilmiş Şəmsəddin Məhəmməd bin Əşrəf əs-Səmərqəndinin həndəsəyə həsr olunmuş «Əşkəlüt-təsis fi-l-həndəsə» («Həndəsənin əsasları») adlı əsərinin sonluğunda Əbdülqəni Nuxəvi yazır ki, Şəmsəddin Məhəmməd bin Əşrəf əs-Səmərqəndinin «Əşkəlüt-təsis fi-l-həndəsə» əsəri hijri 1268-ji (1852) ildə səfər ayı, həftənin ikinci günü geşə yarısı, bu kitabın şərhini və həndəsəyə dair digər kitabları oxuyarkən, Xalisəqarızadə kimi tanınmış Əbdülqəni Nuxəvi Həji Məhəmməd əfəndi oğlunun əli ilə yazılıb başa çatdırıldı. Eyni məzmunlu yazılara bu dərsliyə daxil edilmiş Bəhaəddin əl-Amilin «Xülasətül-hesab» («Hesabın xülasəsi») əsərinin, eləjə də digər əsərlərin sonluqlarında da rast gəlirik. O, «Xülasətül-hesab» əsərinin sonluğunda yazır ki, tədris prosesinin dördüdə bir hissəsini hesab fənninə həsr etmişdir. Bu qeydlərdən aydın olur ki, alim öz böyük istedadına arxalanaraq, yuxusuz geşələrinin hesabına təbiyyat elmləri sahəsində də öz biliyini dərinləşdirmiş və dərs dediyi Əlijan bəy Nuxəvinin mədrəsəsində onların tədrisinə xüsusi yer vermişdir. O, dərsliklərinə daxil etdiyi təbiyyat elmlərinə dair əsərlərin mətnlərinə şərhlər və ayrı-ayrı terminlərə geniş izahlar yazmışdır ki, bu da həmin əsərlərin tələbələr tərəfindən yaxşı dərk edilməsinə böyük kömək göstərmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi bu dərsliyi şagirdlərə hərtərəfli təhsil vermək üçün tərtib etmişdir. O, bu jildə Bəhaəddin əl-Amili, Əbdürrəhman Jami, İbn əl-Əjrum Məhəmməd bin Davud əs-Sinhəji, İbn əl-Malik, İbn əl-Həjib, İbn əl-Hişam, İzzəddin Zənjani, Mahmud bin Məhəmməd əl-Çiğmini, Mahmud əz-Zəməxşəri, Nəsirəddin Tusı, Nəsirəddin Tusinin

tələbəsi Nəjməddin Ömər bin Əli əl-Qəzvini əl-Katibi, Saçaqlızadə Məhəmməd əl-Mərəşi, Şəmsəddin Məhəmməd bin Əşrəf əs-Səmərqəndi, Şihabəddin Yəhya Suhrevərdi və digərlərinin əsərlərini daxil etmişdir. Şərti olaraq, bu dərsliyi aşağıdakı elm sahələrinə bölmək olar:

1 hissə – dilçilik;

11 hissə – məntiq və fəlsəfə;

111 hissə – ədəbiyyat və ədəbiyyat nəzəriyyəsi;

1V hissə – təbiyyat elmləri (hesab, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya);

V hissə – İslam hüquqşünaslığı.

Əbdülqəni Nuxəvi bu məjmuədə olan əsərlərin mətnlərini gözəl nəsx və nəstəliq xətlərlə yazmaqda bərabər, həm də onların mövzuları ilə əlaqədar bir sıra rəngli şəkillər çəkmişdir ki, bu da tədris zamanı əyani vəsait kimi istifadə edilmiş və şagirdlərin dərsi daha yaxşı qavramasına böyük kömək göstərmişdir. Bu baxımdan onun fonetikaya, əruz vəzninə, vərəsəlik hüququna, riyaziyyata, həndəsəyə və astronomiyaya dair çəkdiyi şəkillər və jədvəllər xüsusi maraq doğurur. Əbdülqəni Nuxəvi tələbələrinin hərtərəfli elmi biliklərə yiyələnmələri və geniş dünyagörüşünə malik insanlar kimi yetişmələri üçün, onlara qısa da olsa orta yüzilliklərin bütün elm sahələrindən məlumatlar verməyə çalışmışdır. Bu baxımdan alimin 1859-72-ji illər - ərzində tərtib etdiyi və şərti olaraq «Elmlərin açarı» adlandırılmış iki jildlik əlyazma toplusu xüsusilə dəyərlidir. Topluya daxil edilmiş mətnlər tələbələrin müxtəlif elmi biliklərə yiyələnmələri üçün olduqca faydalı və diqqətlə seçilmiş əsərlər olduğu kimi, əlyazma toplusunun özü də xüsusi zövqlə tərtib edilmişdir. Toplunun hər iki jildi tox qəhvəyi rəngli dəriyə alınmış və jildlərin qapaqları basma rombvari medalyonlarla, böyük ustalıqla bəzədilmişdir. Müəllif toplunun kağızlarının seçilməsinə və yazacağı xətt növlərinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Topluya daxil edilmiş əsərlərin mətnləri olduqca nazik və ipəkvari açıq mavi, tünd mavi, yaşıl, sarı, çəhrayı və noxudu rəngli kağızlar üzərinə müxtəlif rəngli mürəkkəblərlə yazılmışdır. Əlyazmanın xətti isə Əbdülqəni Nuxəviyə xas narın, oxunaqlı kalligrafik nəsx və nəstəlikdən ibarətdir. 76 adda müxtəlif elm sahələrindən bəhs edən böyük həjmləli əsərləri əhatə edən, Əbdülqəni Nuxəvinin göstərilən iki jildlik əlyazma toplusu öz elmi əhəmiyyəti və əsərlərin mətnləri üzərində aparılmış tekstoloci tədqiqatların dəqiqliyi ilə fərqlənir. Alim dərs vəsaiti kimi istifadə etdiyi bu kitabla bütün elmləri öz tələbələrinə öyrətməyə çalışmışdır. Alimin topluya daxil etdiyi Katib Çələbinin «Kəşf əz-zünun an əsəmi əl-kutub və-l-funun» («Kitablar və fənnlərə dair zənnlərin kəşfi») adlı ensiklopedik əsərinin müxtəsər variantı bu məqsədə xidmət etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi «Kəşf əz-zünun...» əsərindən müqəddiməni və ayrı-ayrı elmlərdən bəhs edən hissələri çıxararaq, oricinal bir dərs vəsaiti yaratmış və onu tədris proqramına daxil etmişdir.

Alim bu dərsləyin əlyazmasının kənarlarında ayrı-ayrı elmi sahələrdə böyük şöhrət qazanmış görkəmli alimlər, ədiblər, şairlər və onların əsərləri haqqında da müəyyən bilgiler vermişdir. Bununla da o, şagirdlərə müxtəlif elm sahələrinin nədən bəhs etdiyini öyrətməklə bərabər, bu elmlərin inkişafında böyük rol oynamış mütəfəkkirlər və onların əsərləri haqqında da geniş məlumat verməyə çalışmışdır. Məsələn Nəsirəddin Tusi və onun «Zij əl-elxani» əsəri və rəsədxanası haqqında Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığı geniş məlumat xalqımızın mədəniyyət tarixində böyük rol oynamış klassiklərimizin tədrisi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əbdülqəni Nuxəvi «Elmlərin açarı» adlı kitabı ilə pedaqoci fəaliyyət göstərdiyi Şəki mədrəsə və məktəblərinin tədris proqramını daha da genişləndirərək, şagirdlərə bütün elmlərin sir-lərini açmağa çalışmışdır.

Göstərilən dərslər vəsaitləri ilə yanaşı Əbdülqəni Nuxəvi bir sıra qiraət vasitələri də tərtib etmişdir. Həmin qiraət vasitələrindən biri şərti olaraq «Müntəxabat» adlandırılmışdır. Alim bu müntəxabatı hijri 1249-1253 (1833-1837)-jü ildə tərtib etmişdir. Bu əlyazma toplusu Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutuna Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü mərhum Ə.Dəmirçizadənin kolleksiyasından daxil olmuşdur. «Müntəxabat» həjmjə böyük olub, əsasən poetik əsərləri əhatə edir. Buraya A.Bakıxanovun, Asinin, Qərarinin, Mirzə Mehdi xan Astrabadinin, eləcə də başqa şair və alimlərin əsərləri daxil edilmişdir. Əlyazma toplusunda «Şeyx Sənan», «Kəsikbaş» və «Mehri və Vəfa» adlı müxtəlif həjmlə poetik əsərlər də vardır. «Müntəxabat» a daxil edilmiş «Mehri və Vəfa» məsnəvisi xüsusilə böyük maraq doğurmuşdur. Bu məsnəvi Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin ən nadir abidələrindən biri kimi araşdırmalara jəlb edilmişdir.

Şərqlin bir çox mütəfəkkirləri özlərinin dünya şöhrəti qazanmış bədii əsərlərini yazarkən, aşıqanə-romantik və qəhrəmanlıq dastanlarına mürəjət etmiş və onlardan yaradılı surətdə qidalanmışlar. Ülvi məhəbbəti, xalqın igid oğullarının qəhrəmanlıqlarını, zülmə və ədalətsizliyə qarşı mübarizəni tərənnüm edən el dastanları orta əsr şairlərinə ilham verən zəngin bir xəzinə olmuşdur. Bu xəzinədən qidalanaraq yazılmış və bu əlyazma toplusuna daxil edilmiş əsərlərdən biri də İsa təxəllüslü şairin «Mehri və Vəfa» poemasıdır. Dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından son dərəcə dəyərli mənbə olan bu məsnəvi X111-X1V yüzilliklərə aid edilir. Əgər «Mehri və Vəfa» adlı ikinci əsər bizə məlum deyilsə, anjaq Şərq ədəbi prosesində «Mehri və Vəfa» adlı müxtəlif dövrlərdə və dillərdə yaradılmış nəzm və nəsr əsərləri az deyildir. Əbu Məhəmməd Rəşidi (X111), Ali təxəllüsü ilə şöhrət tapmış Mustafa bin Əhməd əl-Dəftəri (XV1), Səlim Təbrizi Mahmud bəy bin Əbu-l-Fəth Türkmən (XV1), Mustafa Əmin əd-Dəftəri əl-Bərşətəni (XV1), Arşi təxəllüsü ilə tanınmış Məhəmməd Mümin əl-Əkbərabadi (XV111), Şüuri Kaşani və başqaları müxtəlif həjmlə «Mehri və Vəfa» adlı

poema yazmışlar. Türkiyədə Topqapı Sarayı muzeyinin kitabxanasında «Hekaeyi-Mehr və Vəfa» adlı naməlum müəllifin nəsr əsərinin əlyazması saxlanılır.

İsa təxəllüsü şairin «Mehri və Vəfa» adlı məsnəvisinin dövrümüzədək anjaq iki əlyazma nüsxəsi gəlib çatmış və bu əlyazmaların hər ikisi Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından əldə edilmişdir. Məsnəvinin əlyazmalarından biri Əbdülqəni Nuxəvinin qələmi ilə köçürülmüşdür. Alim hijri 1249-ju (1833-34) ildə, hələ məktəbdə oxuyarkən atası Məhəmməd əfəndinin rəhbərliyi altında tərtib etdiyi göstərilən böyük həjmlə əlyazma müntəxəbatına bu poemanın mətnini də köçürmüş və bədii qiraət vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi sonralar poemanın bu nüsxəsini onun digər əlyazmaları ilə tutuşduraraq, mətn üzərində tekstoloci araşdırmalar aparmış, - lakin müəllifini göstərməmişdir. Görünür alimin istifadə etdiyi əlyazmalarında poemanın müəllifi olmadığından o da bunu müəyyənləşdirə bilməmişdir. Belə hallara orta əsr əlyazmalarında çox tez-tez təsadüf olunur. Əbdülqəni Nuxəvinin nüsxəsində poemanın həjmi 1574 misradan ibarətdir.

Poemanın ikinci əlyazması hijri 1242-ji (1826-27) ildə, Əbdülqəni Nuxəvinin nüsxəsindən yeddi il əvvəl Qazaxlı Məhəmməd Kəminə tərəfindən yazılmışdır. Əsərin nüsxələrini müqayisə etdikdə aydın olur ki, katib onun ikinci əlyazmasında bir çox itisarlara, əlavələr və dəyişmələrə yol vermişdir. Burada Əbdülqəni Nuxəvinin nüsxəsindən fərqli olaraq, poemanın müqəddiməsi verilməmiş, əsərin mətnində bir sıra beytlər tamamilə dəyişdirilmiş, bəzi epizodlara əlavə beytlər daxil edilmiş və bəzilərindən isə ayrı-ayrı beytlər çıxarılmışdır. Əsərin həjmi də əvvəlki nüsxədən fərqli olaraq 1490 misradır, yeni Əbdülqəni Nuxəvinin köçürdüyü nüsxədən 84 misra azdır. Əlimizdə olan orta əsr məxəzlərindən İsa haqqında hələlik bir məlumat əldə edilməmişdir. Poemada Rum padşahının oğlu Vəfa ilə Amman sultanının qızı Mehrinin biribirinə olan ülvə məhəbbəti tərənnüm olunur.

Xalisəqarızadə tədris üçün dərs vəsaitlərinin yazılması və tərtib edilməsi sahəsində gərgin işləməklə bərabər həm də müasirləri tərəfindən yazılan dərslikləri də izləmiş və onlardan da tədris prosesində istifadə etmişdir. Onun nəzər-diqqətini cəlb etmiş belə əsərlərdən biri də A.Bakıxanovun fars dili qrammatikasına həsr etdiyi «Qanuni-Qüdsi» adlı kitabıdır. Əbdülqəni Nuxəvi məhz bu məqsədlə A.Bakıxanovun göstərilən əsərini «Müntəxəbat» toplusuna daxil etmişdir. A.Bakıxanovun «Qanuni-Qüdsi» əsəri XIX əsrin əvvəllərində Rusiya, Qafqaz və Zaqafqaziyada geniş yayılmışdı. Bu əsər məktəb və mədrəsələrdə, eləcə də gimnaziyalarda və digər elm ocaqlarında fars dilinin tədrisi üçün yeni tipli dərs vəsaiti kimi geniş surətdə istifadə olunurdu. Müəllif göstərilən əsəri xalqın mənəvi ehtiyajlarını ödəmək üçün yazmışdır. Bu haqda o, əsərin rus nəşrinə yazdığı müqəddimədə deyir ki, «Mən bu işi müəlliflik şöhrəti xatirinə etmədim. Yeganə arzum öz həmvətənlərimə xidmət göstərməkdir. Çünki rus-İran ticarət əlaqələri yarandığına, fars dili geniş yayıldığına görə, xüsusilə

Zaqafqaziya əhalisi arasında bu dili öyrənmək nəinki lazım, hətta zəruridir» (31, predislovie 111-1V). Əbdülqəni Nuxəvi A.Bakıxanovun «Qanuni-Qüdsi» əsərinin üzünü hijri 1250-ji ildə (1834-35) təhsil alarkən yazmış və fars dili qrammatikasının öyrənilməsində bu kitabdən faydalanmış və sonralar müəllimlik fəaliyyətinə başlayarkən həmin əsəri fars dili qrammatikasının tədrisi sahəsində bir dərslik kimi istifadə etmişdir. Bununla bərabər o, əsər haqqında müəllifə öz tənqidi mülahizələrini də söyləmişdir. Gənc alim, artıq görkəmli bir şair və alim kimi geniş şöhrət tapmış A.Bakıxanovun elmi və bədii irsi ilə yaxından tanış olmuş, onun maarifçilik fəaliyyətinə böyük rəğbət bəsləmişdir. Xalqın mənəvi ehtiyajları ilə yaşayan A.Bakıxanov, Bakıda müsəlman məktəbinin təsis edilməsi haqqında «Layihə» tərtib edib, onu Qafqazın baş hakimi general V.Q.Rozenə təqdim etmiş və həmin layihədə göstərmişdir ki, geniş xalq kütləsinin maarifləndirilməsi üçün məktəblər yaratmaq lazımdır. Böyük mütəfəkkir qeyd edir ki, «bütün qabiliyyətimi bu işə həsr edirəm». O, öz «Layihəsinin sonunda belə yazır: «Mənim vəzifəm, vaxtımın çox hissəsini bu məktəbdə keçirməkdən, əsərlərimlə dillərin qarşılıqlı münasibətini göstərməklə hər iki dilin (Azərbaycan və fars dillərinin – Ş.K) öyrənilməsini asanlaşdırmaqdan, ümumi qaydaya və bütün yuxarıda söylənənlərin dürüst yerinə yetirilməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Mən məktəbimlə bilavasitə baş hakimdən asılı olub, ona öz müvəffəqiyyətlərim və hərəkətlərim haqqında hesabat verməyə boruluyam».

A.Bakıxanovun, dünyəvi elmlərə daha geniş yer verən yeni milli məktəblərin açılması sahəsində göstərdiyi təşəbbüsü, ümumiyyətlə onun maarifçilik fəaliyyəti, şübhəsiz ki, Əbdülqəni Nuxəvinin bir müəllim və alim kimi gələcək yaradıcılığına xüsusi təsir bağışlamışdır. Odur ki, Əbdülqəni Nuxəvi böyük mütəfəkkirlə yaradıcılıq əlaqələri yaratmağa jəhd göstərmiş və nəhayət onunla görüşmüşdür. Gənc alim A.Bakıxanovun «Qanuni-Qüdsi» əsərinin yuxarıda göstərilən əlyazmasının haşiyəsində yazır ki, « hijri 1259-ju ildə (1843) mən Abbasqulu ağa Bakıxanovla görüşdüm və «Qanuni-Qüdsi» əsəri haqqında öz tənqidi mülahizələrimi ona söylədim... O isə söylədiyim mülahizələrə görə mənə öz təşəkkürünü bildirdi».

Bununla bərabər şübhəsiz ki, A.Bakıxanov və Xalisəqarızadə görüşrkən yaşadıkları mühitin ijtimai və mədəni məsələləri barəsində müəyyən fikir mübadiləsi etmiş, yeni tipli məktəblərin yaradılması, xalqın maariflənməsi, yeni tipli dərsliklərin yazılması, məktəblərdə yeni tədris metodu və s. problemlər ətrafında öz düşüncələrini söyləmişlər. Əbdülqəni Nuxəvinin özündən çox böyük olan, artıq bir alim və şair kimi böyük şöhrət qazanmış A.Bakıxanovla görüşü, onun əsəri haqqında tənqidi mülahizələrini söyləməsi və müəyyən problemlər ətrafında fikir mübadiləsi aparması bir daha göstərir ki, o, 27 yaşında ikən artıq bir alim kimi yetişmiş və şöhrət tapmışdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, hələlik onların əlaqələri, görüşləri və görüş yerləri haqqında nə A.Bakıxanovun, nə də Xalisəqarızadənin əlyazmalarından və

məktublarından bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Əgər Əbdülqəni Nuxəvinin Tiflis şəhəri ilə olan qohumluq əlaqələrini nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, onlar orada da görüşmüşlər. Xalisəqarızadənin hələ əldə edilməmiş əlyazmaları və məktubları tapılırsa, bu zaman gənç alimlə böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin əlaqələrini daha geniş şəkildə işıqlandırmaq mümkün olar.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin gəlib bizə çatmış dərsliklərindən biri də «Ruznamə» («Təqvim») adlanır. Həjmjə çox da böyük olmayan bu əsər həftənin günlərinə həsr olunmuşdur. Kitabda həftənin bütün günlərinin Azərbaycan, ərəb və fars dillərində neçə adlandırıldığı göstərildikdən sonra, onlar haqqında xalq arasında söylənilən əfsanələri, hekayələri və şerləri yazmışdır. Alim bu əsəri Şərqi dilləri sahəsində yenijə təlim alan böyük və kiçik yaşlılar üçün tərtib etmişdir. Bu haqda müəllif əsərin müqəddiməsində yazır ki, müxtəlif kitablardan həftənin günlərinə dair olan şerləri və hekayələri, eləcə də digər məlumatları toplayaraq bu risaləni tərtib etdim. Kitaba daxil edilmiş şerlər və hekayələr bir tərəfdən şagirdlərin həftənin günlərini başqa dillərdə daha yaxşı qavramaq və unutmamaq, digər tərəfdən isə onların əqli inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. A.Bakıxanov özünün «Qanuni-Qüdsi» əsərində də uşaqların fars dili qrammatikasını yaxşı dərk etmələri üçün belə şer parçalarından istifadə etmişdir. Yəqin ki, Əbdülqəni Nuxəvi də bu əsərini yazarkən A.-Bakıxanovun göstərilən metodundan faydalanmışdır. Xalisəqarızadənin Əlyazmalar institutunda saxlanılan dərsliklərinin siyahısı bununla bitmir. Dövrümüzədək gəlib çatmış həmin dərsliklərin hamısı haqqında onun kitabxanasından olan əlyazmalarının nəşrə hazırlanan kataloqunda ətraflı məlumat veriləjəkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alimin əlimizdə olan dərs vəsaitləri heç də onun hazırladığı və tərtib etdiyi dərsliklərin hamısı deyildir. Onların böyük bir hissəsi gəlib bizə çatmamış, yaxud hələ əldə edilməmişdir. Xalisəqarızadənin bizə gəlib çatmış əlyazmalarından, xüsusən onun kitabxana dəftərindən müəyyənləşdirilmişdir ki, alimin dilçiliyə, poetikaya, yazı üsullarına, kalliqrafiya və ədəb qaydalarına aid dərslikləri, kiçik və böyük yaşlı şagirdlər üçün hazırladığı qiraət vasitələri olmuşdur. Bu dərs vəsaitləri ayrı-ayrı əlyazma kitabları şəklində hazırlanmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi geniş biliyə malik olan alim və maarifçi müəllim olmaqla bərabər həm də gözəl katib və xəttat olmuşdur. Alimin Əlyazmalar institutunda saxlanılan əlyazma abidələrində onun qələminin məhsulu olan nəsx, nəstəlik və şikəstə xətt nümunələri özünün ən gözəl çalarlarını tapmışdır. Onun qələmindən çıxmış hər bir kitab böyük sənətkarlıqla yazılmış və xüsusi estetik zövqlə tərtib edilmişdir. Müxtəlif xətt növlərindən ibarət olan bədii kalliqrafik yazı orta əsrlərdə injəsənətin ən çox yayılmış növlərindən biri olmuşdur. Bu injəsənət növü öz rəngarəngliyi və gözəlliyi ilə hamını heyran edən bir sənət kimi yaradıcılarından böyük əmək və istedad, vaxt və dözümlü, sağlam iradə və həvəs tələb edirdi. Orta əsrlərdə bədii ya-

zı yalnız ayrı-ayrı ədiblərin və alimlərin əsərlərinin, eləcə də hökmdarların fərmanlarının və müqəddəs kitabların əlyazmalarını deyil, həm də islam memarlığının ayrılmaz bir hissəsi kimi binaların və məsajdlərin, məktəb və mədrəsələrin, minarə və kümbəzlərin, saray və kitabxanaların daxilini və xaricini bəzəyən injəsənət vasitəsi olmuşdur. Bununla bərabər, ərəb yazısının ayrı-ayrı hərfləri şairlər tərəfindən poetik bənzətmələr kimi də istifadə edilmişdir. Məsələn «əlif» hərfi (1) sevgilinin şümşad boyuna, «dəl» () hərfi dərd və qəmdən əyilmiş qəddi-qamətə, «nun» () hərfi yarın qaş və gözüne, «sin» () hərfi sədəf kimi düzölmüş dişlərə bənzədilmişdir.

Hələ qədim Şumer (32,13) və misirlilər (32,43-45) tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş katiblik və xəttatlıq sənəti və orta əsrlərdə bir elmi sahə kimi formalaşmış və onun haqqında indiyədək çoxlu miqdarda əsərlər yazılmışdır. Xəttatlığın Mirəli Təbrizi, Mir İmad Qəzvini, Mir Əli Hərəvi, İbn Muqlə, Yəqut əl-Müstəsim, Hafiz Osman və s. kimi böyük şöhrət qazanmış baniləri və davamçıları olmuşdur. Orta əsrlərdə gözəl kalliqrafik xətt ilə yazmaq böyük istedad və alimlik kriteriyası kimi qiymətləndirilmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi də belə istedadlı katib və xəttatlardan olmuş, dərs dediyi mədrəsədə xəttatlığı bir fənn kimi tədris etmiş və bu fənnə dair «Məjmə xoş xətt» adlı dərslik də yazmışdır. Alimin bu dərsliyi də digərləri kimi hələ əldə edilməmişdir. Lakin tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, o, bu dərs vəsaitinə ərəb qrafikası əsasında Şərqdə vüsət tapmış ayrı-ayrı xətt nümunələrini daxil etmiş və onların hər birinə ayrı-ayrı izahatlar yazmışdır. Alimə görə gözəl, səliqəli yazı stili insanın xarakterinə və inkişafına müsbət təsir göstərən, insanda yaxşı həyati vərdişlər və keyfiyyətlər yaradan bir amildir. Təsədüfi deyildir ki, rus pedaqogikasının ən görkəmli klassiki olan K.D.Uşinski XIX əsrin ikinci yarısında gözəl xəttin roluna yüksək qiymət vermişdir. Rus pedaqogikasının tarixində hünərxətti müəllim seminariyasının tədris planına ilk dəfə K.D.Uşinski daxil etmişdir(33,49). M.Ş.Vazeh də dərs deyərək tələbələrin gözəl xətt ilə yazmasına böyük əhəmiyyət vermişdir. M.F.Axundov kalliqrafiya üzrə öz təlimini ondan almışdır. Əbdülqəni Nuxəvi xəttatlığa bir fənn kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, yazdığı kitablarda əsasən nəsx və nəstəliq xətt nümunələrindən istifadə etmiş və onları heç kəsə bənzəməyən özünə xas olan bir üslubda, yüksək injəliklə yazmışdır. Xalisəqarızadənin xəttini digər xəttatların yazıları arasında asanlıqla müəyyənləşdirmək olur, çünki bu yazılara onun insani keyfiyyətləri və böyük istedadı hopmuşdur. Alimin gözəl xəttatlıq bacarığı, onu müdrik bir alim kimi daha da yüksəltmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi yazmış olduğu kitabların yeganə «naşiri» olmuş və onları yüksək estetik zövqlə tərtib etmişdir. Hal-hazırda əlimizdə olan 300-dən çox adda ayrı-ayrı Azərbaycan və Şərq klassikləri əsərlərinin əlyazmaları Xalisəqarızadənin qələminin məhsuludur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu onun qələmindən çıxmış əlyazmaların hamısı deyildir. Onların böyük bir qismi hələ bizə gəlib çatmamışdır. Alim hər bir kitabı yazıb, başa çatdırdıqdan sonra ona föhrüst yazmış və

bəzi müəlliflər haqqında qısa məlumat da vermişdir. Əbdülqəni Nuxəvi hər hansı bir əsərin üzünü yazarkən müxtəlif rəngli mürəkkəblərdən və ayrı-ayrı qələmlərdən istifadə etmişdir. Əsərin mətnini həmişə qara mürəkkəblə yazırsa da, onun bölmələrinin, fəsilələrinin, mövzularının və s. adlarını isə ayrı-ayrı rənglərlə, nisbətən iri şriftlərlə yazmışdır. Buda onun əlyazmalarına xüsusi gözəllik verməklə bərabər, həm də oxujunun əlyazmadan istifadə etməsini xeyli asanlaşdırır. Bu və ya digər bir əsərdə istənilən bölməni, fəslə və ya mövzunu asanlıqla tapmaq olur. Misal üçün göstərmək olar ki, alim B-733 və M-64 şifrlı əlyazma məjmuələrinin yazılmasında anjaq qara və qırmızı mürəkkəbdən istifadə etmişsə, B-679 və B-612 şifrlı əlyazma toplularının hər birinin yazılmasında 5 müxtəlif rəngli mürəkkəbdən istifadə etmişdir. Bu mürəkkəblərin əksəriyyətini özü hazırlamış, onların bəzilərinin reseptlərini əlyazmalarında qeyd etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi kitabla-rın yazılmasında müxtəlif rəngli mürəkkəblərdən istifadə etdiyi kimi, həm də ayrı-ayrı ölçülü qələmlərdən faydalanmışdır. O, bəzi kitabla-rını adi şriflərlə yazdığı halda, başqa kitabla-rını isə adi gözlə oxuması çox çətin olan xırda, narın və injə xətt ilə yazmışdır. Buna misal olaraq M-64 və B-612 şifrlı əlyazma toplusu göstərmək olar. Bu toplula-rın hər birinə daxil edilmiş əsərlərin mətnləri olduqca xırda şriftlərlə yazılmasına baxmayaraq, onlar olduqca oxunaqlı, aydın və gözəl xətlərdir. Xalisəqarızadə öz elmi-pedaqoci fəaliyyəti ilə yanaşı tələbələrin bir dərslək kimi istifadə etmələri üçün, bir çox klassiklərin əsərlərinin və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin üzlərinə köçürərək, onların arasında yaymışdır. Bununla da o, bir tərəfdən şagirdlərin dərslə vəsaiti ilə təmin olunmasına kömək etmişsə, digər tərəfdən isə Azərbaycan kitabının əlyazma şəklində inkişaf etməsində və yayılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Hal-hazırda əlimizdə olan və Azərbaycan əlyazma kitabının ən qiymətli injilərinə hesab olunan Əbdülqəni Nuxəvinin əlyazma kitabla-rının bir qismi belə yaranmışdır.

Xalisəqarızadə dərslə dediyi Əlijan bəy Nuxəvinin xüsusi məktəbini qabaqjıl ideyala-rı yayan, dünyəvi elmləri tədris edən, mütərəqqi təlim metod və üsulla-rını həyata keçirən, xalqı biliklə silahlandıran böyük bir elm ojağına çevirmişdir. Bu məktəb yalnız Şəkiddə yox, Azərbaycanın digər rayonla-rında da böyük şöhrət qazanmışdır. Onun dərslə dediyi bu məktəbdə yalnız şəkililər yox, eyni zamanda Ağdaş, Balakən, Qarabağ, Qazax, Qax, Xaçmaz kimi Azərbaycanın digər əyalətlərinə təlim alan tələbələr də olmuşdur. Buda göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvinin dərslə dediyi məktəb yalnız Şəki əyalətində deyil, həm də ölkənin digər vilayətlərinə böyük şöhrət tapmışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığı və tərtib etdiyi dərslə vəsaitləri də geniş yayılmışdır. Bu dərsləklər Şəki ziyalıla-rı ilə yanaşı ölkənin müxtəlif rayonla-rında və kəndlərinə dərslə deyən müəllimlərin istifadəsinə verilmişdir. Bununla bərabər, bu məktəbdə təlim alan tələbələr də onun dərsləklərinin üzünü köçürərək öz əyalətlərinə aparmışlar.

Əbdülqəni Nuxəvi əməksevər, xalqının qeydinə qalan və elmlərə bütün varlığı ilə məftun olmuş bir alim kimi şöhrət qazanmış və öz tələbələrini də bu ruhda tərbiyələndirmişdi. O, oğluna mürəjətlə yazdığı aşağıdakı misralarda belə deyir:

Elmə həris ol, əhlə jəlis ol.

Oğlum nuhum, şüğlə ənis ol (34, titul vərəqi).

Bu misralardan görüldüyü kimi o, istər öz oğlunu və istərsə də tələbələrini əməksevər olmağa, elmi sevməyə, onu böyük hərisliklə öyrənməyə və xalqının qeydinə qalmağa çalışmışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin bütün yazılarında onun böyük vətənpərvər alim və müəllim, həssas bir insan olduğu öz parlaq əksini tapmışdır. Alim qətiyyənlə öz vaxtını səmərəsiz keçirməmiş, həmişə oxumaqla, öyrənməklə və yazmaqla məşğul olmuşdur. O, hara getsə də həmişə qələmdanını və dəftərini özü ilə götürmüş. Əbdülqənim İmanzadə deyirdi ki, atam Nurməmməd Əbdülqəni haqqında bizə çoxlu əhvalat danışardı. Onun dediyinə görə Əbdülqəni Nuxəvi hətta bir qonaqlığa və ya məjlisə dəvət edilərkən belə, qələmdanını və dəftərini özü ilə götürər, məjlisdə həm söhbətə qulaq asar, həm də yazı yazarmış. O, məjlisdə anjaq müəyyən bir mübahisəni kəsmək, meydana çıxan ziddiyyətli məsələləri aydınlaşdırmaq üçün və yaxud ondan müəyyən bir şeyin izah edilməsi xahiş olunarkən qələmini saxlayarmış. Bir dəfə Əbdülqəni qonaqlıqda olarkən, məjlisdə oturanlardan biri ondan soruşur:

-Əbdülqəni əfəndi, siz neyçün qələm-dəftərə bu qədər məftun olmusunuz? Siz ki, böyük alimsiniz, hər kəs elm öyrənmək üçün sizin yanınıza gəlir. Siz isə bu məjlisdə belə qələm-dəftərdən ayrılmaq istəmirsiniz. Bu nə sirridir?

Əbdülqəni Nuxəvi ona belə cavab verir:

-Aşiq öz məşuqundan heç ayrıla bilərmə? Sən söhbətin aşiqisən, mən isə elmin.

Xalisəqarızadə Şərqi ölkələrinə səyahətə gedərkən belə öz vaxtını çox səmərəli keçirərək, ayrı-ayrı kitabxanalarda işləmiş və bir sıra əsərlərin üzünü köçürərək, aldığı kitablarla bərabər Nuxaya gətirmişdir. O, vaxtını gəmidə belə boş keçirməmişdir. Alim İsmail Həqqinin «Divan»ını 1290-ji (1873) ildə səfər zamanı Qara dənizdə gəmidə yazdığını qeyd etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi heç zaman mənasız vaxt keçirməmiş, bütün həyatını insanların maariflənməsinə və elmin inkişafına həsr etmişdir. O, heç zaman aldığı təhsil və biliklə kifayətlənməmiş, gejə-gündüz mütaliə ilə məşğul olaraq, öz bilik dairəsini daha da zənginləşdirmiş və yeni-yeni əsərlər yaratmışdır.

Dövrünün ziyalıları məsləhət almaq və ya müxtəlifelmi məsələlərin izahı üçün həmişə Əbdülqəni Nuxəviyə mürəjət etmiş-

lər. Alimin əldə etdiyimiz məktublarının birində Balakəndən Məhəmməd Əmirxan oğlu Suğuri Dağıstaninin 1291-ji (1874) ildə Əbdülqəni Nuxəviyə yazdığı məktubda onu alimlərin və fəzillərin ən məşhuru kimi adlandıraraq, astronomiyaya, təbiət hadisələrinə və ilkin materiyyaya dair bir sıra məsələlərin onun üçün çətinlik törətdiyinə

görə, bu məsələlərin aydınlaşdırılmasını Əbdülqəni Nuxəvidən xahiş edir. O, məktubun əvvəlində Xalisəqarızadəyə belə mürəjət edir: «Sonra isə, bu fəqir Məhəmməd Əmirxanlı Suğuri Dağistaniyə bu suallar çətinlik törədərkən, onları alimlərin məşurlarının və fazillərin ümidlərinin görkəmlisi jənab Hacı Əbdülqəni əfəndiyə göndərərək, ondan ijasə, bu suallara javab verməsini və həmin javabı məktubu aparən əl-Əmaili ijrəci və zəkali insan Lozai molla Musa ilə göndərməsini rija edirəm». Bu məktub bir daha sübut edir ki, Əbdülqəni Nuxəvi yalnız Şəki əyalətində yox, Azərbaycanın digər şəhər və vilayətlərində də böyük bir alim kimi şöhrət qazanmışdır. Lakin onun elmi irsinin və məktublarının tam şəkildə gəlib bizə çatmadığına görə, bizə bu haqda geniş fikir söyləməyə imkan vermir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərindən olan şagirdlərin onun mədrəsəsində təhsil alması heç də təsadüfi deyildir. Bu onun məşhur və vətənpərvər bir alim və müəllim olduğunu göstərir. Əbdülqəni Nuxəvinin tələbəsi olmuş Hacı Mir Əhməd Hacı Abdulla əfəndi oğlu Axundzadə Əbdülqəni Nuxəvinin xidmətində yazdığı Jəlaləddin Qəzvininin «Təlxisu-l-miftah fi-l-məani və-l-bəyan» adlı əsərinin sonluğunda öz müəlliminin böyük bir alim olduğunu qeyd edir və ona qarşı olan səmimi ehtiramı hiss olunur (35,47a). Xalisəqarızadə Azərbaycan xalqının dahi oğlu Məhəmməd Nəsirəddin Tusi kimi gündüzlər dərs deməkdən, gejelər isə oxumaqdan və yazmaqdan böyük zövq almışdır. Nəsirəddin Tusi rübailərinin birində deyir: «Mənimçün dünyada ən ləzzətli şey gündüzlər dərs deyib, gejelər mütaliə etməkdir» (36).

Əbdülqəni Nuxəvinin əlyazmaları üzərində apardığımız tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, onun əsərlərinin əksəriyyəti yuxusuz gejelərin məhsuludur. Alimin öz əlyazmalarından birində qeyd etdiyi aşağıdakı sətirlər də bizim dediyimiz bu fikri tamamlayır: «Ey qardaşlar məni əyintilər (səhvlər) üçün danlamayın, əksər yazılarım (kitablarım) gejelər yazılıb».

O, alimlik adını həmişə yüksək tutaraq, bütün ziyalıları vijdanlı, əxlaqlı olmağa çağırmışdır. Alim dərk edirdi ki, vijdan saflığı və əxlaq normalarının qorunması xalq övladlarının təlim-tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, bu xüsusda B-5589 şifrlı əlyazmasının titullarında yazır: «Vijdansız və əxlaqsız alim olmaq böyük pozğunluqdur. Zahidənə həyat tərzi keçirən jahil isə ondan da böyük pozğunluqdur». Xalqın biliklə silahlanmasında və mədəni tərəqqisində alim və müəllimlərin roluna böyük əhəmiyyət verən Əbdülqəni Nuxəvi, onların mənəvi baxımdan təmiz və saf olmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. XIX əsrdə şərəfli müəllim vəzifələrini yerinə yetirmək olduqca çətin olsa da, Əbdülqəni Nuxəvi onların öhdəsindən gələrək, xalqın elmlə silahlanmasında bütün bilik və bacarığını səfərbər etmişdir. F.Köçərlinin sözləri ilə desək, o, keçən əsrdə xalqın istək və arzuları ilə yaşamış, hökm sürən savadsızlığa və jəhalətə qarşı mübarizə aparmış Azərbaycan xalqının «ürəyi atəşli müəllimlərindən» (38,43) olmuşdur.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yaradıcılığı, yuxarıda qeyd edildiyi kimi birbaşa pedaqoci və mətnşünaslıq fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Tədris prosesində dərs vəsaiti kimi istifadə etdiyi əsərlərin bir çoxu onun tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Hər şeydən önjə tədris prosesinə jəlb etdiyi əsərlərin düzgün mətnlərinin müəyyənləşdirilməsinə alim ən ümdə məsələlərdən biri kimi baxmışdır, çünki orta əsr müəlliflərinin əsərlərində katib və xəttatlar tərəfindən nə kimi təhriflərə yol verildiyi ona yaxşı məlum idi. Buna görə də o, bu və ya digər əsərin hər-hansı bir əlyazma nüsxəsinin kifayət qədər nöqsanlı və təhriflərlə dolu olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Alim anjaq tekstoloci tədqiqatlar nəticəsində hazırlanmış mətni etibarlı nüsxə saymışdır. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə ömrü boyu neçə-neçə əsərlərin belə etibarlı nüsxələrini işləyib hazırlamışdır. O, tekstoloci baxımdan tədqiq edərək, tərtib etdiyi əsərlərin mətnlərinə, müstəqil əsər səviyyəsinə yüksəlmiş mükəmməl elmi araşdırmalar yazmışdır. Belə araşdırmalardan birini də o, Ədudəddin əl-İjninin «Ədəb əlbəhs» əsərinə Məhəmməd Hənəfi Qarabağinin həsr etdiyi şərhə Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbilinin yazdığı haşiyəyə həsr etmişdir. Alim Ərdəbilinin haşiyəsini köçürdükdən sonra, ona yazdığı sonluqda qeyd edir ki, əsərin mətnini hijri 1255-ji (1839) ildə köçürmüşdür. Daha sonra bildirir ki, haşiyənin mükəmməl nüsxələrini əldə edən kimi onun mətnini tədqiq edəcəkdir, çünki onun əlyazma nüsxələrinin əksəriyyəti nöqsanlı və təhrif edilmişdir. Bu haşiyəyə onun yazdığı ikinci sonluqda isə qeyd edir ki, hijri 1257-ji (1841) ildə əldə etdiyi mükəmməl nüsxələr əsasında Ərdəbilinin haşiyəsinin mətni üzərində tekstoloci tədqiqat işi aparmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi mətn üzərində apardığı bu araşdırmalar nəticəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini mətnin haşiyələrində qeyd etmiş, tədqiq etdiyi mətnə əlyazmanın haşiyələrində mükəmməl və müfəssəl bir şərh yazmışdır. Həmin şərhin həjmi oricinalın mətnindən bir neçə dəfə böyükdür. Hətta sətirlərin araları belə qısa izahlarla doldurulmuşdur. Göstərilən haşiyənin mətninə Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığı bu şərh sözün əsl mənasında ayrıja bir tədqiqat işidir. O, əsərdəki hər hansı bir fikri açıqlayarkən elmi metodologiyaya söykənmiş və ayrı-ayrı Şərq klassiklərinin əsərlərindən verdiyi çıxarışlarla öz müddəalarını əsaslandırmışdır. Buda onun yazdığı şərhin elmi araşdırmadan başqa bir şey olmadığını göstərir. Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığı bu şərhin elmi əhəmiyyəti bir də onunla dəyərləndirilir ki, orada Şərqin tanınmış alimlərinin adları ilə yanaşı elmi irsi hələ öyrənilməmiş, adları nəinki geniş oxuju kütləsinə, hətta, elm aləminə məlum olmayan alimlərimizin adlarına da rast gəlirik. Bu alimlərin əsərlərindən verilmiş çıxarışların altında əsərin adı göstərilmədiyindən bəzilərinə müəyyənləşdirə bildiksə, başqalarını hələlik aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Alimlərin adları isə tam verilmədiyindən, onların bəzilərinin azərbaycanlı olduğunu gələjək araşdırmalar sayəsində müəyyənləşdirmək mümkün olajaqdir. Əbdülqəni Nuxəvinin şərhində bir sıra görkəmli Şərq klassikləri ilə yanaşı Sədəddin Sədulla Bərdəi, Hüseyn Xalxali, Məhəmməd Qarabaği, İsmayıl

Kürani, Vəli Əfəndi, Məhəmməd Əfəndi və başqaları kimi Azərbaycan alimlərinin əsərlərindən də çıxarışlar verilmişdir. Bu alimlərin bəzilərinin əsərlərinin orta əsr əlyazmaları dünya kitabxana və muzeylərində, eləcə də Əlyazmalar institutunda saxlanılır və öz tədqiqatçıları gözləyir.

Müxtəlif elm sahələrinə həsr etdiyi fundamental tədqiqat əsərləri ilə müsəlman Şərqi böyük şöhrət tapmış Jərullah Əbulqasim Mahmud bin Ömər əz-Zəməxşərinin ərəb dilinin qrammatikasına həsr edilmiş «əl-Müfəssəl fi-n-nəhv» («Müfəssəl qrammatika») və «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» («Nümunəvi qrammatika») adlı traktatları dərs vəsaiti kimi geniş istifadə edilmiş və onlara orta əsr dilçiləri tərəfindən çoxsaylı şərh və haşiyələr yazılmışdır. Əz-Zəməxşərinin «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» əsərinə Orta əsr Azərbaycan dilçiləri tərəfindən də bir sıra tədqiqat əsərləri həsr edilmişdir. Bunların sırasında Jəmaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni Ərdəbilinin (öl.647\1248), Sədəddin Sədullah Bərdəinin (XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəli), İbrahim Ərəşi Şəkəvinin (XV11 əsrin sonu – XV1111əsrin əvvəli) və başqalarının şərh və haşiyələrini göstərmək olar. «Hədəiqu-d-dəqaiq fi şərhi risaleti-l-ullaməti-l-həqaiq» («Həqiqətlərin mahir bilijinin traktatının şərh haqqında dəqiq fikirlər bağları») adlı əz-Zəməxşərinin «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» əsərinə Sədəddin Sədulla Bərdəinin yazdığı şərh digər alimlər kimi Əbdülqəni Nuxəvinin diqqətini də özünə jəlb etmişdir. Orta yüzilliklərdə olduğu kimi XIX əsrdə də Əbdülqəni Nuxəvi ərəb dilinin tədrisində bu şərhdən bir dərs vəsaiti kimi istifadə edərəkən, bu dilin qrammatik qaydalarına şagirdlərin daha asan və daha yaxşı yiyələnmələri üçün ona müfəssəl bir haşiyə yazmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi öz haşiyəsində ərəb dilinin qrammatik qaydalarını hertərəfli şəkildə ətraflı açıqladığından onun həjmi şərh mətnindən daha böyük olmuşdur. Alim öz haşiyəsinin mətnini şərh əlyazma nüsxəsinin kənarlarında və səhifələr arasına salınmış əlavə 87 vərəq üzərində yerləşdirmişdir. Onun başqa əsərləri kimi ərəb dili qrammatikasının təhlili sahəsində verdiyi şərh də şübhə yoxdur ki, gələjəkdə Azərbaycan şərşünasları tərəfindən öyrəniləjəkdir.

Görkəmli Azərbaycan filosofu Əsirəddin Mufəddal bin Ömər Əbhərinin (1265-ji ildə vəfat edib) «Hidayət əl-hikmə» («Fəlsəfə dərsliyi») adlı məşhur fəlsəfi traktatına əl-Qazi Mir Hüseyn bin Müinəddin əl-Mibədi əl-Hüseynin yazdığı şərhə Müsləhəddin Məhəmməd ibn Salah əl-Lari haşiyə yazmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi bu haşiyənin mətnini hijri 1251 (1835-1836) –ji ildə tərtib etdiyi əlyazma toplularından birinə köçürmüşdür. O, 26 il sonra, yəni hijri 1277 (1860-61)-ji ildə yenidən bu əsərin üzərinə qayıdaraq, onun mətnini başqa nüsxələri ilə müqayisəli surətdə tədqiq etdikdən sonra, ona mətnin kənarlarında və səhifələr arasına salınmış əlavə 20 vərəqdə çox böyük bir tədqiqat əsəri yazmışdır. Onun bu tədqiqatı əl-Larinin haşiyəsindən bir neçə dəfə böyükdür. Əbdülqəni Nuxəvi bu tədqiqatının yazılmasında onlarla Şərq alimlərinin, o jümlədən Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərinə mürəjət etmişdir. Sədəddin Məsud bin

Ömər ət-Təftəzani (öl.h.791\ 1388-89) Nəjməddin Əbi Həfs Ömər bin Məhəmməd ən-Nəsəfinin (öl.h.537\ 1142-43) «əl-Əqaid ən-Nəsəfi» adlı əsərinə Xəyali adı ilə şöhrət tapmış Çələbi Rumi haşiyə yazmışdır. Xəyali Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin tələbəsi olmuş Xızr bəyden dərs almışdır. Xəyalinin göstərilən haşiyəsinə daha iki Azərbaycan alimləri haşiyələr yazmışlar. Bunlardan biri Qul Əhməd adı ilə şöhrət tapmış Əhməd Ağdaşi Şirvani, digəri isə Əbdülqəni Nuxəvidir. Qul Əhməd və onun haşiyəsi haqqında irəlidə ətraflı məlumat veriləjəkdir. Əbdülqəni Nuxəvi hijri 1251 (1835-36)-ji ildə yenidən bu haşiyə üzərinə qayıdaraq, onun mətnini tekstoloci baxımdan tədqiq etmiş və ona geniş bir tədqiqat əsəri yazmışdır. Bu əsərin yazılmasında Əbdülqəni Nuxəvi «əl-Əqaid ən-Nəsəfi»yə yazılmış onlarla şərh və haşiyələrdən, eləcə də başqa mənbələrdən faydalanmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi Xəyalinin haşiyəsinə yazdığı mükəmməl haşiyədən sonra, onun diqqətini Qul Əhməd Ağdaşinin Xəyalinə yazdığı haşiyə jəlb etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi Qul Əhmədin haşiyəsi üzərində geniş araşdırmalar apararaq, onu hissə-hissə şərh etmişdir. Beləliklə də, Xalisəqarızadə Qul Əhmədin haşiyəsindən dəfələrlə böyük olan bir tədqiqat əsəri yazmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yazmış olduğu əsərlərdən biri də «Ərlərin əhvalı haqqında risalə» adlanır. Müəllif bu —əsrini hijri 1250 (1834-35)-ji ildə qələmə almış və dərs vəsaiti kimi hazırladığı öz əlyazma toplusundan birinə daxil etmişdir. Alim bu əsərini islam hüququnun ailə hüququ bölməsinin bəzi məsələlərinə həsr etmişdir. Əsərin adından da məlum olduğu kimi ərlərin, yəni ər və arvadın biri-birinə və ailə üzvlərinə münasibətdə hüquq və vəzifələri işıqlandırılır. Müəllif öz əsərinin oxunaqlı olması və oxujunun diqqətini jəlb etməsi üçün əsərin mövzusu ilə bağlı çoxlu miqdarda hekayətlər və rəvayətlər vermişdir. Bununla bərabər o, öz müddəalarını elmi surətdə əsaslandırmaq üçün tez-tez islam hüququnun əsas mənbələri olan Qurana və Sünnəyə mürəjət edir, oradan çoxlu nümunələr verir. Risalənin müqəddiməsində Əbdülqəni Nuxəvi əsərin yazılma səbəblərini şərh edərək bildirir ki, çoxsaylı kişilər və qadınlar mənə mürəjət edərək, ərəb dilini bilməyənlərin istifadə etməsi məqsədilə, ər və arvadın hüquq və vəzifələrini işıqlandıran türk dilində bir əsər yazmağımı məndən xahiş etdilər. Sonra da o, qeyd edir ki, mən də öz bildiklərimi onlardan gizləyə bilməzdim. Alim özünün bu fikirini Peyğəmbər əleyhissalamın aşağıdakı hədisi ilə əsaslandırır: «Bir kimsə bildiyini kətm etsə (gizlətsə) qiyamət günündə ağzına oddan kumm (buruntaq) urarlar».

Müəllif bu hədisi oxujuların diqqətinə çatdırmaqda əsas məqsədi öz oxujularına oxuyub öyrənməyi və öyrətməyi təlqin etməyə çalışmışdır. Bu islamın mahiyyətindən irəli gələn və Əbdülqəni Nuxəvinin həyat qayəsinə çevrilmiş əməl və məqsəd idi. O, mömin bir müsəlman kimi yazdığı, tərtib etdiyi və köçürdüyü hər bir əsər üçün oxujudan yeganə təmənnası rəhmət duası olmuşdur. Xalisəqarızadə müqəddimədən

sonra əsərini Peyğəmbər əleyhissalamın aşağıdakı hədisi ilə başlamış və bununla da o, qadın hüququnun qorunmasını ön plana çəkmişdir. «Kişiyə öz qadınlarının haqqını məhdudlaşdırması kifayətdir».

Alim əsərin birinci hissəsində Allah-Təalanın birliyi və şəriksizliyi haqqında müəyyən bilgiler verdikdən sonra ibadətlə bağlı bir sıra məsələlərin ətraflı şərhini verir. Daha sonra şərh etdiyi məsələlərlə bağlı İbrahim bin Ədhəm, İmam Əli, Əbu Hərifə ilə əlaqədar, eləcə də bir sıra başqa hekayət və rəvayətlər verir. Bu hekayət və rəvayətlərlə öz oxujularına bu və ya digər fikri təlqin etmək və inandırmaq məqsədilə onların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi əsərin ikinci hissəsini isə ər və arvadın hüquq və vəzifələrini işıqlandıran məsələlərin şərhinə həsr etmişdir. O, arvadın ər üzərində olan haqqını səkkiz maddədə ətraflı işıqlandırmışdır. Onun yazdığı kimi ər öz arvadına və ailəsinə istər evdə istərsə də evdən xaricdə lazımı xidmətləri göstərməli, halal əməyi ilə qazandığı mal ilə ailəsinə halal ruzi, paltar və mənzillə təmin etməli, arvadına vəajib olan məhri ödəməli və onun razılığı olmadan əmlakını xərjləməməli, arvadına zülm etməməlidir. Qadın Allahın yer üzündə əmanətidir, əmanətə xəyanət edənin aqibəti məlumdur. Əsərin növbəti fəslində böyük bir hissə ər və arvad arasındakı jinsi əlaqə məsələlərinə həsr edilmişdir. Burada jinsi əlaqənin üsulları, jinsi əlaqənin ən yaxşı günləri, jinsi əlaqənin gigiyenası və nigahla bağlı bəzi məsələlər ətraflı işıqlandırılmışdır. Bundan sonrakı fəsildə isə ər in arvad üzərindəki haqqı səkkiz maddədə verilir. Burada qeyd edilir ki, arvad öz ərinə sədaqətli və vəfalı olmalı, onun qulluğunda durmalı, dediklərini yerinə yetirməli, ona ehtiramla yanaşmalı, onun bütün zəhmətlərini çəkməli, ərindən ijasəsiz heç yerə, hətta, ata və anasının evinə gətməməlidir. Bununla bərabər onu da yazır ki, arvad namazdan sonra oxuduğu dualarla ərini özündən əvvəl anmalıdır, əks təqdirdə onun namazı qəbul olunmaz.

Yuxarıda göstərilən məsələlərlə bağlı Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədislərindən nümunələr və eləcə də çoxlu miqdarda hekayət və rəvayətlər verilir. Əsərin sonuncu fəslində isə islamda salihə qadınlardan bəhs olunur, onlarla bağlı da çoxlu didaktik hekayətlər və hədislər verilir. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərində xalqın maariflənməsi üçün çox aktual bir mövzuya toxunmuş və onu öz oxujularına maraqlı və oxunaqlı bir şəkildə təqdim etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi «Otuz fərz» adlı başqa bir əsər də yazmışdır. Bu əsərində imanın altı sifəti, müsəlman olmağın beş şərti, nigah müqaviləsinin bağlanma qaydaları ətraflı şəkildə izah edilir, namazdan sonra oxunan dualar verilir. Bu əsər məzmununa və əhatə etdiyi mövzulara görə bundan əvvəlki «Ərlərin əhvalı haqqında risalə» adlı əsərə çox yaxındır və əslində onun bir fəslə kimi verilmişdir. Müəllif bu əsərdə də öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Quran və hədislərdən çoxlu misallar gətirmişdir. Bu əsər də hijri 1250 (1834-35)-ji ildə qələmə alınmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvinin «Mənasik əl-həjj» adlanan daha bir əsəri hijri 1254 (1838-39)-jü ildə qələmə alınmış və müsəlmanlar üçün ən aktual bir mövzuya, həjj ziyarəti ilə bağlı bütün məsələlərin şərhinə həsr edilmişdir. XIX əsrdə istər Şəkiddə, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində heç də ümumi kütlə ərəb və fars dillərini bilmirdilər. Odur ki, həjj fərizəsinin yerinə yetirilməsinin üsullarını öz ana dillərində oxuyub öyrənmələri üçün bu vəsait o dövrün insanlarına çox lazım idi. Məhz buna görə də müəllif bu mövzuya mürəjət etmiş və yazdığı kiçik həjmlə bu risaləsinə lazımlı bir vəsait kimi hazırladığı göstərilən əlyazma toplusuna daxil etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin pedaqoci fəaliyyəti və elmi irsi ilə bağlı aparılmış ilkin araşdırmalar göstərir ki, o, XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin yeni yüksəliş dövründə ciddi elmi-pedaqoci fəaliyyət göstərmiş mütərəqqi Azərbaycan alim və pedaqoqlarından biri olmuşdur. Alim Azərbaycan pedaqoci fikir tarixində diqqətəlayiq iz qoyub getmişdir. Onun pedaqoci fəaliyyəti gələcəkdə ayrıca tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmalıdır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanası.

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq zəmanəmizə qədər dünya xalqlarının keçirdiyi müxtəlif inkişaf proseslərində olduğu kimi Azərbaycan xalqının tarixi keçmişində də kitabın ijtimai-mədəni rolu kifayət qədər böyük və çox yönlü olmuşdur. Uzun əsrlərdən bəri xalqın elm və mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini və dövrlərini özündə əks etdirən böyük zəkaların və müdrik babaların yaratdıqları dəyərli sənət əsərlərini nəslədən-nəslə verərək, dövrümüzdə qədər çatdırmış müasir çap kitablarının sələfləri əlyazma kitabları olmuşdur. Əlyazma kitabı insan əqlinin ixtira etdiyi ən böyük kəşf sayılan yazının yaradılması ilə bağlı olaraq, yaddaşlarda həkk olunmuş şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya köçürülməsi, elmin, ijtimai fikrin və ədəbi yaradıcılığın verdiyi məhsullar, eləcə də başqa dillərdən edilən tərcümələr sayəsində ortaya gəlmişdir. Əlyazma kitablarının başlıca «naşirləri» olan katib və xəttatların gərgin əməyi sayəsində onlar çoxaldılaraq bütün dünyaya yayılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan əlyazma kitabının yayıldığı joğrafi ərazi də geniş olmuşdur. Dünyanın Avropa, Asiya, Amerika və Afrika qitələrindəki ayrı-ayrı ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərində yerləşən muzeyləri, əlyazma xəzinələri və kitabxanalarında özünə ləyaqətli yer tutmuş –Azərbaycan əlyazma kitabı həm də dünya alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. 2000-ci ildə 1300 illik yubileyini qeyd etdiyimiz, türk xalqlarının evəzsiz mədəniyyət abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» 250 ildir ki, dünyanın görkəmli bilik adamlarını düşündürür. Əlyazma kitabı yalnız öz məzmunu ilə deyil, eyni zamanda injesənət abidəsi kimi də çox dəyərlidir. Orta əsrlərin kitab tarixi və kitab sənətini, rəssamlıq məktəblərini və təsviri injesənəti, eləcə də başqa sahələri öyrənmək baxımından əlyazma kitabları

əsas mənbədir. Onların bədii tərtibatı, miniatürləri, kalliqrafik xətt nümunələri, injə na-xış və ornamentləri, böyük estetik zövqlə hazırlanmış bədii jildləri və s. keçmiş yüzilliklərin injəsənəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan başlıca faktorlardır. Özündə kompleks bilikləri jəmləşdirən əlyazma kitabları bu və ya digər xalqın maddi-mədəniyyətinin əvəzsiz abidələri sayılır.

Yüzilliklər boyu kitab mədəniyyətinin inkişafı və geniş vüsət tapması nətişində ayrı-ayrı mədrəsə və məsjidlərdə, hökmdarların saraylarında və elmi mərkəzlərdə, kitabxanalar, müxtəlif alimlərin, ədiblərin, kitabşünasların və başqa sənət sahiblərinin evlərində şəxsi kitab kolleksiyaları yaradılmağa başlamışdır. Mənevə irsimizin çoxaldılmasında və yayılmasında, mühafizəsi və təbliğində, tədrisində və öyrənilməsində, eləjə də müxtəlif fəlakətlərdən qoruyub zəmanəmizə çatdırılmasında həmin kitabxanaların və kolleksiyaların əvəzsiz rolu olmuşdur. Göstərilən istiqamətlərdə uzun müddət ümumi kitabxana kimi fəaliyyət göstərmiş mənevə sərvət xəzinələrindən biri də Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yaratdığı zəngin kitab kolleksiyasıdır.

Şərqi və qərbi bir sıra klassikləri müxtəlif dövrlərdə eyni bir fikri ayrı-ayrı dillərdə ifadə edərək demişlər ki, şair üçün ən yaxşı abidə onun yaratdıqlarıdır. Onlardan çox-çox əvvəl qədim Misir müəllifi isə bu haqda belə demişdir: «Yazıcının kitabı – bu onun ehramıdır» (32,41). Bu sözləri Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə haqqında da deyə bilərik. Böyük alim gözünün nuru və işgüzar iti qələmilə, əqlinin və zəkasının hikmətilə, xalqına qarşı olan alovlu məhəb

bətinin odu ilə, yuxusuz gejelərinin və istirahətsiz gündüzlərinin hesabına yaratmış olduğu zəngin elmi irslə yanaşı, təşkil etdiyi böyük bir kitabxana ilə özünə ölməz bir abidə qoyub getmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi elmi və pedaqoci fəaliyyəti ilə yanaşı kitabşünas kimi də böyük işlər görmüşdür. Onun bütün şüurlu həyatı kitab mədəniyyətimizin toplanması, qorunub saxlanması, inkişafı və yayılması ilə sıxı surətdə bağlı olmuşdur. Alimin yaratmış olduğu zəngin kitabxana Azərbaycan klassikləri ilə yanaşı Şərqi ən görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərini əhatə edən böyük bir xəzinə olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kitabxananın əsasını Qışlaqda Əbdülqəni Nuxəvinin ulu nənəsi Xalisə qarı qoymuşdur. Sonralar Xalisə qarının övladları tərəfindən kitabxana daha da zənginləşdirilmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi isə onu böyük bir mənevə sərvət xəzinəsinə çevirmişdir. Həmin xəzinədən dövrümüzədək gəlib çatmış əlyazmaları mədəniyyət tariximizin tədqiqində və öyrənilməsində ən dəyərli məxəzlər kimi istifadə edilir. V.N.Baskakov haqlı olaraq yazır ki, «mədəniyyət, maarif, ədəbiyyat və tarix elmləri, onların nəaliyyətləri və kəşfləri əvvəllər bəşəriyyət tərəfindən toplanmış bütün kompleks biliklərə və mənbələrə əsaslanır...» (39,3). Həmin biliklər və mənbələr isə hələ qədim zamanlardan bəri ayrı-ayrı alimlər, ədiblər, kitabşünaslar və başqa sənət adamları tərəfindən müxtəlif həjmlı şəxsi kitabxanalarda toplanaraq, nə-

sildən-nəslə verilmişdir. Bu kitabxanaların bir çoxu müharibələr və təbiət hadisələri nəticəsində məhv olmuşsa, digər qismi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Hələ gənc yaşlarından kitaba böyük həvəs göstərən Əbdülqəni Nuxəvi mədrəsələrdə dərslərlə yanaşı bir sıra əsərlərin üzünü köçürərək, öz kitabxanasına gətirməyə, sonralar isə kitabları ayrı-ayrı adamlardan pul ilə alıb toplamağa başlamışdır. Alim həm ali təhsil alarkən, həm də Şərqi ölkələrində səfərdə olarkən Şəkiyə böyük miqdarda əlyazma və çap kitabları alıb gətirmişdir. Həmin kitablardan bizə gəlib çatanların titul və rəqlərində İstanbul, İsgəndəriyyə, Qahirə, Məkkə, Mədinə və başqa şəhərlərdə Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən alındığı qeyd edilmişdir. Bununla bərabər o, özündə iki və daha çox nüsxəsi olan əsərləri, başqa kitab həvəskarları ilə özündə olmayan kitablara dəyişdirməklə də öz kitabxanasını zənginləşdirmişdir. Bununla bərabər, bir sıra maarifpərvər adamlar alimin yaratmış olduğu bu elm ojağına çoxlu kitablar hədiyyə vermişlər. Məsələn, Əbdülqəni Nuxəvi bir əlyazma toplusunda yazır ki, müəllimlər istifadə etmək üçün bu kitabı mənə Hacı Əbdülhüseyn verdi. Alimin kitabxanasından bizə çatmış əlyazmaların titul və rəqlərində ara-sıra belə yazılara rast gəlirik. Bu da onu göstərir ki, Xalisəqarızadənin topladığı kitabları və yaratdığı kitabxanaya yalnız onun öz ailəsinə yox, geniş xalq kütləsinə xidmət etmiş və xalqın maariflənməsində ciddi rol oynamışdır. Bu kitabxana əlyazmaların toplandığı adijə bir ev yox, geniş xalq kütləsinin istifadəsinə verilmiş bir elm ojağı olmuşdur. Vətənpərvər alim xalqının maariflənməsi naminə yazıb-yaratdığı əsərlərlə bərabər, öz məvajibini hesabına müxtəlif elm sahəsinə dair alıb topladığı kitabları da öz xalqı üçün əsirgəməmişdir. Alimin kitabxana dəftərindən məlum olur ki, o hijri 1251-ji ildən (1835) etibarən ömrünün axırınadək hər il oxujuların istifadəsinə böyük miqdarda kitablar vermişdir. Yalnız hijri 1253-jü il ərzində (1837) o, ayrı-ayrı oxujuların istifadəsinə 200 qədər müxtəlif elm sahələrinə dair kitablar vermişdir. (40, 82-85). Bununla da o, maarifi xalq kütlələri arasında mümkün dərəcədə geniş yaymaq üçün əlində olan bütün imkanları və vəsaitləri onların xidmətinə vermişdir. Xalqına göstərdiyi bu misilsiz xidmətlərə görə o, kütlə içərisində böyük nüfuza və hörmətə malik olmuşdur. Görkəmli rus alimi Aleksey Alekseyeviç Sidorov (1891-1978) haqlı olaraq, özü üçün toplamağı, kolleksiyaya yaratmağı, onu hamıdan gizlətməyi jinayət hesab edir (41, 53). Əbdülqəni Nuxəvi isə belə xüyalardan uzaq olmuş, onun bütün fəaliyyəti xalqa xidmət etmişdir. Beləliklə də, maarifçi alimin kitabxanası ildən-ilə böyüyərək, zəngin kitab xəzinəsinə çevrilmişdir.

Xalisəqarızadə öz kitabxanasını zənginləşdirməklə bərabər, orada olan kitabların uçotuna və mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, kitabxanadan oxujuların istifadəsinə verilən əsərlərin və onların müəlliflərinin adlarını, oxujunun adını, əsərin jildini, əlyazma, yaxud çap kitabı olduğunu, əgər oxuju Şəkiddən yox, başqa kənd və əyalətlərdəndirsə, həmin kəndin, yaxud əyalətin adını oxujunun adının yanında qeyd

etmişdir. Oxuju istifadə üçün götürdüyü kitabı geri kitabxanaya qaytardıqdan sonra, Əbdülqəni Nuxəvi həmin oxujunun adının üstündən xətt çəkmişdir. Əgər kitabxana dəftərində hər hansı bir oxujunun adı qaralanmayıbsa, deməli o, istifadə üçün götürdüyü kitabı bir daha kitabxanaya qaytarmamışdır. Alimin yazmış olduğu kitabxana dəftərində belə hallara rast gəlirik. Onun bu xeyirxah işini və kitabın qiymətini lazımi dərəcədə dərk etməyən bəzi oxujular kitabxanadan götürdükleri kitabları səliqə ilə oxuyub mühafizə etməyərək, onları bərhad hala salmışlar. Əbdülqəni Nuxəvi oxujuların etinasızlığı nətişəsində onun bir çox nəfis və qiymətli kitablarının itirilərək geri qaytarılmadığından, bəzilərinin isə bərhad hala salındığından şikayətlənmişdir. Buna görə də alim öz oxujularından kitabı sevməyi, mühafizə etməyi və qorumağı, onu nadan əlinə verməməyi xahiş etmişdir: "Hər kim alır bu kitabı əlinə lütf edib xoşja tuta, həm sakına. Verməyə nadan əlinə heç bunu, qoymaya hifz edə çəkinə» (42,184b).

Əbdülqəni Nuxəvi kitabxanasında topladığı əlyazmaların mühafizəsinə, sistemləşdirilməsinə və təbliğinə böyük əhəmiyyət verdiyi kimi onların «müalijəsinə», yeni bərpasına da xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun yaratdığı mənəvi sərvət xəzinəsində olan kitabların bir qismi oxujular tərəfindən çox istifadə edildiyinə görə, digər qismi isə sabit iqlim şəraitində saxlanmadığına görə rütubətdən və mikroorqanizmlərin təsirindən xarab olurdu. Alim kitabxanasında saxlanılan yazılı abidələri gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün, onların bioloci və fiziki təsirlər nətişəsində xarab olmuş mətnlərinin, kağızlarının və jildlərinin bərpasına jiddi yanaşmışdır. O, əlyazmaların bərpa edilmə üsullarını hələ gənç yaşlarından öyrənmişdir. Onun hijri 1248-ji (1832-33) ildə 16 yaşında ikən bərpa etdiyi B-6818 şifrlı əlyazma toplusu göstərir ki, o, hələ məktəbdə oxuyarkən bu sahədə müəyyən təlim almışdır. Gənç kitabşünas bu əlyazmanın ayrı-ayrı vərəqlərini və mətnlərini səliqə ilə bərpa edərək, vərəqlərin dağılmış hissələrini kəsib, oraya yeni kağız parçaları əlavə etmiş və imkan daxilində qədim mətni saxlamağa çalışmışdır. Bərpası mümkün olmayan, həddindən artıq çox xarab olmuş vərəqləri isə yeniləri ilə əvəz edərək, mətni olduğu kimi yeni salınmış vərəqə yazmışdır. Alim bərpa zamanı əvvəlki mətnin haşiyələrində olan qeydləri belə, yeni saldığı, yaxud ayrı-ayrı hissələrini bərpa etdiyi vərəqlərin kənarlarına yazmağı unutmamışdır. Beləliklə də o, əlyazmanı xəstəlikdən müalijə edərək, ona yeni həyat vermişdir. Onun hijri 1261-ji (1845) ildə bərpa etdiyi Orta əsr Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biri olan Məqsudinin «Möjüznəmə» mənzum əsərinin əlyazması xüsusilə diqqəti jəlb edir. Tərcümə abidəsinin bu əlyazması alimə çox pis vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Əlyazmanın jildi və vərəqlərinin bir qismi rütubətdən və mikroorqanizmlərin təsirindən, eləjə də fizioloci təsirdən tələf olmuşdur. Bir sıra vərəqlər isə tamamilə dağılıb tökülmüşdür. Abidənin 3,203-205,222-230 və başqa vərəqləri alim tərəfindən böyük ustalıqla bərpa olunmuşdur. Nisbətən salamat olan vərəqlərin haşiyələrini bərpa edərək, mətn olan hissələrinə toxunmamışdır. Hətta

o, anjaq bir parçası salamat qalmış vərəqi bərpa edərkən, həmin parçanı aimayaraq, qədim nüsxədə saxlamışdır. Bununla da alim qədim nüsxəni imkan daxilində mühafizə edib, olduğu kimi müasir oxujulara çatdırmağa çalışmışdır. Əlyazmanın jild qabıqlarının xarab olmuş kənarlarını və bükülüm hissələrini dəri ilə haşiyələyərək, bərpa etmişdir. O, əlyazmanın jildi və kağızı ilə yanaşı onun mətnini də diqqətlə bərpa etmişdir. Əlyazmanın tamam xarab olub düşmüş vərəqlərini yenisi ilə əvəz edərək, mətnin həmin hissəsini yazmış və beləliklə də əsərin bütün mətnini kamilləşdirmişdir. Alim hər hansı bir əsərin jild və vərəqlərini bərpa etdikdən sonra, onun mətnini əsərin digər nüsxələri ilə müqayisəli surətdə bərpa etmişdir. O, əsərin mətnini tam şəkildə - öyrənərək, orada olan katib xətlərini islah etmiş və anjaq bundan sonra əsərin bərpa edəcəyi hissəsini yazmışdır. Bunu alimin yeni həyat verdiyi o jümlədən hijri 1256-ji (1840) ildə bərpa etdiyi B-390 şifri əlyazma toplusunda yazdığı qeyd sübut edir: «Təshih və mütaliə etməklə kitabın və digər haşiyələrin (burada mətnlərin kənarlarında yazılmış haşiyələr nəzərdə tutulur-Ş.K.) tələf olan və ehtiyaj duyulan hissələrini 1256-ji ildə Əbdülqəni Nuxəvi yazdı».

Xalisəqarızadənin kitabxanasından dövrümüzədək gəlib çatmış yazılı abidələr sırasında çox diqqət və qayğıkeşliklə bərpa edilmiş belə əlyazma kitabları kifayət qədər çoxdur. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırkı dövrdə, elmin müasir nəəliyyətləri əsasında bərpa edilən əlyazmalar tezliklə mikroorqanizmlərin təsirinə məruz qalırsa, Əbdülqəni Nuxəvinin 160-170 il bundan əvvəl bərpa etdiyi yazılı abidələr indiyədək sağ-salamat qalmaqdadır. Buda onu göstərir ki, o, keçmiş yüzilliklərdə kitabçılıq sahəsində uzun müddət təcrübədən keçirilmiş və tərkibi bizə məlum olmayan material və metodlardan istifadə etmişdir. Bununla da alim xalqımızın mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinə işıq saçan yazılı abidələrin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması yolunda əvəzsiz işlər görmüşdür.

Əbdülqəni Nuxəvinin yaratdığı bu elm ojağı xalqımızın maariflənməsində mühüm işlər gördüyü kimi, kitab mədəniyyətimizin qorunub saxlanmasında və təbliğində də az işlər görməmişdir. Bu kitabxana müxtəlif elm sahələrinə, eləcə də bədii ədəbiyyata dair toplanmış və nəsil-dən-nəslə verilmiş əlyazma və əski çap kitabları dövrünün ziyalı və müəllimlərinə müvəqqəti istifadəyə, yaxud tədris üçün verilsə də, onların satılması qəti qadağan idi. Hətta, Rusiyada səfərdə olan böyük Fransız yazıçısı Aleksandr Düma – ata (1802-1870) Şəkiddə olarkən bu kitabxanadan bir sıra əlyazmalarını almaq üçün jiddi səy göstərmişdir.

XIX əsrdə Şəkinin iqtisadi həyatında ipəkçilik xüsusi yer tuturdu. 1854-1864-jü illərdə Şəki Rusiyaya və Qərbi Avropaya barama ixratında mühüm rol oynayırdı. Şəkiddə ipək ticarətinin inkişaf etdiyi dövrdə Fransa və İtaliyada qattina-ipəkqurdu xəstəliyi yayılmağa başlamışdı. İpək istehsalını davam etdirmək və lazımı səviyyədə saxlamaq məqsədilə sağlam ipəkqurdu almaq üçün həmin ölkələr əvvəlcə

Yunanıstana, sonra isə Türkiyəyə mürəjət etmişlər. Bu ölkələrdən rədd cavabı aldıqdan sonra Fransa və İtaliyanın yeganə ümüdgah yeri Zaqafqaziya, xüsusən Şəki olmuşdur. Rusiya dövləti həmin ölkələrin ipəkçilərinin Zaqafqaziyaya gəlib, toxum ixraj etmələrinə maneçilik törətməmişdir. «1856-ı ildən Zaqafqaziyaya, xüsusən Şəkiyə gələn xarici nümayəndələrin sayı ildən-ile artırdı» (14,61). Bu nümayəndələr içərisində ipək ticarətçilərindən başqa səyahətə gələn və az-çox barama ilə maraqlanan dövrünün qabaqjıl ədibləri və mədəniyyət xadimləri də olmuşdur. Bu baxımdan professor Mahmud İsmayilovun verdiyi məlumat böyük maraq doğurur. O, özünün «Şəki» monoqrafiyasında yazır: «A.Şanşiyev adlı bir nəfərin 1861-ji ildə xarijilərin fəaliyyəti haqqında Qafqaz janişininə verdiyi məlumat çox maraqlıdır. O, öz məlumatında həmin il Şəkiddə barama və ipək qurdu almış xarijilərin siyahısını və onların hər birinin nə qədər toxum və ya barama aldığı göstərir. Bu siyahıda böyük Fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın adı da vardır. O, 300 pud barama alaraq Fransaya göndərmişdi» (14,63).

Aleksandr Düma 1858-ji ilin iyun ayından 1859-ju ilin mart ayınadək Rusiya və Zaqafqaziyada səyahətdə olmuşdur. O, 23 iyunda Peterburqa gələrək bir ay yarım orada qalmış, bu müddət ərzində bir sıra rus ədibləri və mədəniyyət xadimləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Ədib Peterburqdan Moskvaya gəlmiş, oradan isə Volqa boyu ilə Həştərxana səyahət etmişdir. Bir qədər Həştərxanda qaldıqdan sonra Qafqaza gələrək Bakıda, Tiflisdə, Şəkiddə və s. şəhərlərdə olmuş, qabaqjıl mədəniyyət xadimləri ilə görüşmüş və bu ərazidə yaşayan xalqların adət-ənənələri, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair müəyyən məlumatlar öyrənmişdir. A.Düma Bakıda olarkən Xurşid Banu Natəvan ilə görüşmüş və şairə öz əl işlərindən ona hədiyyə vermişdir (43,4). Ehtimal olunur ki, o, Tiflisdə olarkən Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M.F.Axundovla da görüşmüşdür. A.Düma bu səyahətini başa çatdırdıqdan sonra «Parisdən Həştərxana» və «Qafqaz» adlı iki əsər yazmışdır. Ədib Bakının tarixi və mədəni abidələrindən, Bakı neftindən geniş bəhs etdiyi kimi, eləcə də Şəkinin gözəlliklərinə, səfəli yerlərinə valeh olduğu haqqında da geniş söhbət açır (17,76).

A.Düma bütün şəhərlərdə olduğu kimi, Şəkiddə də şəhərin qabaqjıl ziyalıları ilə görüşüb fikir mübadiləsi aparmışdır. O, dövrünün məşhur ziyalısı və alimi olan Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə ilə görüşüb, onun zəngin kitabxanasını ziyarət etmiş və onunla yaxından tanış olmuşdur. A.Dümanın Xalisəqarızadə ilə görüşü haqqında alimin nətiyyəsi Əbdülkərim İmanzadə belə bir əhvalat danışdı: «Atam Nurməmməd Şərq dilləri və ədəbiyyatı sahəsində təhsilini atası Abdulla Əfəndi Xalisəqarızadədən almışdı. Bir gün Nurməmməd, babası Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yaratmış olduğu kitabxanada atası Abdulla əfəndidən təhsil alarkən, fasilədə böyük və qədim bir əlyazmasını gözdən keçirməyə başlayır. Bu zaman Abdulla əfəndi öz oğluna yaxınlaşaraq deyir ki, oğlum, bu əlyazma kitabı kitabxanamızda həm yeganə qədim nüsxədir, həm də xalqımızın ən qiymətli bir yazılı abidəsidir. Gələjəkdə onu sən göz

bəbəyin kimi qorunalısan, çünki bu kitab bizim həm tariximiz, həm də ədəbiyyatımızdır. Onu ehtiyaj olmadan vərəqləmək lazım deyildir. Sən bu kitabı anjaq mü-kəmməl təhsil aldıqdan sonra oxuyub düzgün dərk edə bilərsən. Digər tərəfdən bu əlyazmasını bütün varlığıyla qorunalısan. Bir dəfə bu əlyazmanı buradan aparmağa çox jiddi-jəhd göstərilmişdir. Şəkiyə gəlmiş bir əjnəbi həmin əlyazmasını özü ilə aparmağa çox çalışmışdırsada, onun bütün səyləri baş tutmamışdır. Bu hadisə atamın söylədiyinə görə belə olmuşdur: «Şəkiyə gəlmiş fransız yazıçısı A.Düma Şəkidə qaldığı müddət ərzində atam Əbdülqəni əfəndi ilə bir neçə dəfə görüşmüşdür. İlk görüşdən sonra o, bizim kitabxanaya baxmaq üçün atamdan ijjazə istəmiş və atam da buna razılıq vermişdir. A.Düma bizim kitabxananın zənginliyindən heyrətə gəlmiş və bir gün onunla yaxından tanış olmuşdur. Atam, Əbdülqəni əfəndi bir sıra Azərbaycan və Şərqi klassikləri və onların kitabxanamızda olan əlyazmaları haqqında Aleksandr Dümaya geniş məlumat vermişdir. Görüşün sonunda o, rəngarəng ornament və naxışlarla bəzədilmiş, gözəl miniatürləri olan bir neçə nəfis əlyazmasını gətirib stolun üstünə qoyur və bu kitabların ona satılmasını xahiş edir. Bax bu əlyazma da həmin kitabların arasında olur. Atam onun xahişini rədd edərək bildirir ki, bu kitabxana xalqın elm ojağıdır, buradan heç bir kitab satılmır. Əgər bu kitablar sizə müəyyən bir əsər yazmaq, yaxud sadəjə olaraq oxumaq üçün lazımdırsa gəlib burada məjğul ola bilərsiniz. A.Düma bu kitabları sahibindən heç bir pula ala bilməyəcəyini görüb, Şəki tajirlərinə mürəjət edir. Şəkinin nüfuzlu tajirləri kitabların bütün məsuliyyətini öz üzərlərinə götürərək, öz dillərindən Əbdülqəni Nuxəviyə təsdiqlənmiş rəsmi sənəd verirlər ki, həmin əlyazmaları istifadə edildikdən sonra sahibinə qaytarılacaqdır. Lakin Əbdülqəni Nuxəvi sənənin açdığı həmin əlyazmanın Aleksandr Dümaya verilməsini qəti etiraz edərək bildirmişdir ki, bu kitab yeganə nüsxə olmaqla bərabər elə bir abidədir ki, onun bu kitabxanadan kənara çıxarılması qeyri-mümkündür. Aleksandrın apardığı digər əlyazmaları isə bir daha geri qayıtmamışdı. Beləliklə də, həmin əlyazma kitabı atamın səyi sayəsində xilas edilmişdir».

Əbdülkərim İmanzadə deyirdi ki, atam Nurməmmədin söylədiyinə görə A.Dümanın apara bilmədiyi böyük əlyazmasına «Qorqudun kitabı» deyərmiş, onun apardığı kitabların isə hansı əsərlər olduğunu unutmuşam. A.Dümanın apardığı əlyazmalar məlum olmasa da, yəqin ki, onlar Fransa əlyazma xəzinələrinin birində, yaxud yazıçının arxivində mühafizə olunur. Onun apara bilmədiyi kitab isə çox yəqin ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un əlyazması olmuşdur. Lakin təəssüflər olsun ki, bu əlyazması hələ bizə gəlib çatmamış və onun haqqında heç bir məlumat əldə edə bilməmişik.

Xalisəqarızadənin bizə gəlib çatmış əlyazma kitablarından və kitabxana dəftərindən məlum olur ki, onun kitabxanasında Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin, Əhməd Təbrizinin, Şəms Təbrizinin, Saib Təbrizinin, Yusif Məddahın, Şihabəddin Sührəverdi-

nin, Nəsirəddin Tusinin, A.Bakıxanovun, Jəlaləddin Qəzvininin, Sibaveyhin, Zəməxşərinin, Firuzabadinin, Əlişir Nəvainin, Uluğ bəyin, Buruninin, Katib Çələbinin, İsmayıl Jövherinin, Jəlaləddin Ruminin, Firdovsinin, Hafizinin, Sədinin, İmruu-l-Qeysin, Kəb bin Zuheyryn, Mütənəbbinin, İbn Xəldunun, İbn Sinanın, Fəraibinin və onlarla digər Azərbaycan və Şərqi klassiklərinin əsərləri, eləcə də bir sıra şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olmuşdur. Minlərlə kitabı olan bu mənəvi sərvət xəzinəsinin ancaq az bir qismi bizə çatmışdır. Neyçün? Bu kitab xəzinəsinə hansı fəlakət üz vermişdir?

1920-ci ildə müstəqil Azərbaycan Demokratik jümhuriyyəti devrilərək bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra, xalqımızın qabaqjil ziyalılarına və mübariz vətənpərvər övladlarına qarşı yönəldilmiş repressiyalarla yanaşı mədəniyyətimizə qarşı da hüjumlər başlamışdır. Bu hüjumlərin ən dəhşətli və ən fəjəli xalqımızın maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı törədilmiş vəhşiliklər olmuşdur. Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyətinin darmadağın edilməsinə yönəldilmiş bu vəhşiliklər nəticəsində Bakıda, Şamaxıda, Şəkiddə, Gəncədə, Naxçıvanda və yurdumuzun digər şəhər və rayonlarında, milli mədəniyyət abidələrimizin tərkib hissəsini təşkil edən məsajdlər yerlə yeksan edilmiş, anbarlara və idman saraylarına çevrilmişdir. Dünya mədəniyyətinə ölməz əsərlər vermiş Azərbaycan zəkalarının yaratdığı mənəvi irsin məhvə doğru yönəldilmiş jinayət yuxarıda göstərilən hüjumlərin ən dəhşətli olmuş və xalqımıza sağalmaz yaralar vurmuşdur. «Quran»a və islam dininə qarşı mübarizə şüarı altında, ərəb əlifbası ilə yazılmış bütün kitablar, orta əsr əlyazmaları qadağan edilərək, uzun yüzilliklər boyu xalqımızın bu əlifbada yaratmış olduğu zəngin mənəvi irsə və onunla birlikdə şair, ədib və alimlərin əsərlərinə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, kitab mədəniyyətimizin əvəzedilməz orta əsr injilərinə, təsviri miniatür injesənətinə və s. ölüm hökmü elan edilmişdir. Beləliklə də, Azərbaycanın bütün şəhərlərində, rayon mərkəzlərində və kəndlərdə «hökm» yerinə yetirilməyə başladı. Totolitar bolşevik reciminin apardığı qırğınlar nəticəsində qorxu insanların iliyinə işlədiyinə görə

qorxu insanların iliyinə işlədiyinə görə, hər adam evində olan kitabları gizlətməyə jəsərət etməmişdir. Kitabların bir qismi evlərdən toplanaraq, tonqallarda yandırılmış, digər qismi isə ayrı - ayrı şəxslər tərəfindən gejelər, gizliyə çaylara tökülmüş, qəbristanlıq və meşələrdə basdırılmış, mal damlarında, salamat qalmış məsajdlərin əlçatmaz yerlərində, pirlərdə gizlədilmiş, iki divar arasına düzülərək hörülmüşdür. Zəngin mədəniyyətimizə qarşı aparılan bu sui-qəsdin əsas qayəsi 1929-cu ilə qədər yaradılmış mənəvi irsi tamamilə məhv etmək və beləliklə də, xalqın tarixi keçmişinin üstündən bir qara xətt çəkmək, onun kimliyini şübhə altına alınmaqdan ibarət olmuşdur. Bu xülyələrlə yaşayan jəlladlar bilmirdilər ki, Azərbaycan zəkalarının yaratdığı ölməz abidələr intişar baxımından, başqa xalqlarda olduğu kimi, öz joğrafi ərazisi ilə məhdudlaşmamış, Avropa, Asiya və Afrika ölkələrində geniş yayılaraq, sevilə - sevilə

oxunmuş, araşdırılmış və həmin ölkələrin yazarlarının yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Demək olar ki, Avropa və Asiya qitələrinin bütün mədəniyyət mərkəzlərində yerləşən kitabxana və muzeylərdə Azərbaycan xalqının mədəniyyət abidələrinə rast gəlirik. Hətta bu abidələr Atlantik okeanını keçərək, Amerikaya da getmişdir.

Uzun illər boyu rayonlarda apardığımız arxeoqrafik ekspedisiyalar zamanı qojaman sakinlərin o dövrlərdə mənəvi irsimizin başına gətirilən fəjələrdən danışarkən dəhşətə gəlir və mədəniyyət tariximizə nə qədər böyük zərbə endirildiyini dərk edirik. Bu fəjənin nətiyyəsidir ki, orta əsr məxəzlərində haqqında bilgiler verilmiş neçə-neçə Azərbaycan yazarlarının əsərləri indi heç yerdə tapılmır, onları İrənin, Türkiyənin, Pakistanın, Hindistanın, İraqın, Suriyanın, Misirin, Tunisin, İngiltərənin, Fransanın, İtaliyanın, Vatikanın, keçmiş Yuqoslaviyanın, Almaniyanın, Macarıstanın, İsveçin və başqa ölkələrin əlyazma xəzinələrində və muzeylərində axtarıq. Azərbaycan şairləri, ədibləri və alimləri əsərlərinin yüzlərlə orta əsr əlyazmaları yuxarıda göstərilən ölkələrin kitabxanalarında mühafizə olunur.

Mənəvi irsimizin başına gətirilən fəjənin şahidləri yaşlı nəsəl içərisində az deyildir. Onlardan biri də Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yaradıcılarından biri, tanınmış alim, şair, tərcüməçi və klassik Şərq ədəbiyyatının gözəl bilijisi Məmmədəğa Sultanovdur. O, 1930-ju illərin dəhşətlərindən və orta əsr yazılı abidələri ilə bağlı əhvalatlardan həyəjansız danışa bilmirdi. Məmmədəğa müəllim mənəvi sərvətimizə qarşı törədilən «soyqırım» haqqında aşağıdakıları danışdı: «1930-ju illərdə deyirdilər ki, ərəb əlifbası əksinqilabi əlifbadır, onunla yazanlar xalq düşmənləridir. Odur ki, həmin əlifba ilə yazılmış kitablar məhv edilməli, ona rəğbət göstərənlər isə proletariatin düşmənləri kimi həbs olunmalıdır. Böyük qorxu içərisində yaşayan xalqın bir qismi, öz janlarını jəlladların əlindən qurtarmaq üçün evlərində olan kitabları könüllü təhvil verir, onlar isə həmin kitablardan tonqal qalayırdılar. Xalqın kitabı böyük məhəbbətlə sevən digər qismi isə şəxsi kolleksiyalarında olan mədəniyyət abidələrini, yaxın gələjəkdə geri qaytarmaq ümidilə meşə və qəbristanlıqlarda basdırmış, salamat qalmış məsəjid və mal damarlarında gizlətmış, iki divar arasına düzərək hörmüş, bəziləri isə suya tökmüşlər. Beləliklə də, xalqımızın mənəvi irsinə verilmiş «ölüm» hökmü bu tərzdə yerinə yetirilmişdir.

Həmin illər Ağdaş rayonunun ağsaqqallarından biri, kitabları xilas etmək üçün, etibar etdiyi ayrı-ayrı adamlara məsləhət görür ki, möhkəm tabutlar düzəldib, kitabları ona doldursunlar və ağzını bərk bağlayıb, ölü adı ilə qəbristanlıqda basdırsınlar. Belə də edirlər. Mal damarında və evlərin məxfi yerlərində gizlədilmiş kitablar, qabaqjadan düzəldilmiş tabutlara doldurularaq, yaxın gələjəkdə geri qaytarmaq ümidilə, yasin oxuya-oxuya qəbristanlıqda basdırmışlar. Stalinin ölümündən sonra (artıq o zaman Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəzdində Respublika Əlyazmalar Fondu yaradılmışdı), Ağdaşdan bizə xəbər göndərdilər ki, qəbristanlıqda çoxlu kitablar basdırılıb.

Gəlin onu çıxarın. O zamanlar artıq təqaüdə çıxmış və rayonlardan əlyazmaların toplanmasında bizə yaxından kömək edən Mirzə Muxtar Əfəndizadə mənim xahişimlə oraya getmiş və həmin qəbirlərin yerini bilənlərin köməyi ilə qazıb, çürümüş tabutları çıxararaq, sağlamat qalmış əlyazmaları toplayıb gətirmişdi. İndi institutumuzun xəzinəsində saxlanılan jildləri çürüyüb dağılmış, rütubətdən və sudan kənarları, eləcə də bütün vərəqləri saralmış, ayrı-ayrı vərəqləri dağılmış əlyazmaları, 1930-ju illərdə verilmiş «ölüm» hökmündən sonra o dünyanı «gözlərilə» görmüş və «sağalmaz yara-larla» xilas olmuş abidələrimizdəndir.

Mirzə Muxtar Şamaxı səfərindən də çox həyəcanlı axan yağış, qar sularının, istinin, soyuğun təsirindən tamam çürümüş, əl dəyən kimi oxalanıb tökülmüşdür. Mirzə Muxtar burdan yarı sağlamat az miqdarda əlyazması əldə etmişdir.

1958-ji ildə, əlyazmalar fondumuz hələ Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin binasında yerləşərkən oraya Gədəbəydən bir qoja kişi və qadın gələrək, orta əsr əlyazmalarını doğrudanmı topladığımızı və pulla aldığımızı soruşdular. Bunun doğru olduğunu öyrəndikdən sonra, qoja kişi dedi ki, 1930-ju illərdə mən və qayıtmışdı. O, bələdçilərin köməyi ilə Şamaxıda baxımsız qalmış məsjidin damında çoxlu əlyazmaların gizlədildiyini öyrənərkən çox sevinmiş, lakin onun sevinji dərin ürək ağrısı ilə nəticələnmişdir. Orada olan əlyazmalarının böyük əksəriyyəti damdan mənimlə birlikdə bir neçə nəfər qorxudan evlərimizdə olan kitabları axşam şər qarışan vaxtı gizlinjə aparıb meşədə nişanlanmış ağajların altında basdırdıq. İndi orada böyük bir kitab xəzinəsi var. Bu xəzinənin yerini bilənlərdən birjə mən qalmışam. Kişi söz verdi ki, kitabları tezliklə gətirəcəkdir. Bu söhbətimizdən iki həftə sonra həmin kişi bir maşın dolusu əlyazması və qədim çap kitabları gətirdi. Çürümüş kitablara həyəjansız və ürək ağrısız baxmaq mümkün deyildi. Bir maşın əlyazma kitabından anjaq 50 ədədi ələ gəldi. Qalan hamısı çürümüşdü.

1950-ji illərdə İçəri Şəhərdə uçan bir divarın arasından tökülən çoxlu miqdarda əlyazmalarından heç birini xilas etmək mümkün olmamışdır. Azərbaycan xalqının mənəvi irsi ilə yanaşı, Dağıstan xalqlarının yaratmış olduqları mədəniyyət abidələri də beləcə «ölüm» hökmünə məhkum olunmuşdu. Dağıstandan bizim instituta gəlmiş neçə-neçə ağsaqqal qojalar, 1930-ju illərdə qorxudan əlyazmaları yapınjılara büküb, quyularda gizlətdiklərindən danışdırlar».

Ölkəmizdə yer və çörək verdiyimiz namərd ermənilər zaman-zaman torpaq iddiası ilə xalqımıza arxadan zərbə vurmuş və xalqımızın qırğınlara düşar edilməsində hər jür imkan və üsullardan istifadə etmişlər. İstər XX əsrin ilk onilliklərində, istərsə də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onlar xalqımıza qarşı törədilən qırğınlər və repressiyalarda jiddi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, mənəvi irsimizin məhv edilməsi istiqamətində də amansız jinayətlər törətmişlər. Hələ 1828-ji ilin 25 yanvarında və repressiyalarda jiddi fəaliyyət göstərməklə yanaşı mənəvi irsimizin

məhv edilməsi istiqamətində də amansız jinayətlər törətmişlər. Hələ 1828-ji ilin 25 yanvarında general P.E.Suxatelinin başçılığı ilə çar ordusu Ərdəbil şəhərini istila etdikdən sonra, Şeyx Səfi məqbərəsində yaradılmış son dərəcə zəngin kitabxana qarət edilərək, Rusiyaya aparmaq üçün Tiflisə gətirilir. Bu kitabxananın əlyazmalarının fəhrisinin tərtib olunması işi A.Bakıxanova tapşırılır. Ayrı-ayrı məxəzlərin verdiyi məlumatlara görə həmin əlyazma kitabları sırasında Şərqi görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin əsərləri ilə yanaşı Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinə aid çoxlu abidələr olmuşdur. Xalqımızın mədəniyyət tarixindən bəhs edən həmin abidələr Tiflisdə milli düşmənlərimiz tərəfindən gizliyə məhv edilmişdir (Bax:44;45). Mir Möhsün Nəvvab özünün «1905-1906-ji illər erməni-müsəlman davası» adlı əsərində belə yazır: «Hijri 1294\ 1877-jü ildə rus-osmanlı müharibəsində rus dövlətinin ordu başçılarından bir neçəsi erməni tayfasından idi. Həmin ermənilər Qars şəhərini tutarkən düşmənçiliklə nə qədər müsəlman kitabları və Qurani-Şərif əllərinə keçirdisə yandırıldılar» (46,12).

M.Sultanov danışdı ki, «1930-ju illərdə Dağlıq Qarabağda yerləşən bir pirdə çoxlu miqdarda əlyazma kitabları gizlədildi haqqında 1960-ji ilin əvvəllərində bizə xəbər verirdilər. Biz soraqlaşsa-soraqlaşsa gedib həmin piri tapdıq, lakin orada heç bir kitaba rast gəlmədik. Yerli əhali arasında apardığımız sorğudan aydın oldu ki, bir neçə il əvvəl burada olan kitabların hamısını ermənilər yığıb «Matenodarana» (Ermənistan əlyazmalar institutuna) aparıblar. Həmin kitabların aqibəti hələ indiyədək heç kəsə məlum deyildir».

1920-30-ju illərdə mənəvi irsimizə qarşı aparılan bu amansız «qırğınlar»da bolşevik qiyafəsinə girmiş erməni daşnaqları xüsusi rol oynamışlar. Bununla da , mənəvi irsimizə sağalmaz «yaralar» vurmuşlar. 1991-ji ildə Əlyazmalar institutuna gəlmiş Da-daşov Tahir dedi ki, Şüvəlan kəndində köhnə evi uçurarkən divarların arasından kitablar töküldü. Həmin kitablar 1930-ju illərdə hörüklər arasında gizlədilibmiş. Təəssüflər olsun ki, həmin kitablardan heç biri ələ gəlməmiş, hamısı çürüyüb dağılmışdır.

XX əsrin 20-30-ju illərində mənəvi irsimizə qarşı aparılan bu «qırğınlar» anjaq Şimali Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Qərbi Azərbaycanda və Borçalıda da eyni dərəcədə şiddətlə olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın Masis (keçmiş Uluxanlı) rayonundan olan Məmmədov Javid bu dövrlərdə orada olan hadisələrlə bağlı aşağıdakıları danışdı: «Atam, Məmmədov Həsən bizə danışdı ki, qardaşım Azərbaycan ziyalılarından olmuşdur. O, orta məktəbdə müəllimlik edir və xalqımızın savadlanması üçün böyük əmək sərf edirdi. Onun əlyazma və əski çap kitablarından ibarət böyük bir kolleksiyası var idi. 1937-ji ildə qardaşım «xalq düşməni» elan edilərək, repressiyaya məruz qaldıqdan sonra, onun kitablarının bir qismini mal tövləsinin divarları boyu düzərək, üstündən hörük çəkdik. Kitablardan qalan hissəsini isə Zəngi çayına tökdük».

Xalqımızın mədəniyyət tarixinə yönəldilmiş bu qərəzli hüjumlər və vəhşiliklər mə-nəvi irsimizi qoruyub saxlayan və təbliğ edən ayrı-ayrı kitabxanalar vardan yox edilmişdir. Həmin kitabxanalar sırasına Bəhmən Mirzə Qajarin (1811-1884) şəxsi kolleksiyanı da aid etmək olar. Bəhmən Mirzə şer və sənəti seven, yüksək təhsil almış bir şəxs olmuşdur. O, Rusiya tabeliyini qəbul etdikdən sonra, yaşamaq üçün Şuşa şəhərinə gəlmiş, M.F.Axundovla əlaqə yaratmış, Xurşid Banu Natəvanın ailəsi ilə yaxın olmuşdur. Deyilənə görə o, Təbrizdən Şuşaya gəldiyi zaman 95 dəvə yükü əlyazma və qədim çap kitabı gətiribmiş. Bu kitabxananın bir qismi Bəhmən Mirzənin ölümündən sonra onun oğlu Xanbabanın sağlığında ayrı-ayrı əllərə düşmüş, əsas hissəsi isə sonralar məhv edilmişdir. Son dərəcə nadir və qiymətli əlyazma abidələri ilə zəngin olan bu kitab xəzinəsindən ayrı-ayrı əllərə keçmiş müxtəlif kitablar salamat qalmış və sonralar həmin kitablar Əlyazmalar İnstitutuna gətirilmişdir. Hal-hazırda Bəhmən Mirzənin kitabxanasından Əlyazmalar institutunun əlyazmalar xəzinəsində mühafizə olunan abidələrin əksəriyyəti Əşrəf Qarabağinin böyük əməyi sayəsində toplanmışdır.

Bu dəhşətli fəjənin «qurbanı» olmuş kolleksiyalardan biri də Qafqaz müsəlmanlarının atası ləqəbini almış, elmə və mədəniyyətə böyük maraq göstərmiş, Bakı vilayət qazısı, Bakı ruhani şiə məjlisinin sədri Axund Mir Məhəmməd Kərim Mirjəfərzadənin (1853-1938) kitabxanası olmuşdur. 1904-jü ildə o, Quranın təfsirinə həsr etdiyi 3 jildlik Azərbaycan dilində «Kəşfü-l-həqaiq» və «Səlib müharibəsi» adlı əsərlərini, eləcə də ayrı-ayrı illərdə tanınmış ərəb yazıçısı Jirji Zeydanın dörd ədəd tarixi romanını Azərbaycan dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir. 1930-ju illərdə «İran kəndlərinin halı, yaxud Təbrizdə gördüklərim» adlı əsəri «Azərnəşr» dən yoxa çıxmışdır. Mirjəfərzadənin qızı Əliyyə xanımın dediklərinə görə, atası 1937-ji ilin dekabr ayında həbs edildikdən sonra, onun zəngin kitabxanası Mərdəkanda NKVD-nin heyətində yandırılmış, onun özünün çap olunmamış əsərlərinin, tərcümələrinin və digər materiallarının əlyazmaları isə bir kisəyə doldurularaq xilas edilmiş və qazının qohumlarından birinin evində gizlədilmişdir. Həmin qohumu isə NKVD-nin «qulaqlar» indan xofa gələrək, həmin əlyazmaları 1940-ji illərdə məhv etmişdir. Axund Mir Məhəmməd Kərim Mirjəfərzadə ilə bərabər Salman Mümtaz, V.Xuluflu və neçə-neçə digər Azərbaycan ziyalılarının özləri ilə bərabər onların yaratdığı və topladığı kitablara da ölüm hökmü verilmişdir. Belə hökmün «qurbanlarından» biri də Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin zəngin kitabxanası olmuşdur. Böyük əmək, bilik və maddi vəsait sərf edərək, Əbdülqəni Nuxəvinin yaratdığı zəngin mənəvi sərvət xəzinəsinin bir vaxt dəhşətli bir fəjənin qurbanı olacağını, kiminsə onu məhv etməyə əl qaldıra biləcəyini heç bir insan övladı ağına belə gətirə bilməzdi. Lakin yazıqlar olsun ki, 1920-ji ildə ölkəmizdə hakimiyyəti zorla ələ keçirən dinsiz və imansız bir recim, əsrlər boyu insan zəkasının yaratdığı şəfqətli və işıqlı abidələrə əl qaldıra bildi. Hal-hazırda Əlyazmalar institutunda saxlanılan jildləri

qopmuş və ya çürümüş, vərəqləri və ya özü dağılmış, vərəqləri rütubətdən saralmış, qurdlar yemiş, alovların amansız dilindən xilas olsa da bir hissəsi yanaraq «şikəst» olmuş əlyazma abidələrini gördükjə onların hansı şəraitdə saxlandığı və hansı «məhrumiyyətlərə» məruz qaldıqlarını təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından əldə edilmiş əlyazmalar arasında da belə «yaralı» abidələr az deyildir. Bəs bu abidələr alimin kitabxanasından neçə əldə edilmişdir?

Bu sətirlərin müəllifi 1971-ci ilin əvvəlindən Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda (o vaxt Respublika Əlyazmalar fondu adlanırdı) işə başladığı gündən etibarən ömrünü xalqımızın mənəvi irsinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. O, ilk günlərdən və aylardan etibarən orta əsr yazılı abidələri ilə bir-bir tanış olduqca onların sırasında görkəmli Azərbaycan və Şərqi Mədəniyyəti klassikləri ilə yanaşı adları və əsərləri ona məlum olmayan onlarla müəlliflərin əsərləri ilə tanış olmağa başlayır. Belə müəlliflərdən biri də Əbdülqəni Nuxəvi oğlu Məhəmməd Xalisəqarızadə idi. Onun haqqında kimdən soruşurdusa, ona bir məlumat deyən olmurdu. Bu böyük şəxsiyyətin və elm fədaisinin həyatı, elmi və pedaqoci fəaliyyətinin indiyədək öyrənilməməsinin bir neçə səbəbi olmuşdur. Bir tərəfdən alimin nəvələrinin XX əsrin 30-cu illərində repressiyaya məruz qalmaları, digər tərəfdən isə onun kitabxanasının böyük bir hissəsinin məhv edilməsi və qalan hissələrinin isə ayrı-ayrı əllərdə olması Əbdülqəni Nuxəvinin elmi irsinin indiyədək öyrənilməsinə imkan verməmişdir. Bir sıra əlyazmaların titul vərəqlərində, haşiyələrində və sonluqlarında Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə yazıb, tədqiq və tərtib edib, köçürüb, alıb, dəyişib sözlərini oxuduqca onun yüksək səviyyəli bir alim, müəllim və kitabşünas olduğu müəyyənləşirdi. Beləliklə də, hər şeydən önjə onun irsini axtarıb toplamaq, sonra isə tədqiq etmək zərurəti ortaya çıxdı. İlk axtarışlar çox uğurlu oldu. Xoş bir təsadüf nəticəsində Bakı Dövlət universitetinin dosenti mərhum Səidə İmanzadənin bu nəsiləndən olduğunu öyrəndik. Səidə İmanzadə öz növbəsində Əbdülqəni Nuxəvinin nəticəsi Əbdülkərim İmanzadənin Bakıda yaşadığını bildirdi. İlk dəfə Əbdülkərim İmanzadənin yanına gedəndə o, evində xəstə yatırdı. Gələcəyimizin məqsədini ona deyəndə o, bir qədər fikrə daldıqdan sonra soruşdu:

-Ay oğul, səni mənə yanına kim göndərib? Mənim ünvanımı sizə kim deyib?

Bu zaman hiss olundu ki, 1920-30-cu illərin xofu hələ onun janından da çıxmamışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından olan əlyazma kitablarının, eləcə də mədəni irsimizin toplanması üçün respublikamızın bölgələrinə gedərkən, yaşlı nəslə mənsub ayrı-ayrı insanlarla təmasda olarkən gördük ki, onlar hələ keçmişin xofu altında yaşayırlar. Hətta Əbdülqəni Nuxəvi ilə bağlı yazdığımız dissertasiya işinin müdafiəsi başqa səbəblə bağlı bir həftə təxirə salındıqdan sonra, Səidə İmanzadə ehtiyat edərək müdafiə iqlasına gəlmədi. Əgər Əbdülkərim İmanzadənin ata və əmilərinin «xalq düşmənləri» elan edilərək, 1920-30-cu illərin repressiya qurbanları olduq-

larını nəzərə alsaq, onların vüjuduna sirayət etmiş qorxunu anlamaq o qədər də çətin deyildi.

Əbdülkərim İmanzadəni bir qədər dilə tutduqdan və gəlişimizin tam şəkildə xeyirxah məqsəd daşdığını və Səidə İmanzadənin adını dedikdən sonra, mənimlə əminliklə danışmağa başladı. Ona Əbdülqəni Nuxəvinin elmi irsini araşdırmaq arzusu ilə onun kitablarını axtardığımızı ona dedikdə onun çöhrəsində sevinj jizgiləri duyduq. O, bir qədər kövrək və zəif səslə dedi:

-Nəhayət onun irsi ilə də maraqlanan tapıldı.

Əbdülkərim İmanzadə xəstə olduğundan çox danışa bilmirdi. Buna görə də onun yanına dəfələrlə getməli olduq. O, Əbdülqəni Nuxəvi və onun elmi fəaliyyəti, dərslər dediyi mədrəsələr və kitabxanası haqqında müəyyən məlumatlar verdi. Alimin kitabxanasından və onun aqibətindən, fransız yazıçısı Aleksandr Düma – atanın bu kitabxanaya gəlməsindən ətraflı danışdı. Bir gün söhbətimiz başa çatdıqdan sonra, öz qohumlarından olan, Şekidə orta məktəbdə müəllim işləyən Abdullayev Səbrinin yanına getməyimizi məsləhət bildi.

Bu ilkin uğur gələcək axtarışlara bizim inamımızı daha da artırdı. Bu inam ilə 1974-jü ildə ölkəmizin dilbər guşələrindən biri olan Şekiyə yola düşdük. Şekidə ilk önje ədəbiyyatımızın görkəmli klassiki M.F.Axundovun ev muzeyini, sonra isə qala divarları içərisində yerləşən, milli memarlığımızın və injəsənətimizin nadir injilərindən olan Xan sarayını ziyarət etdik. Oradan isə Şekin Qalaüstü məhəllə adlanan hissəsində yerləşən Abdullayev Səbrinin evinə getdik. Səbri müəllim müəyyən məlumatlar verdikdən sonra, Əbdülqəni Nuxəvinin on ədəd əlyazma kitablarını gətirib stolun üstünə qoydu. Əbdülqəni Nuxəvinin əldə qalmış əlyazma və əski çap kitablarının əksəriyyəti isə alimin qohumlarından olan Abdullayeva Əsmayənin evində idi. Mal damında gizlədilmiş həmin kitabları oradan çıxararkən onların bir qisminin dağıldığını və rütubətdən xarab olduğunu aşkar etdik. Buna baxmayaraq əlyazma və əski çap kitablarının böyük əksəriyyəti salamat idi. Yüz qırx ildən altı yüz ilə qədər yaşı olan həmin yazılı abidələrin çürümüş və ya qopmuş jildləri, bir neçə yerə parçalanmış hissələri, dağılmış, jirilmiş və rütubətdən saralmış vərəqləri, sanki 40 ilə yaxın ölüm kamerasında yatmış insanların qan sızan yaralarını və mübtəla olduqları sağalmaz xəstəlikləri xatırladırdı. Bütün bunlar 1920-30-ju illərdə xalqımıza və mədəniyyətimizə qarşı aparılmış repressiyaların amansızlığını və dəhşətlərini, eləje də Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasının aqibətini göz önündə janlandırır.

Əbdülkərim İmanzadənin verdiyi məlumata görə XX əsrin ilk onilliklərində Salman Mümtaz və V.Xulufu Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından çoxlu əlyazmalar aparmışlar. Lakin həmin abidələr bir daha kitabxanaya qaytarılmamışdır. Əbdülkərim İmanzadə mənim özümə dedi ki, Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından əlyazma və əski çap kitablarını arabalara dolduraraq aparıb meydana yandırdıqlarını mən öz

gözlərimlə görmüşəm. Onun dediyinə görə kitabxanadan mal damında, evin çardağında gizlədilmiş və ayrı-ayrı əllərdə qalmış əlyazmaları bu fəjədən xilas olmuşdur. Bizim apardığımız axtarışlar da onun dediklərinin düzgün olduğunu sübut etdi. Onun kitabxanasına mənsub olan onlarla əlyazmaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.Dəmirçizadənin kolleksiyasından əldə edilmişdir. Alimin kitabxanasından olan 30-a yaxın əlyazma isə Mingəçevirdən vaxtilə ondan təlim almış bir tələbəsinin kolleksiyasından tapılaraq institutumuzda gətirilmişdir. Onun bir sıra əlyazması isə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən ayrı-ayrı əllərdən toplanmışdır.

Deyilənlərlə yanaşı qeyd etməliyik ki, Şəkiddə ayrı-ayrı adamların kolleksiyalarında nəinki Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasına aid olan əlyazmalar, hətta onun bir sıra əsərlərinin əlyazmaları da vardır. Həmin əsərlərdən biri şerq poetikasına həsr edilmişdir. S.İmanzadə tərəfindən iki nəfis tertibatlı əlyazma kitabı S.Peterburqun «Ermitac» muzeyinə verilmişdir. Alimin əlyazmalarından Dağıstanda, S.Peterburqun Saltikov-Şedrin adına kitabxanasında, eləcə də Türkiyə kitabxanalarında çoxlu nüsxələr saxlandığı müəyyən edilmişdir. Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından ayrı-ayrı əllərdə qalmış əlyazmaların axtarışı indi də davam etdirilir. Hal-hazırda Xalisəqarızadənin kitabxanasından Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda Azərbaycan və başqa Şerq klassikləri əsərlərinin yüzlərlə dəyərli, bəzilərinin isə yeganə əlyazma nüsxələri saxlanılır və tədqiq edilir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə ayrı-ayrı Şerq, o cümlədən Azərbaycan alim və ediblərinin əsərləri üzərində apardığı tekstoloci tədqiqatlar və bu tədqiqatlara yazdığı şərhlərlə Azərbaycan ədəbiyatşünaslığının, o cümlədən mətnşünaslığın bir elmi fəaliyyət sahəsi kimi formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bununla bərabər onun yazdığı bu tədqiqatlar həm də elm tariximizi öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alimin tədqiqatlarında onlarla Azərbaycan və başqa Şerq müəlliflərinin adları çəkilir, onların əsərlərindən çıxarışlar verilir. Burada adları çəkilən Azərbaycan müəlliflərinin bir qismi elm aləminə məlum şəxsiyyətlədirsə, başqaları elm aləminə məlum olmayan, həyat və yaradılıqları indiyədək öyrənilməmiş alimlərdir. Bu müəlliflər arasında orta əsrlərdə nəinki Azərbaycanda, hətta Yaxın və Orta Şerqdə, tanınmış alimlər vardır. Onların bir çoxunun əsərlərinə ayrı-ayrı Şerq alimləri tərəfindən şərhlər və haşiyələr də yazılmışdır. Azərbaycan elminin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış həmin alimlərin əsərləri yalnız Yaxın və Orta Şerqdə deyil, eyni zamanda dünya kitabxanalarında geniş yayılmışdır. Onların bəzi əsərlərinin orta əsr əlyazmaları hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılır. Bu əlyazmaların böyük əksəriyyəti Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından əldə edilmişdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, həmin abidələr hələ indiyədək alimlərimiz tərəfindən öyrənilməmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi öz tədqiqatlarında ayrı-ayrı Azərbaycan alimlərinin əsərlərindən verdiyi çıxarışlarda əsərlərin adları yox, anjaq müəlliflərinin adları göstərildiyindən həmin əsərlərin müəyyənləşdirilməsi böyük çətinliklər yaradır. Əlimizdə olan orta əsr mənbələrində onların bəziləri haqqında heç bir məlumat verilmədiyindən nəinki onların bu və ya digər əsəri, ümumiyyətlə, həyat və yaradılıqları ilə bağlı heç bir bilgi vermək olmur. Şübhə yoxdur ki, orta əsr elm tariximiz dərinədən öyrənilməyə həmin alimlər və onların yaradılıqları haqqında kifayət qədər məlumatlar əldə etmək mümkün olacaqdır. Elm tariximizin öyrənilməsi üçün isə yalnız Azərbaycan MEA Əlyazmalar institutunda saxlanılan yazılı abidələri deyil, eyni zamanda bütün dünya xəzinələrində mühafizə edilən orta əsr Şərq əlyazmaları araşdırılmalıdır. Elm aləminə yaxşı məlumdur ki, dünyanın böyük mədəniyyət mərkəzlərinin, kitabxana və muzeylərinin çoxunda yüzlərlə Azərbaycan klassiklərinin əlyazmaları saxlanılır. Həmin əlyazmaların böyük bir qismi isə Azərbaycanda yoxdur. Mədəniyyət tariximizin ayrılmaz hissəsi olan belə abidələrin müəyyənləşdirilərək, onların mikrofilmələrinin və ya foto-ksero surətlərinin əldə edilməsi olduqca zəruridir. Hələ kataloqları nəşr edilməmiş ölkələrin kitabxana və muzeylərində mədəniyyət tariximizə aid hansı abidələrin olması bizə məlum deyildi. Bununla bərabər, əlimizdə olan abidələr öyrənilərək, geniş xalq kütləsinə və elm aləminə çatdırılmalıdır. Bununla da biz elm və mədəniyyət tariximizi olduğu kimi tam zənginliyi ilə işıqlandırmış olarıq.

Deyənləri nəzərə alaraq, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əldə etdiyimiz yazılı abidələr əsasında həyat və yaradılıqları hələ heç öyrənilməmiş, yaxud qismən öyrənilmiş alimlər və onların əsərləri haqqında burada müxtəsər ilkin məlumatlar verilir. Bu məlumatlar gələcəkdə həmin müəlliflərin öyrənilməsi istiqamətində aparılacaq araşdırmalar üçün işıqlı bir yol olacaqdır.

Jəmaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni Ərdəbili.

Əbulqasim Mahmud bin Ömər əz-Zəməxşəri ərəb dilinə həsr etdiyi «əl-Müfəssəl fi-n-nəhv» adlı məşhur əsərini sonradan qısaldaraq, «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» adlı ərəb dili qrammatikası üzrə dərslik hazırlamışdır. Bu dərs vəsaitinə bir sıra alimlər tərəfindən şərhlər və haşiyələr yazılmışdır. Əsərə yazılmış ən mükəmməl şərhlərdən biri də Azərbaycan alimi Jəmaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni Ərdəbiliyə məxsusdur. Əbdülqəni Nuxəvinin və başqa mənbələrin verdiyi bilgilərə görə o, XI yüzilliyin görkəmli alimlərindən olmuşdur. Alimin nisbəsinə əsasən deyə bilərik ki, o, əslən Azərbaycanın ən iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Ərdəbildəndir. Müasirləri və onun əsərlərini köçürən katiblər onu «mömin, kamil və fazil alim, müdriklərin müdriki, məşhur tədqiqatçı, əzəmətli müəllim, dilçi, görkəmli imam,

qazi, humanitar və təbiyyat elmlərinin bilijisi» və s. kimi təqdim etmişlər. Buradan da aydın olur ki, Məhəmməd Ərdəbili böyük alim və qazi, görkəmli ilahiyyatçı və dilçi olmuşdur. O, hijri 648\ 1249-1250-ji ildə vəfat etmişdir.

Jəmaləddin Ərdəbilinin göstərilən şərhi əz-Zəməxşərinin əsəri qədər geniş şöhrət qazanmış və XX yüzilliyin əvvəlinə qədər məktəblərdə ərəb dili qrammatikasının tədrisi sahəsində dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Alimin şərhində «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» əsərinin mətni tam şəkildə verilərək, leksik, terminoloji və linqvistik baxımdan şərh edilmişdir. O, əz-Zəməxşəri ilə razılaşmadığı bəzi məsələlərin şərhində fikrini əsaslandırmaq üçün görkəmli dilçi alimlərin əsərlərindən nümunələr verir. Buda onun şərhinin elmi əsaslar üzrə həyata keçirildiyini gösərir.

İbrahim Ərəşi Şəkəvi.

İbn əl-Hajib əl-Maliki ən-Nəhvi adı ilə tanınmış görkəmli ərəb dilçisi Jəmaləddin Əbi Əmr Osman ibn Ömər (öl.646) «əl-Kafiyə fi-n-nəhv» adlı ərəb dilinin qrammatikasına həsr edilmiş məşhur əsərinə müsəlman Şərfinin ən görkəmli alimləri tərəfindən onlarla şərh və haşiyələr yazılmışdır. Belə şərhərdən biri də Azərbaycan alimi İbrahim Ərəşi Şəkəviyə məxsusdur. Mənbələrdə onun haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığına görə o, Ağdaşla Xaldan arasında yerləşən Ərəş vilayətində anadan olmuşdur. Sonralar Şəkəviyə gələrək orada məskunlaşmış və Şəkinin məktəblərində elmi və pedaqoci fəaliyyət göstərmişdir. İbrahim Ərəşi dövrünün tanınmış alimlərindən olmuşdur.

İbrahim Ərəşi XV111 əsrin sonu X1X əsrin əvvəllərində yaşamış və Əbdülqəni Nuxəvinin müəllimi olmuşdur. Çox güman ki, Əbdülqəni Nuxəvi ərəb dilçiliyi sahəsində təhsili də ondan almışdır. İbrahim Ərəşinin bu əsəri Azərbaycanda geniş yayılmış və ərəb dili sahəsində bir dərslik kimi istifadə edilmişdir. Həmin əsərdən başqa alimin «Haşiyə alə şərhi-l-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» adlı traktatı da vardır. Bu əsər, Jəmaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni Ərdəbilinin görkəmli alim əz-Zəməxşərinin yuxarıda göstərilən «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» adlı əsərinə yazdığı şərhə İbrahim Ərəşinin həsr etdiyi haşiyədir. İbrahim Ərəşi bu haşiyəni dərs vəsaiti kimi hazırlamış və Azərbaycan məktəblərində ərəb dili qrammatikası üzrə bir dərslik kimi tədris prosesinə jəlb etmişdir.

Sədəddin Sədullah Bərdəi.

Tanınmış Azərbaycan alimi Sədəddin Sədullah Bərdəi orta əsrlərdə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Bərdə şəhərində anadan olmuşdur. O, X1V yüzilliyin əvvəllərində yaşamışdır. Sədəddin Bərdəi ərəb dilçiliyinə aid bir

sıra əsərlərin müəllifi olmaqla bərabər, həm də şərlər yazmışdır. Alim «Hədaiq əd-dəqiq fi şərḥ risalət ullaḡmāti-l-həqaiq» adlı traktatın müəllifidir.

Bərdəinin göstərilən əsəri görkəmli alim Jərullah əz-Zəməxşərinin yuxarıda adı çəkilən «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» adlı əsərinə yazdığı məşhur şərhdir. Ərəb dilinin qrammatikasına həsr olunmuş əsərlərin orta əsr şərhlərində əsasən oricinalın mətninin qrammatik baxımdan geniş təhlili verildisə, Bərdəinin şərhində «əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» əsəri mətninin hər bir sözü məntiqi-semantik baxımdan izah edilmişdir. Müəllif hər bir qrammatik kateqoriya və qaydaları sadə dillə müfəssəl şəkildə şərh etmişdir. Buna görə də Bərdəinin bu şərhini müsəlman Şərqində geniş yayılaraq, dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir.

Məhəmməd Hənəfi Qarabaği.

Tanınmış alim Ədudə-d-Din əl-İjnin (1281-1355) polemikanın aparılması üsullarına həsr edilmiş «Ədəbu-l-bəhs» əsərinə XV əsr Azərbaycan alimi Məhəmməd Hənəfi Qarabaği Təbrizi (öl.1494) mükəmməl bir şərh yazmışdır. Bu şərh eyni zamanda «Şərhu-r-risaləti-l-Ədudiyə» və «əş-Şərhu-l-Hənəfiyyə» adları ilə də tanınmışdır. Bu məşhur şərhin müəllifi Qarabağda dünyaya gəlmiş və ilk təhsilini də orada almışdır. Bundan sonra o, öz təhsilini davam etdirmək və elmlərin sirlərinə yiyələnmək məqsədilə Təbrizə getmişdir. Bir neçə il Təbrizdə qaldıqdan sonra Məhəmməd Hənəfi Buxaraya səfər etmiş və hijri 900\1495\-ju ildə orada dünyasını dəyişmişdir. Onun əsərlərinin orta əsr əlyazmaları dünyada geniş yayılaraq, onu fəqih, filoloq və ilahiyyatçı bir alim kimi tanıtmışdır.

Məhəmməd Qarabağinin daha çox «əl-Hənəfiyyə» adı ilə tanınmış göstərilən şərhini Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət tapmış, XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər həmin bölgələrin ali təhsil məktəblərində ritorikaya dair bir tədris vəsaiti kimi geniş surətdə istifadə edilmişdir. Məhəmməd Qarabağinin bu şərhinə bir sıra Şərq alimləri haşiyələr də yazmışlar. Həmin haşiyələrdən biri də Azərbaycan alimi Mir Əbi-l-Fəth Ərdəbiliyə məxsusdur. Mir Əbi-l-Fəth öz müəllimi Musa bin Məhəmməd Qazizadə Ruminin tanınmış alim Şəmsəddin Məhəmməd bin Əşrəf əs-Səmərqəndinin «Əşkəlu-t-təsis fi-l-həndəsə» adlı əsərinə yazdığı şərhə bir haşiyə də yazmışdır. Adından göründüyü kimi əsər həndəsəyə həsr olunmuş və bir tədris vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Mir Əbi-l-Fəthin başqa bir əsəri isə məntiqə həsr edilmişdir. Həmin əsər görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin tələbəsi Nəjməddin Ömər bin Əli Qəzvini Katibinin məntiqə həsr edilmiş «əş-Şəmsiyyə fi qavaid əl-məntiqiyyə» adlı əsərinə yazılmış şərhə haşiyədir. Göstərilən bu əsərlərdən başqa o, riyaziyyata və məntiqə həsr edilmiş digər əsərlərində müəllifdir.

Jəmaləddin Yusif bin İbrahim Ərdəbili.

XIV yüzilliyin görkəmli fəqih və ilahiyyatçısı Jəmaləddin Yusif bin İbrahim Ərdəbili özünün «əl-Ənvar fi əmali-l-əbrar» adlı əsəri ilə böyük müsəlman Şərqi böyük şöhrət qazanmışdır. O, bu traktatı hijri 737(1336-37)-ji ildə yazmağa başlamış və hijri 741(1340-41)-ji ildə başa çatdırmışdır. Əsər Şafii məzhəbi hüquq sisteminin nəzəri məsələlərinə həsr edilmişdir. Şərqdə geniş yayılmış və Misirdə nəşr olunmuşdur.

Əsirəddin Mufaddal bin Ömər Əbhəri.

Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində özünə məxsus yeri olan Əsirəddin Mufaddal bin Ömər Əbhəri Jənubi Azərbaycanın Zəncan şəhəri yaxınlığındakı Əbhər adlanan yaşayış məntəqəsində dünyaya gəlmişdir. İbtidai təhsilini Zəncan şəhərində aldıqdan sonra, öz təhsilini davam etdirmək və elmlərə daha dərinlən yiyələnmək üçün Bağdad şəhərinə getmiş, orada antik müəlliflərin və müsəlman filosoflarının, o cümlədən Fərabinin (870-950), Kindinin (öl.870), İbn Sinanın (öl.1037) və başqalarının əsərlərinə dərinlən yiyələnmiş və dövrünün görkəmli alimi-filosofu kimi şöhrət tapmışdır.

Aristotelin məntiqinə «Giriş» qədim yunan dilində «İsaqoji» adlandırılmış və onun ərəb dilinə tərcüməsinin Əsirəddin Əbhəri tərəfindən işlənmiş «İsaqoji» adlı variantı böyük şöhrət tapmış, 700 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və Orta Asiyada məntiq üzrə əsas dərs vəsaiti kimi istifadə edilərək, mədrəsələrdə tədris olunmuşdur. Bu əsərə onlarla Azərbaycan və başqa Şərqi alimləri tərəfindən şərh və haşiyələr yazılmışdır. K.Brokkelman Əsirəddin Əbhərinin 1265-jı ildə vəfat etdiyini göstərir. Alimmin ən məşhur fəlsəfi traktatlarından biri də, «Hidayət əl-hikmə» əsəridir. Müsəlman Şərqi fəlsəfi fikir tarixində xüsusi yeri olan bu traktatda müəllifin varlıq təlimi və onun kateqorial aparatı işıqlandırılır. Əsərə çoxlu sayda şərh və haşiyələr yazılmışdır.

Numan bin Şeyx Səid Şirvani

Əsirəddin Əbhərinin yuxarıda göstərilən «İsaqoji» adlı əsərinə Hüsəməddin Həsən əl-Katinin yazdığı şərhə Azərbaycan alimi Numan bin Şeyx Səid Şirvani müfəssəl bir haşiyə həsr etmişdir. Katib Çələbinin verdiyi məlumatla söykənərək

deyə bilərik ki, o, XV11 yüzillikdən əvvəl yaşamışdır. Əsərin əlyazmalarında müəllifin görkəmli alim və tədqiqatçı olduğu göstərilir.

Mühyəddin Talışı.

Hüsaməddin Həsən əl-Katinin yazdığı «İsaqoji»yə haşiyə həsr etmiş Azərbaycan alimlərindən biri də XIV yüzilliyin sonu XV yüzilliyin birinci yarısında yaşamış Mühyəddin Talışidir. Onun bu haşiyəsinin əlyazmaları Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə geniş yayılmışdır. Əlyazmalar institutunda onun 107 nüsxəsi saxlanılır.

İzzəddin Əbulfəzail İbrahim bin Əbdülvəhab bin İmadəddin bin İbrahim Zənjani.

İzzəddin Zənjani Bağdaddan jənubda yerləşən Mədain şəhərində dünyaya gəlmişdir. Əl-Əzzavinin yazdığına görə o, Təbriz şəhərini öz vətəni hesab etmişdir. İzzəddin Zənjani dövrünün tanınmış dilçi alimlərindən olmuş və ərəb dilinin qrammatikasına və izahlı lüğətlərinə həsr etdiyi bir sıra mükəmməl əsərlərin müəllifidir. Onun «Məbədi fi-t-təsrif» («Morfologiyanın əsasları») adlanan əsəri də bu qəbildən olan traktatlardandır. Bununla bərabər o, həm də gözəl şair olmuş, özündən sonra lirik şeirlərini əhatə edən bir divan da qoyub getmişdir. O, həm də dövrünün tanınmış xəttatlarından biri kimi şöhrət tapmışdır. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə İzzəddin Zənjani hijri 665(1266-67)-ji ildə, başqa mənbələrin bilgilərinə əsasən isə hijri 666(1267-68)-ji ildə vəfat etmişdir.

Nəjməddin Ömər bin Əli Qəzvini Katibi.

Nəsirəddin Tusinin tələbəsi olmuş Nəjməddin Ömər bin Əli Qəzvini Katibi Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanmış və məntiq elminə həsr edilmiş «ər-Risaləti-Ş-Şəmsiyyə fi-l-qavaidi-l-məntiqiyyə» adlı bu əsərini Şəmsəddin Məhəmməd üçün yazmış və əsəri də onun adına nisbətə «əş-Şəmsiyyə» adlandırmışdır. Bir sıra əsərlərin müəllifi olan Nəjməddin Qəzvini Katibinin bu əsəri müsəlman Şərfində elm aləminin diqqətini özünə çəkmiş və orta əsr alimləri bu traktata çoxsaylı şərhlər yazmışlar. Müəllif hijri 675(1276-77)-ji ildə vəfat etmişdir.

Jəlaləddin Məhəmməd bin Əbdürrəhman Qəzvini.

«Təlxisü-l-miftəh fi-l-məani və-l-bəyan» əsərinin müəllifi dövrünün məşhur alim və fəqihlərindən olmuş, Xətibi-Diməşq (Dəməşq Xətibi) adı ilə tanınmış və əslən

Azərbaycanın Qəzvin şəhərindəndir. Fiqh sahəsində mükəmməl təhsil almış və elmi yaradıcılığı ilə böyük nüfuz qazanmış alim Anadoluda, Dəməşqdə və Misirdə qazi vəzifəsində işləmişdir. O, bir sıra elmi əsərlərin müəllifidir. Onun bu əsərinə Şerq alimləri tərəfindən onlarla şərh və haşiyələr yazılmışdır. Xətibi-Diməşq hijri 739(1338-39)-ju ildə vəfat etmişdir.

Şihabəddin Yəhya bin Həbəş Sührəvərdi.

«Həyəkil ən-nur» («İşıq heykəlləri») traktatının müəllifi görkəmli Azərbaycan filosofu, işraqilik fəlsəfəsinin banisi və şairi Şihabəddin Sührəvərdi 1154-jü ildə anadan olmuş, 1191-ji ildə Suriyada öldürülmüşdür. Filosofun qeydə alınmış əlli iki əsərindən on üçü peripatetizm, on beşi sufizm, səkkizi işraqilik və on altısı müxtəlif mövzular üzrə qruplaşdırılmışdır. Alimin bu əsəri işraqilik fəlsəfəsinə həsr edilmişdir.

Yusif Muskuri Şirvani.

Yusif Muskuri Şirvani həyat və yaradıcılığı hələ öyrənilməmiş XI əsrin görkəmli Azərbaycan alimlərindən biridir. A.Bakıxanov onun haqqında müxtəlif məlumat verərək yazır ki, Şeyx molla Yusif Muskurinin (A.Bakıxanovun yeni nəşrində «Muskuri» nisbəsi «Muşkurskiy» kimi getmişdir) (44,266) əsli, hijri V11 əsrdə Mədinə şəhərindən Qarabağa, oradan da Quba vilayətinin Muskur kəndinə köçüb gəlmiş ərəblərdəndir. Şeyx Yusif X1V əsrdə həmin kənddə anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsil aldıqdan sonra Bakılı Seyid Yəhyanın yanına getmiş və orada müxtəlif elmlər üzrə mükəmməl təhsil almışdır. Təhsilini başa çatdırdıqdan sonra, Seyid Yəhya ona müəllimlik hüququ vermişdir. Yusif Şirvani Muskura qayıdaraq, orada öz təlimini yaymağa başlamış və sonralar bu təlimi Qubalı Şeyx Məhəmmədə vermişdir. Şeyx Yusif və onun nəslə xalq içərisində böyük nüfuz və hörmətə malik olmuşdur. Onun dəfn olduğu və övladlarının yaşadığı kənd Şeyxlər adlanır. Onun əsərlərindən bizə gəlib çatanı, ərəb dilində yazdığı «Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf» kitabıdır. Müqəddimə və 24 fəsildən ibarət olan bu əsər insan qəlbinin bəzi sirlərini və onun əxlaqi qanunlarını şərh edir. O, X1V əsrin sonunda vəfat etmişdir (47,172). A.Bakıxanovun alim haqqında verdiyi bu məlumat gələcəkdə onun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində bizə dəyərli istiqamətlər verir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanovun göstərdiyi əsərdən başqa Yusif Muskuri Şirvaninin 10 fəsildən ibarət sufizmə həsr olunmuş «Silsilətü-l-uyun» adlı daha bir əsəri də gəlib bizə çatmışdır.

XVI yüzilliyin ikinci yarısında, XV11 əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan alimlərindən biri də Hüseyn Xalxali Ərdəbilidir. Onun haqqında mənbələrdə verilən məlumatlar çox azdır. Alimin nisbəsinə söykənərək deyə bilərik ki, o, Ərdəbil vilayətinin Xalxal yaşayış məntəqəsində dünyaya gəlmişdir. O, ilkin təhsilini də burada almışdır. Mənbələrin verdiyi bilgilərə əsasən o, Şirazlı Həbibulla Mirzəjanın tələbəsi olmuşdur. XIX əsrin tanınmış alimi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin verdiyi məlumatlara görə Hüseyn Hüseyni Xalxali sonralar Şirvana köçərək Şamaxı şəhərində məskunlaşmış, özünün elmi və pedaqoci fəaliyyətini burada davam etdirmişdir. Alimin ölüm tarixi haqqında verilən bilgiler fərqlidir. Katib Çələbi və Dehxuda onun ölüm tarixini hijri 1014 və ya 1030 (1605-1606 və ya 1620-1621)-ju illər kimi göstərirlər (48,516;49,591,6520. Məhəmmədəli Tərbiyə isə onun hijri 1014 (1605-1606)-jü ildə vəfat etdiyini yazır (50,398). Hüseyn Hüseyni Xalxali astronom, riyaziyyatçı və filosof kimi öz dövründə geniş şöhrət tapmış alimlərimizdəndir. Məhəmmədəli Tərbiyə onun haqqında yazır ki, «Mövlənə Xalxali elmi mübahisələrdə və tənqidçilikdə öz əsrinin şəxsiyyəti olmuşdur» (50,398). O, müxtəlif elm sahələrinə dərinlən yiyələnmiş, dövrünün geniş diapazonlu alimi kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Orta əsr mənbələrində onun aşağıdakı əsərləri haqqında məlumatlar verilir:

1.Şərh əd-dəirəti-l-hindiyyə.

2.Şərh xülasəti-l-hesab.

3.Ər-Risələ fi mərifət auqat əl-ğurub.

4.Təşrihü-l-əflak.

5.Haşiyyə ələ şərh təhzib əl-məntiq və-l-kəlam.

6.Haşiyyə ələ-l-«Ənvar ət-tenzil və əsrari-t-təvil».

7.Şərh «əl-Kafiyyə fi-n-nəhv» li İbn əl-Hajib.

8.Hədiyyətü-l-arifin.

9.Risələt məbdə.

10.Haşiyyə ələ isbət əl-vajib.

11.Haşiyyə ələ şərh «Əqaid ən-Nəsəfi».

12.Haşiyyə ələ-l-«Kəşşaf».

13.Xalxali Yusif ibn Məhəmmədjan Qarabağının müasiri olmuş və onun «Haşiyyə ələ şərhü-l-əqaidi-l-ədudiyyə» adlı əsərinə təliqələr yazmışdır.

Əsərlərin siyahısından görünür ki, Xalxali astronomiya, hesab, fəlsəfə, ilahiyyat, dilçilik, ritorika və başqa elm sahələrində öz qələmini sınımış və böyük şöhrət qazanmışdır. O, dövrünün tanınmış görkəmli alimlərindən olmuşdur. Alimin «Şərh əd-dairət əl-hindiyyə» adlı əsərinin müqəddiməsində onu «kamil və fəzil tədqiqatçı», «fazillərin nümunəvi nümayəndəsi», «alimlərin dayağı», «peyğəmbərlərin öyüdü»,

«rəislərin nümunəsi», «ilahiyyatçıların sübutu», «elmlərin istiqamətlərini, intellektin və idrakın mərkəzini müəyyənləşdirən» kimi adlandırmışlar.

Hüseyn Xalxalının bəzi əsərlərinin əlyazmaları Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda saxlanılır. Müəllifin «Şərhü-d-dəirəti-l-hindiyyə» əsərinin orta əsr əlyazması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əsərin bu əlyazması müəllifin öz sağlığında, kاتب Saib bin Seyyid Əhməd bin əl-Haj Əhmədxan tərəfindən hijri 1008 (1599-1600)-ji ildə köçürülmüşdür. «Haşiyyə ələ şərh təhziübü-l-məntiq və-l-kəlam» əsərinin əlyazması isə elmi baxımdan «Şərhü-d-dairəti-l-hindiyyə»nin göstərilən əlyazmasından heç də geri qalmır. Əsərin bu əlyazması Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə tərəfindən hijri 1257 (1841)-ji ildə avtoqraf nüsxəsindən köçürülmüşdür. Hüseyn Xalxali bu əsəri 1000 (1591-92)-ji və ya 1006 (1597-98)-ji ildə oğlu Bürhanəddin Məhəmməd üçün yazmışdır. Ayrı-ayrı elm sahələrini əhatə edən və rəngarəng zəngin yaradıcılığa yiyələnən bu böyük alimin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır.

Məhəmməd Əmin Şirvani.

XV əsrin ikinci, XVI yüzilliyin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan alimlərindən biri də Məhəmməd Əmin Sədrəddin oğlu Ağdaşi Şirvani Molla oğlu (Mollazadə) olmuşdur. Onun dövrümüzədək gəlib çatmış əsərlərinin orta əsr əlyazmaları, eləcə də onun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən orta əsr mənbələri və ayrı-ayrı ölkələrdə çap edilmiş çağdaş Şərq əlyazmaları kataloqları üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, o, elm aləmində böyük nüfuzə yiyələnən dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Alimin «Jihət əl-vahtə» adlı traktatının Azərbaycan MEA Əlyazmalar institutunda saxlanılan orta əsr əlyazmalarının birində o, «əş-Şeyx ər-rəis» («Başçı şeyx») adlandırılmışdır ki, bu da onun elm aləmində hansı səviyyəyə yüksəldiyini göstərən əyani dəlildir.

Məhəmməd Əmin haqqında mənbələrdə və öz əsərlərinin əlyazmalarında verilən bilgiler çox məhduddur. Bu bilgilər biri-birini təkrarlayan bir neçə jümlədən başqa bir şey deyildir. Alimin «Jihət əl-vahtə» adlı əsərinin orta əsr əlyazmalarının birində verilmiş «əl-Ağdaşi» nisbəsinə söykənərək deyə bilərik ki, o, əslən Azərbaycanın Ağdaş vilayətində ziyalı ailəsində dünyaya göz açmışdır. Bursalı Məhəmməd Tahir onu «fazil oğlu fazil» adlandırmışdır (51,23), çünki Məhəmməd Əminin atası Sədrəddin də dövrünün tanınmış alimlərindən olmuşdur. Sədrəddin Şirvaninin «əl-Hikmət əl-mütəaliyyə» və başqa əsərləri olmuşdur. Bununla bərabər Bursalı Məhəmməd Tahirin verdiyi bilgilərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Məhəmməd Əmin ilkin təhsilini Ağdaşda aldıqdan sonra o, müxtəlif elmlərə dərinlən yiyələnmək və ali təhsil almaq məqsədilə İstambula getmişdir. Alim hijri 1036(1626)-

ji ildə vəfat etmiş və o öz vəsiyyətinə əsasən İstambul yaxınlığında yerləşən gözəl mənzərəli Əskidar adlı məntəqədə dəfn edilmişdir (51,23).

Məhəmməd Əmin Şirvaninin ən böyük və məşhur əsərlərindən biri «əl-Fəvaid əl-Xaqaniyyə əl-Əhmədxiyyə» adlanır. Alim bu əsərini Osmanlı sultanı Əhmədə həsr etmişdir. Müəllif burada 54 ədəd müxtəlif orta əsr elmlərinin təsnifatını vermiş və onlardan bəhs etmişdir (51,23;52,1906). Buda elm tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada da ədəb ədəbiyyatına, yeni hökmdarların dövləti idarə etmə üsullarına dair elmə xüsusi yer vermişdir. Buda orta əsrlərdə geniş vüsət tapmış elmi sahələrdən biri olmuşdur. Bir sıra Şərq alimlərinin o jümlədən Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi Nasiri» və «Ədəb əl-mütəəllimin» əsərləri bu elm sahəsi ilə bağlı yazılmış traktatlardandır.

Məhəmməd Əmin ədəb ədəbiyyatına həsr edilmiş ayrıja «Jihət əl-vahdə» («Vəhdətin istiqaməti») adlı əsər də yazmışdır. Nəsirəddin Tusinin «Ədəbi-l-mütəəllimin» əsəri kimi alimin göstərilən əsəri də tədris metoduna və təhsil almağın düzgün üsullarına həsr edilmişdir. Alim ayrı-ayrı elmlərin və fənlərin düzgün tədris üsulu və istiqamətlərini şərh edir. Bu əsər Şərqdə geniş yayılmış və tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Dövrünün tanınmış alimlərindən Əbdüllətif bin Məhəmməd bin Danjan bin Həmzə Dağıstani əl-Həzi Məhəmməd Əminin bu əsərinə «Utur əl-yasəmin» («Yasəməni ətri») adlı şərh yazmışdır. Şərhin əlyazmasının 2b vərəqində alim şeyx Əli bin Abdulla Hacı Suğuri tərəfindən ona nəzmlə tərif yazılmışdır. 3a vərəqində isə hijri 1303 (1885)-jü ildə alim çoxsaylı elmi əsərlərin müəllifi Şihabəddin bin Bəhaəddin Kazani Mərjaninin bu şərhə oxuduğu və yüksək qiymətləndirdiyi qeyd edilib. Daha sonra isə 3b vərəqində Türkiyənin Saranik vilayətindən olan alim Həsən Hüsni bəy Tuyraninin şərh haqqında müsbət rəyi yazılmışdır.

Məhəmməd Əmin Şirvani özünün bu əsərinə «Risalə alə bəhs Jihət al-vahdə» adlı şərh də yazmışdır. Xəlil bin Həsən isə bu şərhə «ər-Risalət əl-auniyyə fi idahi-l-haşiyyəti-s-Sadriyyə» adlı haşiyyə həsr etmişdir. Xəlil bin Həsən əsərində qeyd edir ki, o, özünün haşiyyəsini hijri 1105 (1693)-ji ildə qələmə almışdır. O, sözüne davam edərək, Məhəmməd Əmin Şirvaninin göstərilən əsərinə çoxlu şərh və haşiyələrin yazıldığını bildirir. Xəlil bin Həsən bu şərhlər və haşiyələr arasında mövlənə Məhəmməd Sadiq bin Feyzulla bin Məhəmməd Əmin Məhşinin şərhinin ən düzgün və mötəbər tədqiqat olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda buradaja yazır ki, Məhşinin bu şərhə ölkədə daha çox şöhrət tapmışdır.

Məhəmməd Əmin Şirvani öz qələmini ərəb dilçiliyi sahəsində də sınınamışdır. Müsəlman şərqinin ən görkəmli alimlərindən biri Jərullah əz-Zəməxşərinin «Ənnumuzəj fi-n-nəhv» əsərinə tanınmış Azərbaycan dilçisi Sədəddin Sədulla Bərdəinin yazdığı «Hədəiq əd-dəqaiq fi şərh risaləti-l-ulləməti-l-həqaiq» adlı şərhinə o, «Nəbzətun min minə-d-hədəiq və zübdətun min əd-dəqaiq» adlı daha bir haşiyyə

həsr etmiş və orada ərəb dili qrammatikasının bəzi məsələlərini geniş şərh etmişdir. Bununla bərabər Məhəmməd Əmin fəlsəfə və məntiq elmlərinə də mürəjjət etmişdir. O, Nəsireddin Tusinin tələbəsi əl-Katibi təxəllüsü ilə tanınmış Azərbaycan alimi Nəjməddin Qəzvininin «ər-Risaleət eş-şəmsiyyə fi-l-qavaid əl-məntiqiyyə» adlı əsərinin şərhinə həsiyyə həsr etmişdir.

Deyilənlərlə yanaşı Məhəmməd Əminin müxtəlif elm sahələrinə aid «Təaddüd əl-Qəvami», «əl-Məbdə və-l-miad», «Fəidə tavlə fi ilm əl-məani», «Məqalət əhli-l-aləm və-l-məzahibi-l-muxtəlifəti li tavaifi-l-uməm» və başqa əsərlərin müəllifidir. Bir sıra görkəmli Şərq alimləri kimi Məhəmməd Əminin elmi yaradıcılığında da islam dininin müqəddəs kitabı Quranın ayrı-ayrı surə və ayələrinin təfsiri xüsusi yer tutur. Alim «Fatihə» və «İxlas» surələrini, eləcə də «ən-Nəhl», «əl-Əsra», «əl-Əraf», «Hud», «Yunis», «Yusif» və başqa surələrdən ayrı-ayrı ayələri təfsir etmişdir. O, əl-Beyzavinin məşhur «Ənvar ət-tənzim və əsrar ət-təvil» adlı təfsirinə təliqələr də yazmışdır. Deyilənlərdən başqa alimin Quranın təfsirilə bağlı «ər-Risale fi bəyan mə yetəlləqu bi-l-həmd», «Fəidətun fi təfsir qouluhu təalə» adlı əsərləri də vardır. Məhəmməd Əminin əsərlərinin orta əsr əlyazmalarının bir qismi Azərbaycan MEA Əlyazmalar institutunda saxlansa da onların əksəriyyəti Türkiyənin kitabxana və muzeylərindədir.

Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin bu tanınmış nümayəndəsinin irsi hələ indiyədək tədqiqatçılarımız tərəfindən öyrənilməmişdir. Məhəmməd Əminin həyat və yaradıcılığının diqqətlə araşdırılması elm tariximizin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şah Fəthullah Şirvani.

XIV-XV yüzilliklərdə Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə verdiyi görkəmli şəxsiyyətlər sırasında musiqiçilər xüsusi yer tutur. Əbdülqadir Maraği (1353-1435) məhz belə musiqiçilərdəndir. O, musiqi nəzəriyyəçisi, bəstəkar və xanəndə kimi böyük şöhrət tapmışdır. Özünün musiqiyə həsr etdiyi «Jame əl-əlhan» («Melodiyalar külliyyəti»), «Məqasid əl-əlhan» («Melodiyaların məqsədləri»), «Şərh əl-ədvar» (Səfiəddin Urməvinin «Kitab əl—ədvar» əsərinin şərh), «Fəvaidi-əşərə» («On fayda») və «Kənz əl-əlhan» («Melodiyalar xəzinəsi») traktatları ilə bütün dünyada tanınmışdır. Bu dövrdə əl-Fərabə, İbn Sina və Səfiəddin Urməvinin musiqi nəzəriyyələrinin inkişaf etdirilməsində Əbdülqadir Maraği tək olmamışdır. Həmin yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan musiqiçilərindən biri də Şah Fəthullah Şirvani olmuşdur.

Şah Fəthullahın nisbəsindən görüldüyü kimi o, Şirvanda anadan olmuş və Ekhard Noybaverin yazdığına görə sonralar təhsil almaq üçün Səmərqənd şəhərinə

getmişdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bir sıra Azərbaycan alimləri ayrı-ayrı elm sahələrinə dərinlən yiyələnmək üçün Yaxın Şərqlərinin mədəniyyət mərkəzlərinə deyil, məhz Səmərqəndə getmişdir. O, Səmərqənddə islam mədəniyyətinin ən görkəmli alimlərindən, o jümlədən Sədəddin Məsud ibn Ömər ət-Təftəzani, Qazizadə adı ilə tanınmış Musa ibn Mahmud və başqa mütəfəkkirlərdən müxtəlif elm sahələri üzrə təlim almışdır. Şah Fəthullah dövrünün görkəmli alimi kimi tanındıqdan sonra öz müəllimlərinin əsərlərinə şərh və haşiyələr yazmışdır. O, Səmərqənddə öz təhsilini başa çatdırdıqdan və elm aləmində tanındıqdan sonra Anadoluya Qastamuni şəhərinə gələrək orada yaşayıb-yaratmışdır. Şah Fəthullah dövrünün ədibi, dilçisi, ilahiyyatçısı, astronomu və musiqi nəzəriyyəçisi kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə o, təqribən hijri 857 (1453)- jü ildə vəfat etmişdir.

Şah Fəthullah Şirvani öz müəllimi, görkəmli mütəfəkkir alim Sədəddin Məsud ibn Ömər ət-Təftəzaninin hijri 778 (1376-77)-jü ildə yazdığı, ərəb dilinin qrammatikasına həsr edilmiş «İrşad əl-hədi fi-n-nəhv» («Qrammatika haqqında əsas vəsait») adlı əsərinə mükəmməl bir şərh yazmışdır. Tanınmış alim Əbdürrəhman bin Əhməd əl-İjninin (öl.756) əxlaq elmindən bəhs edən «Ədəb Ədudəddin» adlı traktatına başqa bir Azərbaycan alimi Məhəmməd Hənəfi Təbrizinin (öl.900 \ 1494-95) yazdığı şərhə Fəthullah Şirvani haşiyə həsr etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Hənəfi Təbrizinin özü də Orta Asiyada yazıb-yaratmış və Buxarada vəfat etmişdir.

Tanınmış alim Çiğmini Xarəzminin «əl-Müləxxəs fi-l-heyə» («Astronomiya haqqında xülasə») adlı əsərinə Qazizadə Rumi adı ilə şöhrət tapmış Musa ibn Mahmud hijri 815 (1412-1413)-jü ildə, dünya şöhrətli mütəfəkkir alim və astronom Uluğ-bəy Məhəmməd Tarağay (1394-1449) üçün bir şərh yazmışdır. Qazizadə Ruminin tələbəsi olmuş Fəthullah Şirvani isə həmin şərhə mükəmməl bir haşiyə həsr etmişdir.

Fəthullah Şirvaniyə onun «Məjəllətun fi-l-musiqə» («Musiqi haqqında məjəllə») adlı musiqi nəzəriyyəsinə həsr edilmiş traktatı daha çox şöhrət qazandırmışdır. Alim bu əsərini 11 Sultan Məhəmmədə hədiyyə etmişdir. Müəllifin «Məjəllətun fi-l-musiqə» adlı əsəri müqəddimə və iki hissədən ibarətdir. Müqəddimədə qeyd etdiyi kimi, bu əsərin yazılmasında onun istifadə etdiyi başlıca mənbələr Azərbaycan alimi Səfiyyəddin Urməvinin «Kitabu-l-ədvar» («Musiqi dövrləri haqqında kitab») və onun şərhləri, İbn Sinanın əsərləri olmuşdur. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir alimi Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi-Nasiri», «Şərh əl-işarət və-t-tənbihət» və «Təhrir kitabı-uqlidis» əsərlərindən verdiyi misallarla göstərir ki, o, bu alimin elmi irsini dərinlən bilir. Bununla bərabər, hijri V111 (X1V) yüzilliyin ortalarında naməlum müəllif tərəfindən yazılmış «Kənz ət-tuhəf» («Töhfələr xəzinəsi») adlı əsərdən də Fəthullah

Şirvaninin istifadə etdiyi ehtimal edilir. Bu fikir onunla əsaslandırılır ki, «Kənz ət-tühəf» əsərindəki məqamələrdə verilmiş farsdilli şerlərin bəzilərinə «Məjəllətun fi-l-musiqa» traktatının mətnində də təsadüf olunur. Digər tərəfdən Fəthullah Şirvani öz əsərində ərəblərdə, türklərdə və farslarda texniki musiqi istilahları və ifa tərzləri arasında ixtilafın mövjud olmasına işarə etmişdir. Ondan əvvəl bu fikir «Kənz ət-tühəf» əsərində də deyilmişdir. «Məjəllətun fi-l-musiqa» əsərində başqa bir Azərbaycan musiqi nəzəriyyəçisi Əbdülqadir Mərağinin təsiri də duyulur.

Şah Fəthullah Şirvaninin «Məjəllətun fi-l-musiqa» adlı traktatının təqribən XV yüzillikdə üzü köçürülmüş əlyazması İstambulda Top-Qapı Sarayı kitabxanasında saxlanılır. Əsərin fotofaksimelesi Fuad Sezgin tərəfindən Ekhard Noybaverin kiçik müqəddiməsi ilə 1986-cı ildə Frankfurtda nəşr edilmişdir. Müəllifin istər bu əsəri, istərsə də həyatı və yaradıcılığı indiyədək tədqiqatçılarımızın tədqiqat obyektindən kənarda qalmışdır. Hətta bizim ensiklopedik nəşrlərimizdə belə bir alimin və musiqi nəzəriyyəçisinin olması haqqında qısa məlumat belə verilməmişdir.

Qul Əhməd Ağdaşi.

Əsərlərinin orta əsr əlyazmaları dünyanın müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxana və muzeylərində saxlanılan onlarla Azərbaycan alim və ədiblərinin həyatı və yaradıcılığı hələ indiyədək öyrənilməmişdir. Onlardan biri də dövrünün tanınmış filoloqu, filosofu və ilahiyyatçısı Qul Əhməd təxəllüsü ilə tanınmış Əhməd bin Məhəmməd bin Xızr Ağdaşi Şirvanidir. Orta əsr mənbələri və onun əsərlərinə mürəjət edən ziyalılar Qul Əhmədi «fəzil alim», «ən dəqiq tədqiqatçı» və «mövlanə» adlandırmışlar. Buda onu göstərir ki, Qul Əhməd elm aləmində böyük nüfuza malik şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Başqa orta əsr müəllifləri kimi Qul Əhmədin adı da orta əsr mənbələrində və çağdaş tədqiqatlarda, o cümlədən Şərqi əlyazmaları kataloqlarında müxtəlif variantlarda verilmişdir. Onun əsərlərinin tədqiqatçısı, bu əsərlərin nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılmasında və geniş yayılmasında böyük əməyi olmuş Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə onun tam adını Qul Əhməd Çardami Ağdaşi Şəkəvi Şirvani kimi qeyd etmişdir. İsmayıl Paşa Bağdadi (53,115) Qul Əhməd kimi tanınmış Əhməd bin Məhəmməd bin Xızr əl-Öməri Şəhabəddin əl-Hənəfi, A.B.Xalidov (54,36,96-97), İ.Y.Kraçkovskiy (55,408), Ramadan Şişian, Javad İzgi, Jəmil Akpınar (56,1,451;56,11,485;56,111,93,243) onu gah sadəcə olaraq Qul Əhməd bin Məhəmməd, gah da Qul Əhməd bin Məhəmməd bin Xızr Jəmaləddin əl-Kirməsti kimi göstərmişlər. Göstərilən variantlarda onun adını biri-birindən fərqləndirən əsasən «Jəmaləddin» və «Şəhabəddin» künyələridir. Alimin adındakı bu iki künyə ya katiblərin təhriflərindən irəli gəlmiş, ya da başqa orta əsr müəlliflərində olduğu kimi o da iki künyə ilə tanınmışdır.

Katib Çələbi isə özünün məşhur «Kəşf əz-zünun...» adlı bibliografik əsərində məşhur Azərbaycan filosofu Əsirəddin Əbhərinin «İsağujı» və Şəmsəddin əl-Qunəvinin «Dürər əl-bihar fi-l-furu» traktatlarına Qul Əhmədin yazdığı haşiyyə və şərh haqqında məlumat verərkən onun adını belə vermişdir: Qul Əhməd adı ilə şöhrət tapmış Əhməd bin Məhəmməd bin Xızr (48,207). Katib Çələbi onun «əs-Surət əl-mustəqimə fi tibyəni-l-Quran əl-kərim» adlı təfsiri haqqında məlumat verəndə isə onun adını fərqli şəkildə göstərmişdir: Şeyx Nurəddin Əhməd bin Məhəmməd bin Xızr əl-Öməri əş-Şafii əl-Kəzəruni (52,1077). Katib Çələbinin məlumatlarında Qul Əhmədin adı ilə bağlı ortaya çıxan bu ixtilaf şübhəsiz ki, katiblərin və ayrı-ayrı filoloqların təhrifləri nəticəsində yaranmışdır. Katib Çələbidən sonra yazılmış əsərlərin, sorğu kitablarının və kataloqların heç birində onun adı Hacı Xəlifənin göstərdiyi ikinci variantda verilməmişdir. İsmayıl Paşa Bağdadi, A.B.Xalidov, İ.Y.Kraçkovskiy, K.Brokkelman, doktor Ramadan Şişian, Javad İzgi, Jəmil Akpınar və başqaları Qul Əhmədin əsərləri haqqında məlumat verərkən Katib Çələbiyə istinad etsələr də onun adını Hacı Xəlifədən fərqli olaraq eyni şəkildə vermişlər. Bu da onu göstərir ki, katib Çələbidən sonra adı çəkilən tədqiqatçılar Qul Əhmədlə bağlı bilgilərin verilməsində çağdaş araşdırmalara söykənmişlər. Katib Çələbinin göstərilən əsərində belə nöqsanlar ümumiyyətlə az deyildir. Alimin Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda saxlanılan əsərlərinin orta əsr əlyazmalarında nisbəsi Ağdaşi kimi verilməmişdir. Onun Qul Əhməd təxəllüsünün haradan meydana gəlməsi haqqında hər-hansı bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Beləliklə də, onun adını tam şəkildə belə vermək olar: Qul Əhməd bin Məhəmməd bin Xızr əl-Öməri Jəmələd-din (Şihabəddin) Çardami Ağdaşi Şəkəvi Şirvani.

Qul Əhmədin nisbəsindən və Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin verdiyi məlumatlara görə o, Azərbaycanın Ağdaş vilayətinin Çardam kəndində dünyaya gəlmişdir. Onun anadan olduğu tarix haqqında isə mənbələr heç bir məlumat vermir. Nisbəsindən görüldüyü kimi Qul Əhməd sonralar Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şəkiyə köçüb orada məskunlaşmışdır. O, burada təhsil aldıqdan və müəyyən müddət elmi fəaliyyət göstərdikdən sonra, Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığına görə Türkiyənin Kirməst vilayətinə köçmüşdür. Onun «Kirməsti» nisbəsi də buradan irəli gəlmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Qul Əhməd hijri 950 (1543)-ji ildə Kirməst vilayətində vəfat etmiş və orada da dəfn edilmişdir.

Qul Əhmədin ölüm tarixi ilə bağlı Katib Çələbi və ona istinadən İsmayıl Paşa Bağdadinin verdiyi bilgilər də düzgün deyildir. Onların verdiyi məlumata görə Qul Əhməd hijri 785 (1383-84)-ji ildə vəfat etmişdir. Əgər əl-Xəyali adı ilə şöhrət tapmış Əhməd bin Musanın hijri 860 (1455-56)-ji və ya hijri 862 (1457-58)-ji ildə vəfat etdiyini və Qul Əhmədin onun əsərinə haşiyyə yazdığını nəzərə alsaq bu zaman onun

ölüm tarixi haqqında Katib Çələbinin və İsmayıl Paşa Bağdadının verdiyi məlumatların əsassız olduğunu aydınlaşdırır. Çünki əl-Xəyalidən 85-87 il əvvəl ölənlər Qul Əhmədinin onun əsərinə haşiyə yazması həqiqətə uyğun gəlmir. Bundan başqa, XV yüzilliyin tanınmış alimi Əbdülqasim bin Əbi Bəkr əl-Leysi əs-Səmərqəndinin (öl.888\1443) «Risaletü-l-istiare» əsərinə Qul Əhmədinin şərh yazdığını göz önünə gətirsək, Katib Çələbi və İsmayıl Paşa Bağdadının alimin ölüm tarixi haqqında verdikləri bilgilərin düzgün olmadığı bir daha təsdiqlənir. Çünki özündən 103 sonra vəfat etmiş alimin əsərinə Qul Əhməd heç vaxt şərh yazmamışdı.

Elm aləmində kifayət qədər nüfuz malik olan Qul Əhməd öz çoxjəhətli yaradıcılığı ilə Yaxın və Orta Şərqlərdə geniş şöhrət tapmış, onun əsərləri həmişə Şərqlərdə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Alimin əsərlərinin əlyazmaları Avropa və Asiya ölkələrində geniş joğrafi ərazidə intişar taparaq, alimlərin diqqətini özünə cəlb etmiş, onlara ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən şərh və haşiyələr yazılmışdır. Qul Əhməd özünün çoxşaxəli elmi yaradıcılığı ilə filosof, filoloq və ilahiyyatçı alim kimi şöhrət qazanmışdır.

X111 əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan filosofu Əsirəddin Əbhərinin «İsağujı» əsəri böyük elm aləmində şöhrət qazanmış, bu əsərə Şərqlərdə alimləri, o cümlədən Azərbaycan filosofları tərəfindən onlarla şərh və haşiyələr yazılmışdır. Azərbaycan filosoflarından Sədəddin Sədulla Bərdəini, Numan bin Şeyx Səid Şirvanini, Mühyəddin Talışini və başqalarını göstərmək olar. Əsirəddin Əbhərinin göstərilən əsərinə Qul Əhməd də mürəjət etmişdir. Şəmsəddin Məhəmməd bin Həməzə əl-Fənarinin «İsağoji»yə yazdığı «əl-Fəvaid əl-fənarıyyə» adlı şərhinə Qul Əhməd mükəmməl və böyük həcmli haşiyə yazmışdır. Bu haşiyə Yaxın və Orta Şərqlərdə geniş miqyasda yayılaraq, alimlərin diqqətini özünə cəlb etmiş və ayrı-ayrı alimlər tərəfindən ona bir sıra haşiyə və təliqələr yazılmışdır. Həmin alimlərdən Əbu Bəkr bin Əbdülvəhab əl-Hələbi, Hafiz bin Əli əl-İmadi və başqalarını göstərmək olar. Katib Çələbi Qul Əhmədinin bu əsərini yüksək dəyərləndirərək qeyd edir ki, Şəmsəddin əl-Fənarinin «əl-Fəvaid əl-Fənarıyyə» adlı şərhinə yazılmış haşiyələr arasında ən dəqiqi və ən gözəli Qul Əhmədinin haşiyəsidir (48,207).

Qul Əhmədinin fundamental tədqiqat əsərlərindən biri, görkəmli fəqih Şəmsəddin Əbi Abdulla Məhəmməd bin Yusif bin İlyas əl-Qunəvi əd-Dəməşqi əl-Hənəfinin (öl. .788\1386) «Dürər əd-bihar fi-l-furu» adlı əsərinə həsr etdiyi şərhdir. Qul Əhməd bu şərhə islamda konkret hüquq institutlarının, məzhəblərin və bunlarla bağlı başqa məsələlərin geniş şərhini vermişdir. Katib Çələbinin yazdığına görə Qul Əhmədinin bu şərhini bir neçə jildəndən ibarət böyük tədqiqat əsəri olmuş və onu «əl-Qamus li iqtibas nəfaisi-l-əsrar əl-muvaddiə fi «Dürər əl-bihar» («Dənizlərin mirvariləri»ndə verilmiş sirlərin mahiyyətinin öyrənilməsinə baş vurma») adlandırılmışdır.

Tanınmış alim Nəjməddin Əbi Həfs Ömər bin Məhəmməd ən-Nəsəfinin (öl.537-1142-43) əqidələrin öyrənilməsinə həsr edilmiş məşhur «əl-Əqaid ən-Nəsəfi» («ən-Nəsəfinin əqidələri») əsəri başqa Şərqi alimləri kimi Azərbaycan ilahiyyatçılarından da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir sıra Azərbaycan alimləri ən-Nəsəfinin göstərilən əsərinə ayrı-ayrı şərhlər və haşiyələr həsr etmişlər. Həmin haşiyələrdən biri XV əsr alimi mövlanə Əhməd Bərdəiyə məxsusdur. Əhməd Bərdəi bu haşiyəni Sədəddin Məsud bin Ömər ət-Təftəzaninin (öl.791\1388-89) şərhinə həsr etmiş və müəllif həmin haşiyəni hijri 850\1446-ji ildə başa çatdırmışdır. Katib Çələbinin yazdığına görə Əhməd Bərdəi öz haşiyəsində oricinalı iman bəhsinə qədər araşdırmışdır. Müəllif öz haşiyəsini yazaraq başa çatdırdıqdan sonra, onu Şirvanşah Şeyx İbrahim oğlu Xəlilullah (1417-1465) hədiyyə etmişdir.

Ən-Nəsəfinin göstərilən əsərinin şərhinə Azərbaycan alimlərindən başqa birisi, yeni mövlanə həkimşah Məhəmməd bin Mübarək əl-Qəzvini (öl. Təqribən 920/1514) də haşiyə yazmışdır.

İstər Azərbaycan, istərsə də başqa Şərqi alimlərinin «əl-Əqaid ən-Nəsəfi»yə» yazdıqları şərh və haşiyələr arasında diqqəti jəlb edən əsərlərdən olmuş və orta əsr alimləri onun əhəmiyyətli tədqiqat əsəri olduğundan söz açmışlar. Ən-Nəsəfinin göstərilən əsərinə ət-Təftəzaninin yazdığı şərhə Əl-Xəyalı adı ilə tanınmış Əhməd bin Musa (öl.860\1456) bir haşiyə həsr etmiş və onu «Bəhrul-əfkar» («Fikirlər dənizi») adlandırmışdır. Bu haşiyəyə isə Qul Əhməd daha bir haşiyə yazmışdır. Qul Əhmədin haşiyəsi ondan əvvəl yazılmış şərh və haşiyələrdən öz kamilliyi və aparılan araşdırmaların dərinliyi ilə fərqlənir. Katib Çələbi «əl-Əqaid ən-Nəsəfi»yə yazılmış şərh və haşiyələrdən bəhs edərkən Qul Əhmədin əsəri haqqında belə yazmışdır: «Əl-Xəyalının haşiyəsinə Qul Əhməd adı ilə şöhrət tapmış mövlanə Əhməd bin Məhəmməd bin Xızr bir haşiyə yazmışdır. O əjəmilər arasında əldən-ələ gəzən dəqiq bir haşiyədir. Həmin haşiyə «Bəhrul-əfkar» dan (yəni əl-Xəyalının haşiyəsindən) daha çətin və daha dəqiqdir... Saçaqlızadə adı ilə tanınmış məşhur alim mövlanə Məhəmməd əl-Mərəşi (öl.1150/1737) üç əsər əsasında, yəni ət-Təftəzaninin şərhini, əl-Xəyalı və Qul Əhmədin haşiyələri əsasında daha bir haşiyə yazmışdır. Qul Əhmədin hər bir əsəri kimi bu haşiyəsi də alimlərin diqqətindən kənar qalmamışdır. Saçaqlızadə ilə yanaşı Qul Əhmədin bu əsərinə Əbdürrəhman əl-Kərəddi əl-Amədi kimi tanınmış alim də haşiyə yazmışdır. Qul Əhmədin əsərlərinin alimlər və oxujular arasında belə böyük marağa səbəb olması onun apardığı elmi tədqiqatların mükəmməlliyindən və dəyəridən xəbər verir. Tək-tək əsərlərə əlavə şərh verən Katib Çələbi demək olar ki, Qul Əhmədin bütün əsərlərinin elmi əhəmiyyəti və dəyəri ilə bağlı əlavə bilgiler vermişdir.

Azərbaycan aliminin əsərlərindən biri də islam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimə həsr edilmişdir. Quran kitab halına salındıqdan sonra ona ayrı-ayrı yüzilliklərdə jild-jild təfsirlər yazılmışdır. Belə təfsirlərdən biri də Qul Əhmədin qələmindən çıxmış-

dır. Alimin «əs-Surat əl-müstəqimə fi tibyanı-l-Qurani-l-Kərim» adlandırdığı təfsiri Katib Çələbinin yazdığına görə Jələləynin təfsirləri kimi müxtəsər olmuşdur.

Qul Əhməd yalnız filosof və ilahiyatçı alim kimi yox, eyni zamanda filoloq kimi də tanınmışdır. Əbdülqasim bin Əbi Bəkr əl-Leysi əs-Səmərqəndinin (öl.888\1443) məşhur «Risələtül-istiare» və yaxud «Fəraidu-l-fəvaid fi-l-istiare» adlı əsərinə Qul Əhmədin yazdığı dəyərli şərh onun Şərqdə və Qərbdə geniş intişar tapmış əsərlərindəndir. Əsasən bədii məjazzlardan olan istiarənin və digər məjazzların şərhinə həsr edilmiş Qul Əhmədin bu əsəri mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir.

Qul Əhmədin həyat və yaradılışı haqqında verilən bu ilkin araşdırmalardan görünür ki, o, dövrünün tanınmış alimlərindən biri olmuş və onun yazdığı hər bir əsər elm aləmində böyük maraqla qarşılanmışdır. Alimin həyat və yaradılışı ilə bağlı gələcəkdə aparılacaq ayrı-ayrı tədqiqat işi onun şəxsiyyətini tam şəkildə işıqlandıracaq və bizə məlum olmayan başqa əsərlərini də üzə çıxaracaqdır.

Abdunnafi Şirvani Şəkəvi Ağdaşı.

Abdunnafi Şirvaninin həyat və yaradılışı haqqında əlimizdə olan mənbələrdən heç bir bilgi əldə etmək mümkün olmamışdır. Onun əlimizdə olan «Təlim əs-salat» («İbadətin öyrədilməsi») adlı yeganə əsəri Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əldə edilmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsəri tərtib etdiyi məjmuələrdən birinə daxil etmişdir. Əbdülqəninin yazdığına görə o, əslən Ağdaşdan olmuş, sonra isə köçərək Şəkiyə gəlmiş və orada məskunlaşmışdır. Onun təxminən XV11-XV111 əsrlərdə yaşadığını güman etmək olar. Müəllif əsərin müqəddiməsində qeyd edir ki, oruj və namaz hər bir mömin kişiyyə və qadına fərz edilmişdir, lakin müsəlman övladlarının əlində oruj və namazı, eləcə də onunla bağlı olan məsələləri şərh edən müxtəsər bir kitab görmədim. Mövjud olan kitablar isə yenijə təhsil alan şagirdlər üçün böyük çətinliklər yaradır. Buna görə də şagirdlərin başa düşəyəyi səviyyədə bir əsər yazaraq, orada əvvəljə imanı şərh etdim, çünki oruj və namaz imanın bir hissəsini təşkil edir. Sonra isə oruj, namaz və onlarla bağlı məsələlərin sadə şəkildə ətraflı izahı verilmişdir.

Abdunnafi Şirvaninin bu əsərinin Əlyazmalar institutunda saxlanılan əlyazmalarından başqa daha iki əlyazması Moskvada Şərqşünaslıq institutunda və Berlin kitabxanasında saxlanılır. Müəllifin başqa əsərləri haqqında hələlik heç bir bilgi əldə edilməmişdir.

Tərcümə abidələri

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanası vasitəsilə gəlib zəmanəmizə çatmış əlyazmalar arasında, orta əsrlərdə ərəb və fars dillərindən edilmiş tərcümə abidələri xüsusi yer tutur. Bu tərcümələr sırasında ərəb və fars dillərindən dilimizə, eləcə də ərəb dilindən fars və türk dillərinə edilmiş tərcümə abidələri də az deyildir. Bu abidələrin bir qismi alimin qələmi ilə köçürülmüş və hətta, onların bəziləri üzərində tekstoloci iş də aparılmışdır. Başqa bir qismi isə müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı katiblər tərəfindən köçürülmüş əlyazmalardan ibarətdir. Orta əsr tərcümə sənətinin ən dəyərli nümunələrinin böyük əksəriyyəti məhz Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əldə edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alimin kitabxanasından əldə edilmiş tərcümə abidələrinin bəziləri dövrümüze gəlib çatmış, bizə məlum olan yeganə nüsxələrdir.

Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdıqları oricinal əsərlərlə yanaşı, tərcümə abidələri də xüsusi yer tutur və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı qollarından birini təşkil edir. Keçmiş yüzilliklərdə Azərbaycanda bədii tərcümə daha çox yayılmışdır. Orta çağlarda ərəb və fars dillərindən dilimizə çevrilmiş tərcümə abidələri bir tərəfdən xalqımızı başqa müsəlman Şərqi xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyət injiləri ilə yaxından tanış etmiş, həmin ədəbiyyatlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmış və mədəniyyət abidələrimizi zənginləşdirmiş, digər tərəfdən isə ədəbi dilimizin inkişafında ciddi rol oynamışdır. Bu dəyərli mədəniyyət abidələri uzun müddət tədqiqatçıların fəaliyyət sahəsindən kənarında qaldığından orta əsr Azərbaycan tərcümə tarixi öyrənilməmişdir. M.Nağıyev haqlı olaraq yazır ki, «...tərcümə sənətimizin tarixi, onun nəzəri məsələləri başlıca səjiyyəvi xüsusiyyətləri indiyədək araşdırılmamış, ayrıja olaraq səjiyyəvi xüsusiyyətləri indiyədək araşdırılmamış, ayrıja olaraq tədqiq olunmamışdır» (57,6).

Yalnız son dövrlər tərcümə abidələrinin tədqiqi istiqamətində müəyyən, dəyərli araşdırmalar aparılmağa başlamışdır. Heç də bu tədqiqatlar həmişə ardıcıl şəkildə aparılmamış və əsasən fars dilindən edilmiş tərcümələri əhatə etmişdir. Ərəb dilindən çevrilmiş tərcümə abidələri isə nisbətən az öyrənilmişdir. Xalqımızın şifahi və yazılı ədəbiyyatı kimi tərcümə ədəbiyyatımız da öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Orta çağların ayrı-ayrı mənbələrində verilən bilgiler və dövrümüzədək gəlib çatmış tərcümə abidələri bu zənginliklərə nur çiləyən başlıca məxəzlərdir.

V11 yüzillikdə islam dininin yayılması ilə bağlı, müsəlman Şərqi ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da bu dinin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin öyrənilməsinə böyük ehtiyaj yaranmış və məhz tərcümə tariximizin ilkin qaynaqları da müqəddəs kitabın tərcümələri ilə başlamışdır. Quranın və ərəb dilinin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən başlıca təlim ocaqları məsajdlər və mədrəsələr olmuşdur. «Məsajdlərdə Quranı öyrənmək məqsədilə xüsusi məktəblər, mədrəsələr təşkil olunduğu üçün, bu işi gözəl bilən müəllimlərə böyük ehtiyaj hiss olunurdu. Nəticədə,

Quranın qiraət variantları, avazla oxunması, təfsiri, surə, ayə, söz və həflərinin sayı böyük diqqətlə öyrənilməyə başlandı» (58,1X). İslam dininin müqəddəs kitabı ilə bağlı tərcümələrin miqyası getdikcə genişlənərək, həm ərəb, həm də fars dillərindən dilimizə ayrı-ayrı abidələr tərcümə olunmağa başlamışdır. Ə.Dəmirçizadənin fikrinə 1X-X1 yüzilliklərdə «...mədrəsələrdə təlim-tədris prosesində ərəb və ya fars dillərində yazılmış kitabların-mətnlərin müxtəlif tərzdə ana dilinə tərcümə edilməsinə şübhə yoxdur» (59,58).

Aparılan tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Quranın türkcəyə ilkin sətiraltı tərcümələrini X1 əsrə aid edirlər (60,49). Quranın ayrı-ayrı surələrinin alim və müəllimlər tərəfindən tərcüməsi və təfsiri ilə yanaşı, həmin surələrin tərcümələri bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. İslam dinindən və onun müqəddəs kitabı Qurandan ilham alaraq, onun bəzi surələrini şairlər də bədii söz sənətinin imkanları ilə dilə gətirərək, onların poetik tərcümələrini vermişlər. Buda bədii tərcümə tariximizin ilkin qaynaqları kimi dəyərləndirilə bilər. Əgər biz mədəniyyət tariximizin dövrümüzədək gəlib çatmış yazılı abidələrini diqqətlə gözəndən keçirsək görürük ki, Qurani-Kərimin ayrı-ayrı surələrinin və yaxud onun müxtəlif ayələrinin dilimizə bədii tərcüməsi daha erkən dövrlərdə həyata keçirilmişdir. Buna nümunə olaraq 2000-ji ildə 1300 illik yubileyini qeyd etdiyimiz «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsini dilə gətirmək olar. Türk xalqlarının bu misilsiz mədəniyyət abidəsində islam dini və Qurani-Kərimlə bağlı kifayət qədər çoxlu parçalara təsadüf edirik. Bunların bir qismi islamın müqəddəs kitabından verilmiş bədii tərcümələrdir. Həmin parçalardan birinə mürəjjət edək:

Ujalardan ujasan, uja tanrı!
Kimsə bilməz nejəsən, görklü tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədin
Kimsəyə güj etmədin
Qamu yerdə əhədsən,
Allahü Səmədsən... (61,152;62,121).

Qazlıq Qoja oğlu Yeynəyin dili ilə söylənilmiş bu parçada Allah təalanın sifətləri vəsf edilmişdir. Bu parçanı diqqətlə nəzərdən keçirsək görürük ki, o bütövlükdə Quranın 112-ji surəsi olan «İxlas» surəsinin bədii tərcüməsidir. Bu da Quranın ilkin tərcümələrinə nümunə olaraq, tərcümə tariximiz üçün az əhəmiyyətli deyildir.

Klassik ədəbiyyatda ayrı-ayrı yazılı ədəbiyyat nümunələrinin başlanğıc hissələrində keçmiş çağların ənənələrinə müvafiq olaraq «Münajat» və «Nət»lər verilir. Hər bir müəllif yazdığı «Münajat»larda öz istedadının səviyyəsi müqabilində Allah təalanın sifətlərini vəsf etmişdir. Bəzi şairlər isə Böyük Yaradanın sifətlərini dilə gətirərək, onları tərənnüm etmək üçün islamın Müqəddəs Kitabına üz tutmuşlar. Quranda isə anjaq

Tanrıya xas olan sifətləri möminlərin diqqətinə çatdıran 112-ji «İxlas» surəsidir. Buna görə də həmin şairlər «Münajat» əvəzi olaraq «İxlas» surəsinin bədii tərcüməsini vermişlər. Buna nümunə olaraq, X111-X1V yüzilliklərin İsa təxəllüsü şairinin «Mehri və Vəfa» adlı məsnəvisinə yazdığı «Münajat»dan bir parçaya mürəjət edək:

Əvvəl Allah adını yad edələm,
Sözü də bismillah bünyad edələm.
Əvvəl oldur, kimsənədən doğmadı,
Ol muqimdir, gög yerdən akmadı.
Ol əvvəldir, ortağı yokdur onun,
Qaim oldur, yetməgi yokdur anun.
Laməkandır, kimsə bilməz qandadır,
Ola qanda istər isən, andadır (8,8).

Allah təalanın sifətlərini yığjam şəkildə tərənnüm etmiş bu münajatın başlanğıjındakı iki misra surənin bəsmələsi əvəzi kimi deyilmişdir. Sonrakı altı misrada isə «İxlas» surəsindəki mənaların poetik tərcüməsi verilmişdir. Buda tərcümə tariximizin ilkin qiğılımları kimi əhəmiyyətli nümunələridir.

Ədəbiyyatda tərcümə işi get-gedə genişlənərək, X1V əsrdən etibarən bədii və tarixi əsərləri də əhatə etməyə başlamışdır. «Yazılı mənbələrdə Azərbaycanda ilkin tərcümə nümunələrinin ərəb və fars dillərindən edilməsi və onların X111-X1V əsrlərdə ortaya çıxması haqqında qeydlər var. Lakin bununla belə Azərbaycanda ilkin tərcümə örnəklərinin, xüsusilə də ərəb dilindən edilmiş tərcümələrin daha erkən ortaya çıxması ehtimalı güclüdür» (57,6). X1V-XV yüzilliklərdə «Sirət ən-nəbi» («Peyğəmbərin həyatı»), Min bir geje nağıllarından «Sindibadnamə», «Fütühat əş-Şam» («Şamın fəthi»), «Nəzm əl-Xilafət» («Xilafətin nəzmi»), «Gülüstən» və «Xosrov və Şirin» və başqa əsərlər tərcümə edilmişdir.

XV-XVI yüzilliklərdə mədəniyyətimizin başqa sahələrində olduğu kimi tərcümə ədəbiyyatı da özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Həmin yüzilliklərdə ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə onlarla nəzm və nəsr əsərləri, elmi və bədii abidələr tərcümə edilmişdir. Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» («Gülşənin sirləri»), Fəridəddin Əttarın «Əsrarnamə», Əbülfəzl Hübeyş bin İbrahim Tiflisinin «Kavamil ət-təbir» («Yuxuyozmanın kamili»), Hüseyn Vaiz Kaşifinin «Rövzət əş-şühəda» («Şəhidlər baxçası»), Əhməd Marağinin «əl-Qəsidət ət-Təntaraniyyə», İbn əl-Vərdinin «Xəridət əl-əjaib və fəridət əl-qəraib» («möjüzələr mirvarisi və qəribəliklər injisi») və başqaları bu dövrdə yaradılmış tərcümə abidələrindəndir. Bu tərcümə abidələrinin bir qismi o dərəcədə sərbəst və yüksək sənətkarlıqla həyata keçirilmişdir ki, onlar oricinal əsər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Buna görə də bir sıra çağdaş tədqiqatçılar həmin tərcümələri oricinal əsər hesab edirlər. Məhəmməd Füzulinin «Həqiqət əs-süəda» tərcüməsini də çağdaş ədəbiyyatşünaslar oricinal əsər kimi dəyərləndirirlər (3,20).

Tamamilə sərbəst və yaradıcı şəkildə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş abidələrdən biri də «Xəridət əl-əjaib və fəridət əl-qəraib» əsəridir. Nəsr və nəzmlə tərcümə olunmuş və tarixi-joğrafiyaya həsr edilmiş bu abidə nəinki yalnız dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq, eyni zamanda bir sıra elm sahələrinin, o cümlədən tibb, biologiya, tarix, joğrafiya, zoologiya, minerologiya və s. öyrənilməsi baxımından əvəzsiz bir mənbədir. Orada Azərbaycanın şəhərləri, dağları, çayları, Xəzər dənizi, bitki örtüyü, dərman bitkiləri və heyvanları haqqında kifayət qədər bilgiler verilir. Orada çəkilmiş dünya xəritəsində Azərbaycan da (Adərbaykan kimi) qeyd edilmişdir. Tərcüməçi göstərilən əsəri dilimizə çevirərkən onun həjmini dəfələrlə böyüdərək, oraya kifayət qədər yeni bilgiler, hətta, fəsil əlavə etmiş, oxunaqlı olması və oxujunun diqqətini jəlb etməsi üçün oraya özünün yazdığı şerləri, mənzum hekayətləri və rəvayətləri, eləjə də başına gələn əhvalatları da daxil etmişdir. Bununla da, tərcüməçi oricinaldan fərqli olaraq, yeni bir maraqlı əsər yaratmışdır.

«Xəridət əl-əjaib və fəridət əl-qəraib» adlı əsər nəinki orta əsr mənbələrində, hətta müasir tədqiqatlarda biri-birindən yalnız ləqəbləri ilə fərqlənən gah Əbu Həfs Sirajəddin Ömər bin Müzəffər ibn əl-Vərdiyə, gah da Əbu Həfs Zeynəddin Ömər bin Müzəffər ibn əl-Vərdiyə mənsub edilir. İbn əl-Vərdi adı ilə şöhrət tapmış bu müəlliflərin hər ikisinin məşhur alim, fəqih, tarixçi, ədib və şair olduqları haqqında məlumatlar verilməklə bərabər, onların əsərləri bəzi mənbələrdə birinə, başqa kitablarda isə o birinə aid edildiyini görürük. Bəzi mənbələrdə Zeynəddin ibn əl-Vərdinin hijri 690 (1291)-ji ildə (64,88), bəzilərində hijri 689(1290)-ju ildə (15,282), başqaları isə hijri 691(1292)-ji ildə (66,228-229) Suriyanın Məərrət ən-Numan şəhərində anadan olduğu deyilir. Həmin mənbələrdə onun ölüm tarixi haqqında da fərqli məlumatlar verilmişdir. Hacı Xəlifə başqa məxəzlərdə olduğu kimi Zeynəddin ibn əl-Vərdinin həm hijri 749 (1348)-ju ildə, həm hijri 750 (1349)-ji ildə, həm də hijri 849 (1445-1446)-ju ildə vəfat etdiyini yazır (48,390,701;52,1629,1864). Sirajəddin İbn əl-Vərdinin hijri 691 (1292)-ji ildə Suriyanın Məərrət ən-Numan şəhərində anadan olduğu və hijri 749 (1348)-ji ildə vəfat etdiyi qeyd edilir (67,676). Bununla bərabər onun da ölüm tarixi haqqında verilən məlumatlar ziddiyyətlidir. Başqa mənbələrdə isə onun hijri 861 (1457)-ji ildə, yaxud hijri 850 (1446)-ji ildə vəfat etdiyi qeyd edilir (68,490;69,39;-70,138).

İbn əl-Vərdilərin əsərləri haqqında verilən məlumatlar daha ziddiyyətli və daha dolaşıqdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi mənbələr hər iki İbn əl-Vərdilərin tanınmış ədib, fəqih, tarixçi və dilçi olduqlarını qeyd etmiş, onların mənzum əsərlərindən, divanından, fiqhə, dilçiliyə, tarixə, tarixi-joğrafiyaya, etikaya dair əsərlərindən və şərhlərindən bəhs etmişdir. Bu əsərlərin Avropa və Asiya ölkələrində yayılmış əlyazmalarında müəllif kimi gah Zeynəddin ibn əl-Vərdi, gah da Sirajəddin ibn əl-Vərdi kimi göstərilmişdir. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunun «Xəridət əl-əjaib

və fəridət əl-qəraib» əsərinin dörd əlyazma nüsxəsi saxlanılır. B-5725 şifrəli əlyazmasında müəllif kimi Əbu Həfs Ömər bin əl-Vərdi əl-Hələbi göstərildiyindən əsərin hansı İbn əl-Vərdiyə mənsub edildiyi məlum olmur. B-6754 şifrəli əlyazmasında isə Zeynəddin ibn əl-Vərdiyə aid edilmişdir. Başqa B-3031 və B-1700 şifrələri altında saxlanılan əlyazmalarında əsərin müəllifi göstərilməmişdir. Əsərin hijri 1324 (1906)-jü ildə həyata keçirilmiş Misir nəşrində müəllifin Sirajəddin İbn əl-Vərdi olduğu göstərilmişdir. Çağdaş tədqiqatlarda da yalnız bu əsəri deyil, eləcə də digər əsərləri İbn əl-Vərdilərin gah birinə, gah da o birinə aid edilərək, onlar ayrı-ayrı iki şəxslər kimi təqdim edilir. İ.Y.Kraçkovskiy yazır ki, «Xəridət əl-əjai və fəridət əl-qəraib» əsəri alimlərin çoxu tərəfindən Sirajəddin ibn əl-Vərdiyə aid edildiyinə görə onun əsəri hesab edilir (68,490).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, orta əsr katib və xəttatları, eləcə də filoloqları İbn əl-Vərdi təxəllüsü ilə iki şəxs kimi verilmiş klassikin həyatı ilə bağlı o qədər dolaşlıq yaratmış və təhriflərə yol vermişlər ki, bunu müasir tədqiqatçılar belə açmaqda özlərini imkansız hiss edirlər. Bu şəxsiyyətlər biri-birindən yalnız Zeynəddin və Sirajəddin ləqəbləri ilə fərqlənir. Orta əsrlərdə tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərinin, hətta sərkərdələrin və hökmdarların adlarının əvvəlinə «Şəmsəddin», «Nəjməddin», «Seyfəddin» və başqa ləqəblərin əlavə edilməsi dəb halını almışdı. İbn əl-Vərdinin adının əvvəlində də göstərilən ləqəblərin əlavə edilməsi təbiidir. Ola bilsin ki, kim isə ona «Zeynəddin», başqaları isə «Sirajəddin» ləqəbləri vermişdir. İki ləqəbi olan orta əsr klassikləri də az deyildir. Digər tərəfdən bu çox güman ki, İ.Y.Kraçkovskinin yazdığı kimi (68,490) orta əsr katibləri, biblioqrafları və filoloqlarının təhrifləri nəticəsində meydana gəlmişdir, çünki iki şəxs kimi təqdim olunan İbn əl-Vərdilərin hər ikisinin öz adları, eləcə də ata və babalarının adları, anadan olduqları yer də eynidir.

İbn əl-Vərdilərin adlarında mühüm bir faktor da tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. İbn əl-Vərdilərin hər ikisinin adının qarşısında verilmiş Əbu Həfs ifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orta əsrlərdə adlara edilmiş bu qəbildən olan əlavələr, Əbu Əli, Əbu Əhməd Əbu-l-Vəfa və s. çox işlədilmişdir. Hətta müasir dövrdə də ərəb ölkələrində adamlar biri-birinə mürəjət forması kimi Əbu Mustafa (Mustafanın atası), Əbu Mahmud (Mahmudun atası), Əbu Malik (Malikin atası) və sair deyə mürəjət edirlər. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zeynəddin ibn əl-Vərdi və Sirajəddin ibn əl-Vərdi eyni adamdır. İbn əl-Vərdilərin adlarına edilmiş Əbu Həfs (Həfsin atası) əlavəsi göstərir ki, onların hər ikisi həfsin atasıdır. Bir uşağın isə iki atası ola bilməz. Bununla bərabər onların öz adlarının eləcə də ata və babalarının adlarının eyni olduğunu və hər ikisinin eyni şəhərdə dünyaya geldiklərini nəzərə alsaq, onların bir şəxs olması haqqında qəti fikir söyləmək olar. Doğum və ölüm tarixlərindəki ixtilafaların isə orta əsr katib və biblioqraflarının yaratdıqları təhriflərdən irəli gəldiyini deyə bilərik.

İbn əl-Vərdinin «Xəridət əl-əjaib və fəridət əl-qəraib» əsərini Azərbaycan dilinə dövrünün tanınmış ədibi, şairi, tarixçisi və təbibi Mahmud bin Məhəmməd bin Dilşad Şirvani tərcümə etmişdir. Tərcüməçinin adı bütün mənbələrdə bu şəkildə göstərilərsə də o, özü göstərilən tərcümə abidəsində qeyd edir ki, «Bədrəddin əl-Xətib» kimi künyəsi də olmuşdur. İndiyədək bu tərcümə abidəsi araşdırılmadığından onun daxilində verilmiş tərcüməçinin bu künyəsi də aşkar edilməmişdir. Mahmud Şirvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bizə məlum olan mənbələrdə demək olar heçbir məlumat verilməmişdir. Yalnız keçmiş yüzilliklərin ayrı-ayrı bibliografik ədəbiyyatlarında və Şərqlə yazmaları kataloqlarında onun bu və ya digər əsəri dilimizə tərcümə etdiyi qeyd edilir. Göstərilən tərcümə abidəsi üzərində aparılan dəqiq araşdırmalar nəticəsində tərcüməçinin həyatı haqqında bir sıra dəyərli məlumatlar əldə etmək mümkün olmuşdur. Həmin məlumatlar öz əksini Mahmud Şirvaninin tərcümə abidəsinə yazdığı müqəddimə və sonluqda, eləcə də abidəyə daxil etdiyi əlavələr və hekayələr də tapmışdır. Tərcüməçinin anadan olduğu tarix haqqında

tərcümə abidəsinə yazdığı mənzum sonluqda məlumat vermişdir. Bədrəddin əl-Xətib mənzum sonluqda yazır ki, bu tərcümə abidəsinə başa çatdırarkən artıq onun saç-saqqalı ağarmış, ömrünün baharı getmiş, qışı gəlmiş, səksən yaşı tamam olmuşdur:

Nəsayihlə kitab çün oldu axır,
Nəfayislə dərünü oldu fəxir.
Və zilhəjjədə çünki axır oldu,
Mübarək abd ilə həm fəxir oldu.
Bu ləfz-gövhərü silki-jəvahir,
Ki, həştad olmuş idi sinnim əxir.
Bahar ömrümün girmişdi şitəsi,
Bayda olmuşdu saçımın qarası.
Təpəm ağarmışdı sanki buzi-taj,
Ki, pir olub, tam getmişdi çağ.

Mahmud Şirvani tərcümə abidəsinə yazdığı mənzum müqəddimə və sonluqda göstərdiyi kimi o, İbn əl-Vərdinin göstərilən əsərini hijri 970 (1563)-ji ilin zilhəjjə ayında başa çatdırmışdır. Bununla əlaqədar o, müqəddimədə belə yazır:

Tarixi-şod kim verdi əl bu əmrə fürsət,
Doqquz yüz yetmişə irmişdi hijrət.

Sonluqda isə belə deyir:

Və zilhəjjədə çünki axır oldu,
Mübarək abd ilə həm fəxir oldu.

Məhəmməd Tahir Bursalı isə bu tarixi səhvən hijri 870 (1465-1466)-ji il kimi göstərmişdir (51,135).

Beləliklə, yuxarıda verilən bilgilərdə qeyd edildiyi kimi, bu tərcümə abidəsi başa çatdırılarkən, yəni 1563-jü ildə Mahmud Şirvaninin səksən yaşı olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, o, 1483-jü ildə Şirvanda anadan olmuşdur. Çox güman ki, o, təlim-tərbiyəsini Şirvanda almış, burada yazıb-yaratmağa başlamış və şöhrətlənmişdir. Lakin sonralar özünün tərcümə abidəsində yazdığı kimi bir bəd əməl şəxsin ujudundan doğma vətəni tərk edərək Türkiyəyə getmişdir.

Həmin bəd əməl şəxs çox güman ki, Mahmud Şirvaniyə qohum olduğundan ondan injimiş və yaxınların töhmətlərinə dözməyərək doğma yurdunu tərk etməli olmuşdur. Mahmud Şirvaniyə vətəni tərk etməyə məجبур edən şəxsin elm və ədəbiyyat sahəsindən olmasını da güman etmək olar. Onun istedadına paxıllıq edərək, onu nüfuzdan salmaq məqsədilə adı məlum olmayan şəxs Mahmud Şirvaniyə qarşı bəd əməllərə də əl atmış ola bilər. Tərcüməçinin yazdığından belə qənaətə gəlmək olar ki, həmin şəxs ifşa olunmayıja və insanların ona münasibətdə töhmətlərinə son qoyulmayıja o, vətənə dönməmişdir. Deməli geј də olsa Mahmud Şirvani doğma vətəni Şirvana qayıtmışdır.

Mahmud Şirvaninin doğma vətənindən ayrı düşməsi onu qəm-qüsbəyə qərq etmiş, doğma yurdunun və qohum-əqrabasının həsrətindən günləri, illəri qürbətdə qəm, kədər içində keçmişdir. O, qərıblıк dərđini, ürək sözlərini bölüşməyə, ona həmdəm olmağa bir kimsə tapmır, qürbətdə onun üzü gülmür, günləri Yaqubi-Kənan kimi ahu-zarla keçir:

Geјə-gündüz keçirdim rüzgarı,
Edib Yaqubi-Kənan kimi zarı.
Bu gözüm yaşını silmədi kimsə,
Dərđimin yarasın bilmədi kimsə.
Qərıb oldı ki, sinnim ola mötad
Bu müddət içrə bir gün olmadım şad.

Bu şer parçasındaki «Qərıb oldı ki, sinnim ola mötad» misrasından aydın olur ki, Mahmud Şirvani doğma vətəni yaşa dolduğu vaxt tərk etmiş və buna görə də qərıblıк onun üçün bu qədər ağrı və əzablar içində keçmişdir.

Bədrəddin əl-Xətibin öyrənilən tərcümə abidəsində özü haqqında verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, o, Yaxın Şərqin ayrı-ayrı şəhər və məntəqələrinə səfərlər

etmişdir. O, tərcümə abidəsində yazdığına görə hijri 938 (1531-32)-ji ildə, yəni 48 yaşında ikən hijaza həjj ziyarətinə getmişdir. Onunla birlikdə bu səfərdə, hörmətli övlilərinin dəvəti ilə hijaza gedən şirvanlı fəzilətli alim Məhəmməd Qazinin olduğunu da qeyd edir. Mahmud Şirvaninin tərcümə abidəsində özü haqqında verdiyi başqa məlumatlardan aydınlaşır ki, o, Suriyaya da səfər etmişdir. Tərcüməçi Şam (Aralıq) dənizi və orada olan balıqlara, o jümlədən uçan balıqlara aid hissəni tərcümə edərkən yazır ki, həmin uçan balıqları bu kitabı tərcümə edən fəqir Şam dənizində görmüşdür. Anjaq Bədrəddin əl-Xətib Suriyada nə vaxt olduğu haqqında heç bir bilgi verməmişdir.

Tərcümə abidəsindən görünür ki, Mahmud Şirvani Şərqi elmini və ədəbiyyatını dərinlən bilən bir şəxs olmuşdur. Ərəb, fars və türk dillərinə mükəmməl yiyələnməsi onu bu dillərdə yaradılmış mədəniyyət abidələri ilə oricinalda tanış olmasına və öyrənməsinə imkan vermişdir. Buda onun dövrünün tanınmış alim və ədiblərindən biri kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Mahmud Şirvani İbn əl -Vərdinin göstərilən əsərini tərcümə etdikjə onun ayrı-ayrı hissələrinə yeni-yeni bilgiler əlavə edərək onu daha da zənginləşdirmişdir. Tərcümə abidəsində özü ilə bağlı bilgiler verərək özünü təvazökarlıqla, bu kitabı tərcümə edən «Xadimu-l-üləma» (alimlərin xadimi) kimi təqdim etməsi də onun elm sahəsində xüsusi mövqeyi olduğunu göstərir. Məhz buna görə də İbn əl - Vərdinin göstərilən əsərinin dilimizə tərcümə olunması ondan xahiş edilmişdir. Mahmud Şirvani tərcümə abidəsinə yazdığı müqəddimədə qeyd edir ki, göstərilən əsər ərəb dilində yazıldığından hamı ondan istifadə edə bilmirdi. Ona görə də tərcüməçinin yaxın dostları və digərləri ondan «Xəridət əl – əjaib» və fəridət əl-qəraib» abidəsinin dilimizə tərcümə edilməsini xahiş etmiş və onlarındat xahişini yerinə yetirmişdir. Tərcüməçinin oradaja qeyd etdiyinə görə o, bu tərcüməni alimlərin və əməli saleh insanların sevimsi böyük əmir Osman şah İsgəndər paşa oğlunun qayğısı və köməyi sayəsində həyata keçirmişdir. «Xəridət əl-əjaib və fəridət əl-qəraib» Mahmud Şirvaninin dilimizə tərcümə etdiyi yeganə

əsər deyildir. Onun digər tərcümələri də olmuşdur. Ədibin tərcümələrindən biri də gəlib zəmanəmizə çatmışdır. O, ərəb mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yeri olan, İbn Kəsir əd-Dəməşqi adı ilə şöhrət tapmış görkəmli alim və tarixçi İmadəddin Əbu-l-Fida İsmayıl bin Ömər (öl.774-1373) «Tarixu ibn Kəsir» adı ilə tanınmış «əl-Bidayə və-n-nihayə fi-t-tarix» («Tarix haqqında başlanğıj və son») adlı əsərini də dilimizə tərcümə etmişdir (71,161-163,48,228). Həmin tərcümənin bir sıra əlyazmaları hal-hazırda dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılır.

Mənbələrin verdiyi bilgilərə görə Mahmud Şirvani dövrünün tanınmış təbiblərindən olmuş və tibbə dair bir sıra əsərlər də yazmışdır. O, eyni zamanda dövrünün şair təbli alimlərindən olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, o, «Xəridət əl-əjaib və fəridət əl-qəraib» tərcümə abidəsinə 500 beytə yaxın şerlərini daxil etmiş, əsərin bəzi hissələrini nəzmlə tərcümə etmişdir. Bununla bərabər o, İbn əl-Vərdinin göstərilən əsərini tərcümə

edərkən onun ayrı-ayrı fəsillərinə müxtəlif məzmunlu hekayələr əlavə etmişdir. Çox güman ki, təjüməçi həmin hekayələri müxtəlif mənbələrdən, xalq içərisindən toplamış və onları nəzmə çəkərək bu təjümə abidəsinə daxil etmişdir. Onun şer dili sadə və rəvan olub xalq dilinə yaxındır. Mütəjimin şəriyyəti ahəngdar və axijdir:

Münasib düşdü bunda bir hekayət,
Çün xatirədə var idi bu rəvayət,
Ki, bir qazi var idi bu şəhərdə,
Şərihi-sani idi ol əsirdə.

misraları ilə başlayan mənzum hekayəsindən bir parçaya nəzər yetirək:

Təfərrüj eylədim pəs ol məkanı,
Dəxi daşdan var idi nərdibanı,
Süud edib yukarı taqa çıxdım,
Sanasan bir ulu çardağa çıxdım.
Yapılmış hüjrələr qırkdan ziyadə,
Neçə yil məbəd olmuşdu ibadə.
Mühəssəl gəzdim onu hüjrə-hüjrə,
Nəzər etdim gah hüjrə içrə.

Mahmud Şirvaninin Xəzər dənizi haqqında yazdığı mənzum hekayə də diqqəti jəlb edir. İndi ondan bir parçaya mürəjət edək:

Kənari-bəhirdə çün yatdı balıq,
Nələr xəlq eyləmiş gör imdi xaliq.
Həman dəm balığın kuşi qabardı,
Dəxi hər jənabi jümlə atırdı.
Balıqdan çıkdı bir qız maha bənzər.
Gözəllikdə o bint şaha bənzər.
Saçı və-l-leyil, yüzü və-z-zəhhadır,
Qaşı mehrab və həm qiblə nəmadır.
Boyu sərv və yüzü qayət vəfada,
Həm injü dişləri bənzər səfada.

Mahmud Şirvaninin poetik irsindən göstərdiyimiz bir neçə mənzum parçalar onun kifayət qədər istedadlı şair olduğunu aşkarlayır. Onun mənzum hekayələrinin başlanğıji və təhkiyə tərzi xalq dastanlarındakı üslubu xatırladır.

Mahmud Şirvaninin ölüm tarixi haqqında hələlik bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Əgər bu təjümə abidəsinə başa çatdırarkən, yəni 1563-jü ildə onun

səksən yaşı olduğunu nəzərə alsaq güman edə bilərik ki, o, XV1 əsrin 60-70-ji illərində vəfat etmişdir.

XV1 yüzillikdən sonra da Azərbaycan tərcümə sənəti inkişaf etdirilərək, ədəbiyyat tariximiz yeni-yeni abidələrlə daha da zənginləşdirilmişdir. Orta çağlarda Azərbaycan tərcümə sənəti ərəb tərcümə ənənələrinə yeni hərfi və sərbəst tərcümə prinsiplərinə əsaslanmışdır. Hərfi tərcümə prinsipləri əsasən elmi əsərlərin tərcüməsində, sərbəst tərcümə prinsipi isə bədii əsərlərin tərcüməsində tətbiq edilmişdir. Dövrümüzədək gəlib çatmış tərcümə abidələrindən görünür ki, müsəlman Şərfinin peşəkar mütərcimləri sərbəst tərcümə prinsipinə daha çox üstünlük vermişlər. Keçmiş yüzilliklərdə ərəb və fars dillərindən dilimizə tərcümə edilmiş və zəmanəmizə qədər gəlib çatmış abidələrin böyük əksəriyyəti Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından əldə edilmişdir. İndi isə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əldə edilmiş orta əsr tərcümə abidələrinə nəzər salaq:

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əldə edilmiş çox dəyərli tərcümə abidələrimizdən biri «Əsrarnamə»dir. Bu mənzum tərcümə abidəsi Azərbaycan və türk alimlərinin diqqətini özünə jəlb etmiş və onun haqqında ayrı-ayrı mənbələrdə məlumatlar verilmişdir. Bu tərcümə abidəsi ilə bağlı Azərbaycanda ilk məlumatı verən akademik H.Araslı olmuşdur. Sonralar isə prof.J.Qəhrəmanov Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda «Əsrarnamə»nin mövcud olan yeganə, əvvəldən naqis nüsxəsi əsasında fotofaksimilesin, sözlük və izahatla hazırlayaraq (72), nəşrə təqdim etdikdən sonra, instituta tərcümənin yeni kamil nüsxəsi daxil olmuşdur. Bu kamil nüsxə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əldə edilmişdir. Məhz «Əsrarnamə»nin bu əlyazması əldə edildikdən sonra onun mətnini tam şəkildə çap etdirmək mümkün olmuşdur. Bizə məlum olan və Rusiya Federativ Respublikası EA Şərşünaslıq institutunun S.Peterburq filialında saxlanılan üçünjü nüsxəsi də yarımçıqdır.

J.Qəhrəmanovun hazırladığı göstərilən nəşrə M.Sultanovun yazdığı müqəddimədə Əbdülqəni Nuxəvinin nüsxəsini aşağıdakı kimi dəyərləndirilmişdir: «Oxujulara təqdim olunan həmin əsər («Əsrarnamə» -Ş.K) çapda olarkən Azərbaycan Respublikası EA Respublika Əlyazmalar fonduna Azərbaycan dilində «Əsrarnamə» əsərinin yeni bir əlyazması daxil oldu. Bu əlyazması iki jəhətdən son dərəcə əhəmiyyətlidir. Əvvəla o tam və mükəmməl olub, Nuxəli alim Əbdülqəni əfəndi tərəfindən daha başqa bir əlyazma nüsxəsi ilə tutuşdurulmuş və islah edilmişdir. Digər tərəfdən məlum oldu ki, bizim nəşrə təqdim etdiyimiz birinji əlyazmasının əvvəlindən jəmi 6 vərəq, daha doğrusu 11 səhifə düşmüşdür» (73,4).

Məhz Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin başqa nüsxələrlə müqayisəli surətdə tutuşdurularaq mətni araşdırılmış, katib xətalari islah edilmiş və nüsxə fərqləri göstərilmiş «Əsrarnamə» tərcümə abidəsinin əlyazma nüsxəsi əldə edildikdən sonra,

onu bütöv və nöqsansız nəşr etmək, mübahisəli fikirləri aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi «Əsrarnamə»nin bu mətni, yuxarıda M.Sultanovun dediyi kimi iki yox, dörd , bəlkə də daha çox nüsxə əsasında hazırlanmışdır. Alim mətnin tərtibində istifadə etdiyi dörd mükəmməl nüsxələrdən başqa yoxlama nüsxələr kimi tədqiqata jəlb etdiyi digər əlyazmalara şərti işarələr verməmişdir. Həmin nüsxələrdən verdiyi variantların yanında anjaq «nüsxə» sözünü yazmaqla kifayətlənmişdir. Mətnə belə variantlara çox təsadüf edilir. Buda Əbdülqəni Nuxəvinin bütün mətnşünaslıq fəaliyyətinə xas olan xüsusiyyətdir. Buna görə də M.Sultanovun dediyi kimi «Əsrarnamə»nin bu nüsxəsi indiyədək bizə məlum olan yeganə, tam və mükəmməl əlyazmasıdır. Dünya Şərq əlyazmaları kataloqlarında bu abidənin başqa bir nüsxəsinə hələlik təsadüf olunmamışdır. «Əsrarnamə» tərcümə abidəsində farsdilli sufi poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Fəridəddin Əttarın (1120-1230) ayrı-ayrı əsərlərindən seçilərək götürülmüş və dilimizə sərbəst şəkildə tərcümə olunmuş hekayətlər toplanmışdır. Abidəyə daxil edilmiş hekayətlər sadəcə xalq dilində tərcümə olduğundan onun leksik tərkibi dilimizin arxaizmləri ilə olduqca zəngindir. «Əsrarnamə»nin tərcüməsi XV əsrdə, haqqında əlimizdə heç bir məlumat olmayan Əhmədi Təbrizi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Yalnız abidənin sonunda qeyd edilir ki, Təbrizdə bahar fəslində hijri 880 (1475)-ji ildə Əhmədi tərcümə etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əldə edilmiş tərcümə abidələrindən biri də XV1 əsrdə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, X1 yüzilliyin tanınmış Azərbaycan alimi və şairi Münəddin Əhməd Təntarani Marağinin ərəb dilində yazdığı «Tantaraniyyə» qəsidəsidir (bax: 74). Keçmiş yüzilliklərin məxəzləri Əhməd Maraği haqqında məlumatlar verərək, onu «imam, mövlana, ustad, hikmətli söz hökmdarı» adlandırmışdır. O, X1 əsrin 30-ju illərində Marağada anadan olmuş, orada boya-başa çatmış və görkəmli bir alim kimi tanınmışdır. 1067-jı ildə Bağdadda məşhur «Nizamiyyə» universiteti açılan kimi Böyük Səljüqlərin vəziri Nizam əl-Mülk onu universitetə dəvət etmişdir. Alim ömrünün sonunadək universitetdə dərslər demişdir. Orta yüzilliklərin çoxsaylı məxəzlərinin verdiyi məlumatlara görə Əhməd Maraği zamanəsinin tanınmış şairlərindən olmuş, bir sıra gözəl poetik əsərlər yaratmışdır. Onun qəsidələrindən biri, yəni «Tantaraniyyə» qəsidəsi daha böyük şöhrət tapmış və onun orta əsr əlyazma nüsxələri nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, eyni zamanda Avropada geniş yayılmışdır. Bu regionların demək olar ki, bütün kitabxanalarında həmin qəsidənin əlyazmalarına təsadüf olunur. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunun xəzinəsində qəsidənin səkkiz əlyazma nüsxəsi saxlanılır. Qəsidə «Tantaraniyyə», «Tərjiyyə», «Tərsiyyə» kimi müxtəlif adlarla tanınmışdır. Qəsidənin quruluşu və vəznə o dövredək, yəni X1 əsrdəki ərəbdilli ədəbiyyata məlum olmayan bir vəznədir. Qəsidənin birinci beyti həm qafiyə

olan iki misradan ibarətdir. İkinci beytin birinci misrası fərqli, ikinci misrası isə birinci beytlə həmqafiyədir. Üçüncü, dördüncü və beşinci beytlərin birinci misraları bir-birilə, ikinci misraları isə birinci beytlə həmqafiyədir. Altıncı beyt isə müstəqil, bir-biri ilə həmqafiyə olan iki misradan ibarətdir. Yeddinci beytin misraları da həmqafiyədir. Səkkizinji, doqquzunju, onunju, on birinci beytlərin birinci misraları bir-birilə həmqafiyədirsə, ikinci misraları yeddinci beytlə həmqafiyədir. On ikinci beyt yenə müstəqil, həmqafiyə olan misralardan ibarətdir. Qəsidənin quruluşu bu şəkildə davam edir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə ərəbdilli ədəbiyyatda XI yüzilliyədək bu quruluşda qəsidə yazılmamışdır. «Tərji» qəsidəsinin o dövredək bütün ərəbdilli ədəbiyyatda ilk yaradıcısı Əhməd Tantarani, farsdilli ədəbiyyatda Qətran Təbrizi, Azərbaycan ədəbiyyatında isə Nəsimi olmuşdur.

Orta yüzilliklərdə bu qəsidə o qədər geniş şöhrət qazanmışdır ki, neçə-neçə tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məhəmməd bin Səid yazır ki, imam, alim Tantarani Marağinin qəsidəsi ağılları heyretləndirib çıxılmaz duruma salan fəsaht və bəlağət məzmununda olan bir poeziya nümunəsi olmuşdur. Müəllif az qala qəsidənin hər beytində məharətlə söz oynatmaqla sözləri o qədər məjazi mənada işlətməmişdir ki, nəinki savadlı katiblər və şərhlilər çəşmiş, hətta görkəmli ədəbiyyatçılar da heyrətə düşmüşlər. Deməli şerhlərinin qəlizliyi ilə tanınmış ərəb poeziyasının görkəmli klassiki Əbu ət-Tayyib əl-Mütənəbbidən (915-965) də Əhməd Marağinin dili daha qəliz olmuşdur. Məhz buna görə də qəsidənin mətninə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən çoxsaylı şerhlər yazılmışdır. Həmin şerhlərdən biri, yəni Məhəmməd bin Səidin yazdığı ərəbjə şerh Əlyazmalar institutunun xəzinəsində saxlanılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şerhlərlə yanaşı orta yüzilliklərdə əsər bir sıra dillərə, o cümlədən Azərbaycan, ingilis, fransız, rus dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Əhməd Tantarani Marağinin həyat və yaradıcılığı, eyni zamanda bu qədər geniş şöhrət tapmış «Tantaraniyyə» qəsidəsi ədəbiyyatımızda öz layiqli yerini tutmamışdır. Yalnız 1987-ci ildə Ə.Əliyev tərəfindən qəsidənin elmi-tənqidi mətni tərtib olunmuş, onun filoloci tərcüməsi və orta əsr bədii tərcüməsi verilmişdir (74,103-118). Qəsidənin tərcümə prinsipi isə indiyədək tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmamışdır. Ə.Əliyev əsərin Azərbaycan dilinə orta əsr bədii tərcüməsini qəsidənin Əlyazmalar institutunun xəzinəsində olan B-6817 şifrəli əlyazma məjmuəsinə daxil edilmiş nüsxəsinin haşiyələrindən götürmüşdür. Bu məjmuə «Tantaraniyyə» qəsidəsi və onun Azərbaycan dilinə tərcüməsini öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. Əlyazma məjmuəsinə Əbdülqəni Nuxəvi hələ təhsil aldığı 1831-1836-cı illərdə tərtib etmişdir. Yuxarıda deyildiyi kimi «Tantaraniyyə» qəsidəsi də orta əsr tərcümə sənətinin xüsusiyyətlərinə əsasən olduqca sərbəst tərcümə edilərək, onun mətni iki dəfə artırılmışdır. Bu tərcümədə yalnız əsərin məzmunu saxlanılmaq şərti ilə hər bir beyt bir bəndlə, yəni dörd misra ilə tərcümə edilmişdir. Bununla da tərcüməçi qəsidənin mətnini iki dəfə

böyütmüşdür. Tərcüməçinin kimliyi haqqında Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə heç bir məlumat verməmişdir. Görünür qəsidəni Azərbaycan dilinə tərcümə edən kim olduğu ona da məlum olmamışdır. İndi isə tərcümənin oricinally müqayisəli araşdırmalarına nəzər salaq:

Bu iki ilk beytlərin filoloci tərcüməsi belədir:

Ey, qayğısız könlümü təlaşla iztiraba saldın,
Uzaq köç, niyyətinlə məni titrətdin, ağlım da bu çalxanmada itdi,
Ey, ox (injə) belli, belimi əydin yay eylədin, gəl onu düzəlt,
Sevgidən boşalt, axı (sevməyi) peşə edən ürəyim məni öldürdü.

İndi isə həmin beytlərin orta əsr bədii tərcüməsinə nəzər salaq:

Ey vəfasız mehriban avare qıldın könlümü
Hijr ilə bi-səbr edüb biçərə qıldın könlümü
Fırqətin səhralarında dəmbədəm Məjnun gibi
Əqlimi zail qılıb qəmxarə qıldın könlümü.

Ey boyu oq gibi mövzun qəddimi yay eylədin
Göçərkən hijrilə bəni bi sərü-pa eylədin
Sən nigara, xatirin xoş tut ki, eşqində xalığ
Jümlə işğaldan bənim könlüm təsəlla eylədin.

Göstərilən nümunələri, yəni oricinal, filoloci və bədii tərcümələri nəzərdən keçirdikdə bədii tərcümənin nə dərəcədə sərbəst olduğu bizə aydınlaşır. Tərcüməçi şair qəsidənin göstərilən beytlərində ifadə edilmiş fikri və məzmunu əsas götürərək onu öz istedadının gücü ilə daha geniş formada ifadə edərək qəsidənin Azərbaycan dilində təsirini daha da artırmağa çalışmışdır. Bununla da o, qəsidəyə tərcüməçi kimi yox, yaradıcı bir şair kimi yanaşmış, onu öz istedadının gücü ilə daha da zənginləşdirmişdir. Göstərilən nümunədə olduğu kimi orta əsr mütərcimləri oricinallara sərbəst şəkildə yanaşaraq, onların həjmlərini istənilən qədər genişləndirmiş, yaxud qısaltmış, yaxud da ayrı-ayrı hissələri bütövlükdə buraxmışlar. Bu jür sərbəst tərcümə prinsipi yalnız bədii əsərlərə deyil, eyni zamanda elmi əsərlərə də tətbiq edilmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasını zənginləşdirən və gəlib dövrümüzə çatan ən dəyərli orta əsr tərcümə abidələrindən biri də böyük həjmlə mənzum «Möjüznamə» əsəridir. Bu abidə istər orta əsrlər Azərbaycan tərcümə və ədəbiyyat tariximizin, istərsə də dilimizin və mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından əvəzsiz və zəngin bir mənbədir. Yüksək dəyərə yiyələnən bu poetik tərcümə nümunəsinin müqəddiməsində qeyd edildiyi kimi ayrı-ayrı

hekayələrdən ibarət olan əsər dilimizə fars dilindən tərcümə edilmiş və «Möjüznamə» adlandırılmışdır. Bununla bağlı tərcümənin müqəddiməsində belə deyilir:

Farisidən nəql olundu bu kitab,
Türki asan ola, ta həm fəsli bab...
Bəzisi oldu munun uş möjüzat,
Kani imiş, ol Rəsuli-kainat.
Bəzisi bunun vilayətnamədir,
Şahi - mərdandan hekayətnamədir.
Bəzisi keçmiş olulardan xəbər,
Çox əjəbdir, o hekayət şərh edər.
Adı «Möjüznamə» olmuşdur buna,
Özgə ad çox layiq olmadı ona.

Əbdülqəni Nuxəvi tərcümə abidəsinə yazdığı əlavə şərhlərində «Mövlanə Məqsudinin «Möjüznamə» kitabı» deyərək yazdığı bilgilərdən də əsərin müəllifinin, daha doğrusu tərcüməçisinin Məqsudi olduğu aydın olur. Əbdülqəni Nuxəvi onun adına əlavə etdiyi «Mövlanə» sözüne söykənərək deyərək bilirik ki, Məqsudi dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Buna baxmayaraq tərcüməçi Məqsudi haqqında əlimizdə olan məxəzlərdən hələ heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Tərcümə abidəsində də Məqsudi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Əsərin sonunda yalnız onun həjm və tərcümə tarixi haqqında aşağıdakı məlumat verilir:

Neçə beyt oldu desək uş bu kitab,
Ya Rəsulun hijrətin eylə hesab.
Altı min yüz altı beyt oldu tamam,
Doqquz yüz yigirmi birdə vəssəlam.
Ənkuran içində dər vəqti bahar,
Buldu tərtib iş bu nəzmi-qəmküsar.
Kim duşənbə xətm olundu vakti şam,
Həm məhərrəm ayı salx idi tamam.

Bu parçada deyildiyi kimi 6106 beytdən ibarət olan tərcümə hijri 921 (1515)-ji ildə məhərrəm ayının sonu, bahar fəslində, axşam çağı başa çatdırılmışdır. Yüksək sənətkarlıqla tərcümə edilmiş bu böyük həjmlı poetik əsər Məqsudinin bir şair kimi kamilleşmiş dövrünə təsadüf edir. Verilən bu məlumata görə deyərək bilirik ki, tərcüməçi XV əsrin ikinci və XV1 əsrin birinçə yarısında yaşamış dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Şübhə yoxdur ki, bu abidə üzərində aparılacaq ayrı-ayrı tədqiqatlar tərcümə

abidəsi ilə bağlı daha geniş bilgiləri və tərcüməçinin şəxsiyyətini müəyyənləşdirməsinə kömək edəcəkdir.

Abidənin müqəddiməsində deyildiyi kimi «Möjüznamə»nin ümumi bir mövzusu olmayıb, ayrı-ayrı hadisələrə həsr olunmuş müxtəlif sücətli mənzum hekayətləri əhatə edir. Məqsudi bu tərcüməni kimin əsərindən çevirdiyi haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Lakin «Möjüznamə»nin XV1 əsrin digər tərcümə abidələri ilə müqayisəli araşdırmalarını apardıqda onun hansı müəllifin əsərindən tərcümə olunduğu demək olar ki, müəyyənləşdirilmişdir. «Möjüznamə»də olan eyni adlı bir sıra hekayələr «Əsrarnamə» tərcümə abidəsində də aşkar edilmişdir. «Hekayət Hind Sahib Kamal», «Hekayət İbrahim Ədhəm», «Hekayət Şeyx Şibli» və başqaları hər iki tərcümə abidəsində mövjudur. Hətta bu hekayələrin bəzilərinə məzmun uyğunluğu ilə yanaşı eynilik də vardır. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, «Hekayət Şeyx Şibli» hekayətinin əvvəlindən on misra hər iki abidədə tamamilə eyni şəkildədir. Hekayənin sonrakı hissələri biri-birindən fərqlənsə də bir sıra beytlər həm «Möjüznamə»də, həm də «Əsrarnamə»də eyni şəkildə verilmişdir. «Hekayət Hind Sahib Kamal» hekayəsinin mətnləri hər iki tərcümə abidəsində eynidir. Bütün bunlar isə şübhə yoxdur ki, katibin abidənin mətninə müdaxilə edərək, oraya etdiyi əlavələrdir. «Möjüznamə»də olan başqa hekayələrin heç biri «Əsrarnamə»də yoxdur. «Möjüznamə» və «Əsrarnamə»də olan eyni mövzulu hekayələrə və digər amillərə söykənərək deyə bilərik ki, «Əsrarnamə» kimi «Möjüznamə»də Fəridəddin Əttarın bədii irsindən tərcümə olunmuşdur. «Əsrarnamə»nin Əhmədi Təbrizi tərəfindən hijri 884 (1479)-ju ildə, yəni «Möjüznamə»dən 37 il əvvəl, yəni hijri 921 (1515) –ji ildə tərcümə olunduğunu nəzərə alsaq, güman etmək olar ki, Məqsudinin bu tərcümədən xəbəri olmuşdur. Gələcəkdə bu dəyərli tərcümə abidəsi üzərində aparılacaq ayrı-ayrı tədqiqat işləri bizə məlum olmayan çox mətləbləri aşkarlayacaqdır.

Məqsudinin «Möjüznamə» adlı tərcümə əsərinin əldə etdiyimiz əlyazmasının yeganə olması ilə bərabər, həm də onun ikinci qiymətli jəhəti ondadır ki, əlyazmanın dağılmış vərəqləri və jildi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə tərəfindən səliqə ilə bərpa edilib, tərcümənin mətni üzərində mükəmməl mətnşünaslıq işi aparılmışdır. Əlyazmanın dağılmış vərəqləri bərpa edildikdən sonra, həmin hissələrin mətninin bir qismini hijri 1261 (1845) –ji ildə Əbdülqəni Nuxəvinin xahişi ilə böyük qardaşı Əbdüljəlil, digər qismini isə özü köçürmüşdür. Bundan 16 il sonra, yəni hijri 1277 (1860-61) –ji ildə, Əbdülqəni Nuxəvi tərcümənin digər əlyazmalarını, bəlkə də daha mükəmməl və qədim nüsxələrini əldə etmiş və nüsxələri müqayisə edərək, çoxlu miqdarda təhriflər aşkar etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi bu haqda əlyazmanın titullu vərəqində belə yazır: «Mövlanə Məqsudinin «Möjüznamə» kitabının nüsxələrini avamı-n-nəs (yəni savadsız katiblər) çox təhrif eləyiblər». O, tərcümənin əlimizdə olan əlyazması üzərində geniş mətnşünaslıq işi apararaq, onu «Möjüznamə»nin ən dolğun

və mükəmməl bir nüsxəsinə çevirmişdir. Alim yalnız əlyazmanın 164-jü vərəqində əsərin mətnindən 50 misranın katib tərəfindən ixtisar edildiyini qeyd etmiş və onların hamısını mətnin kənarlarında yazaraq, bərpa etmişdir. Bununla bərabər, əlyazmanın onlarla digər vərəqlərinin haşiyələrində, mətndən düşmüş bir sıra misraların, beytlərin və parçaların Əbdülqəni Nuxəvinin xətti ilə yazıldığını görürük. Tərcümənin mətnini diqqətlə tədqiq edən alim orada katibin diqqətsizliyi ujudan dal-qabaq yazılmış bir sıra misra və beytlərin düzgün variantını da bərpa etmişdir. Alim çox güman ki, tərcümənin əslinə əsaslanaraq, hətta bu nüsxədə katib tərəfindən hekayələrin sıralarının düzgün verilmədiyini titul vərəqində qeyd etməklə bərabər, onların düzgün variantını da göstərmişdir. Əlyazmanın titul vərəqinin iki yerinə vurulmuş eyni bir möhür bu kitabın Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasına daxil olmasından əvvəl hansı kolleksiyada olduğunu öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Möhürün üzərində «Yəhya Əhmədi» adı yazılmışdır. Yəhya Əhmədi ya bu əlyazmanı köçürən katib, ya da əlyazmanın əvvəlki sahibi olmuşdur.

Ədəbiyyat tariximizin tərkib hissəsini təşkil edən orta əsrlərin tərcümə abidələrindən biri də ərəb dilindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş Şərafəddin Əbu Abdulla Məhəmməd bin Səid əl-Busirinin «Qəsidətu-l-burdə» («Arxalıq qəsidəsi») əsərinin tərcümələridir. Bu tərcümələrin əlyazmalarının hər iki nüsxəsi Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunda saxlanılır. Ərəb ədəbiyyatı tarixində «əl-Burdə» adlı qəsidə iki şair tərəfindən müxtəlif dövrlərdə yazılmış və hər ikisi də Məhəmməd peyğəmbərə (s) həsr olunmuşdur. Həmin qəsidələrdən biri islamaqədərki Jahiliyyə dövrü ərəb poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri və yeddi müəlləqədən (qəsidədən) birinin müəllifi şair Züheyri bin Əbi Sulmanın (530-607) oğlu Kəb bin Züheyri (öl.662) məxsusdur. Kəb bin Züheyri ilk günlərdən Məhəmməd peyğəmbərin (s) təbliğ etdiyi təkallahlıq ideyasına, yəni islam dininə qarşı çıxarlardan biri olmuş və

onun əleyhinə mübarizə aparmışdır. Lakin o, islam dininin həqiqətlərini dərk etdikdən sonra, qardaşı Bujayrın məsləhəti ilə Məhəmməd peyğəmbərdən (s) üzr istəmək, onun bağışlanmasını diləmək və islam dinini qəbul etmək üçün Məkkədən Mədinəyə gedərkən özü ilə bərabər Peyğəmbərə (s) həsr etdiyi «Bənət Suad» qəsidəsini də aparmışdır. Peyğəmbər (s) onu bağışladıqdan sonra, şair qəsidəsini ona oxumuşdur. Şair «Rəsul, Allahın özünün sıyırdığı hind poladından düzəldilmiş parıldayan qılıncdır» misralarını oxuyarkən peyğəmbər (s) öz arxalığını çıxararaq şairin çiyinə atmışdır. Bundan sonra əsər «Qəsidətu-l-burdə» adı ilə şöhrət tapmışdır.

«əl-Burdə» adlı ikinci qəsidənin müəllifi isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi Şərafəddin əl-Busuridir. Əslən Məğribdən olan şairin əjdadları oradan köçərək Misirin Busir kəndində məskunlaşmışlar. Orta əsr mənbələri Şərafəddin əl-Busirinin özünün dediklərinə görə yazır ki, şairin bədəninin yarisini iflij vurubmuş. O, şəfa tapması üçün

Allahdan imdad diləyir və öz qəsidəsinə oxumağa başlayır. Bu zaman tezliklə yuxuya gedir. Yuxuda görür ki, Məhəmməd peyğəmbər (s) onun qarşısında durur. Peyğəmbər (s) əli ilə şairin bədəninin iflij vurmuş hissəsinə toxunur və öz arxalığını onun çiyinə atır. Bundan sonra şair şəfa tapır və özünün «əl-Burdə» adlı qəsidəsinə bu hadisənin vəsfinə həsr edir. Qəsidə lirik müqəddimədən, didaktik hissədən və Peyğəmbərin (s) şöhrətləndirilməsinə və şairin şəfa tapmasına həsr edilmiş əsas hissədən ibarətdir. Bu qəsidə ərəb xalqı arasında böyük şöhrət qazandıqdan sonra bütün müsəlman aləmində geniş miqyasda yayılmışdır. Bu qəsidənin qeyri-adi qüvvəyə malik olduğunu, xəstəliyə tutulmuş insanlara şəfa vermək qüdrətinə yiyələndiyini və insanları şeytanın fitnə-fəsadlarından qoruduğunu yazırlar. Buna görə də poemanın parçalarını evlərdə divarlardan asarlarmış, əzbər öyrənənlərmiş, talisman kimi üstlərində gəzdirənlərmiş. Buna görə də qəsidə orta əsr alim və şairlərinin diqqət mərkəzində olmuş, ona onlarla şərhlər, təxmislər yazılmış, türk, fars və Azərbaycan dillərinə tərcümə edilmişdir. Əl-Busurin «əl-Burdə» qəsidəsinin və onun Azərbaycan və fars dillərinə tərcümələrinin mətnlərini Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi «Sədo həft rəng» toplusunun 440b-446b vərəqlərinə hijri 1267 (1851) –ji ildə yazılmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi qəsidənin və tərcümələrin tərtibatına bədii gözəllik vermək və onları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə oricinalın mətnini qara mürəkkəblə fars və Azərbaycan dillərinə mətnlərin tərcümələrini isə qırmızı və yaşıl mürəkkəblə narın kalliqrafik nəstəlik xətti ilə, fəsillərin adları isə sarı mürəkkəblə köçürülmüşdür. Hər sətərə qəsidənin iki beyti, ondan sonra isə həmin beytlərin fars və Azərbaycan dillərinə tərcüməsi verilmişdir. Qəsidənin mətni və tərcümələri axıra qədər bu şəkildə yazılmışdır.

Əli ibn Əbi Talibin «Divan»ının türk dilinə orta əsrlərdə edilmiş tərcüməsində olduğu kimi «əl-Burdə» qəsidəsinin fars və Azərbaycan dillərinə tərcüməsi də hərfi tərcümə prinsipi ilə həyata keçirilmişdir. Qəsidə həm fars, həm də Azərbaycan dillərinə misra-misra, beyt-beyt tərcümə olunmuşdur. Orta əsrlərin poetik tərcümələri adətən sərbəst tərcümə prinsipi ilə edilməsinə baxmayaraq, görünür bu əsər Məhəmməd peyğəmbərə (s) həsr edildiyindən tərcüməçi onun sərbəst tərcümə üsulu ilə həyata keçirməkdən çəkinmiş və qəsidəni oricinala uyğun şəkildə tərcümə etməyə çalışmışdır. Qəsidənin fars dilinə tərcüməsi oricinalda olduğu kimi «mim», Azərbaycan dilinə tərcümə isə «yə» hərfi ilə qafiyələnir. «əl-Burdə» qəsidəsinin Azərbaycan və fars dillərinə kim tərəfindən, harada və nə vaxt tərcümə olunduğunu hələlik müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Adətən Əbdülqəni Nuxəvi köçürdüyü bütün əlyazma abidələrində demək olar ki, həmişə əsərin və müəllifin adlarını səliqə ilə qeyd etdiyi halda, bu tərcümənin sonunda tərcüməçinin adını göstərməmişdir. Alimin şərq dillərini kamil şəkildə bildiyini və poeziyaya böyük həvəs göstərdiyini nəzərə alsaq, bu tərcümələrin onun özünə mənsub olduğunu da söyləmək olar. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından əl-Busurin «Qəsidətu-l-burdə» əsərinin

Azərbaycan və fars dillərinə daha bir tərcüməsi də gəlib bizə çatmışdır. Bu tərcümə abidəsi əvvəlkinə nisbətən həjmjə daha böyük olmaqla bərabər, həm də gözəl poeziya nümunəsi kimi diqqəti jəlb edir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə bu tərcüməni və oricinalın mətnini iki jilddən ibarət tərtib etdiyi əlazma toplusunun birinci jildinə daxil etmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi «əl-Burdə» qəsidəsinə həsr edilmiş onlarla orta əsr şərhləri ilə yanaşı çoxlu sayda ərəb, türk və fars dillərində təxmislər də yazılmışdır. Azərbaycan və fars dillərinə edilmiş ikinci tərcümə də məhz «Qəsidətu-l-burdə»yə ərəb dilində yazılmış həmin təxmislərin birindən edilmişdir. Bu təxmisin müəllifi əlyazmasında göstərilmədiyindən onun hansı müəllifin təxmisi olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Təxmisin əvvəlində 12 beytdən ibarət olan müqəddimə verildikdən sonra, qəsidənin mətni beyt-beyt yazılmış və hər beytdən sonra təxmislə yazan müəllifin öz misraları qeyd edilmişdir. Mətnin haşiyələrində isə təxmisin yox, anjaq «Qəsidətu-l-burdə» mənzuməsinin Azərbaycan və fars dillərinə tərcümələri yazılmışdır. Qəsidənin yuxarıda haqqında danışdığımız tərcüməsindən fərqli olaraq, bu tərcümədə qəsidə dilimizə və fars dilinə misra-misra, beyt-beyt tərcümə edilməmişdir. Burada qəsidənin hər bir misrası bir beytlə tərcümə edilmişdir. Bununla da tərcümədə qəsidənin mətni iki dəfə artırılmışdır. Tərcümələrin mətnləri əlyazmanın haşiyələrində olduqca narın və oxunaqlı nəstəlik xətti ilə qələmə alınmışdır. Azərbaycan və fars dillərinə tərcümələri biri-birindən fərqləndirmək məqsədilə, Azərbaycan dilinə tərcümənin mətni qara mürəkkəblə, fars dilinə tərcümənin mətni isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Təxmisin mətni isə tərcümələrdən fərqli şəkildə qələmə alınmışdır, yəni «Qəsidət əl-burdə»nin beytləri iri şrifflərlə, təxmislə müəllifinin mətni isə nisbətən xırda nəstəlik xətti ilə yazılmışdır. Təxmisin misraları və beytləri bir-birindən qırmızı mürəkkəblə qeyd edilmiş iri nöqtə, yaxud vergüllə ayrılmışdır. Bununla bərabər qəsidənin fəsilləri mətnin haşiyələrində qır-

mızı mürəkkəblə iri hərflərlə qeyd edilmişdir. Ayrı-ayrı orta əsr mətnşünaslıq işarələri altında mətnin haşiyələrində «Qəsidətu-l-burdə» əsərinə yazılmış şərhlərdən izahət xarakterli qısa-qısa parçalar da verilmişdir. Təxmisdə olduğu kimi tərcümələr də «m» hərfiylə qafiyələnir. Təxmisin mətni Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən hijri 1282(1865) –ji ildə yazılmışdır. Əl-Busurinin «Qəsidətu-l-burdə» əsərinin Azərbaycan dilinə edilmiş bu tərcümələri gələjəkdə ayrıja tədqiq olunması Orta əsr tərcümə tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayajaqdır. Tərcümənin sonunda verilmiş aşağıdakı misralardan məlum olur ki, əsər dilimizə hijri 1125(1713) –ji ildə Hülvani tərəfindən tərcümə edilmişdir:

Bin yüz yigirmi beş şəhri-siyam idi,
Təhriri tərcümədən saldım qodum qələmi.

Ya Rabbünə! Qıl kərəm, Hülvaniyi et möhtərəm,
Dünyada aqabədə həm vermə qəm əlimi.

Ərəb ədəbiyyatı tarixində bədii nəsrin yaradılmasında və inkişafında Əli ibn Əbu Talibin xütbə, məktub, nəsihət və hikmətlərinin böyük təsiri olmuşdur. O, yaratdığı nəsr nümunələrində islam dininin qələbəsi uğrunda apardığı mübarizələrlə bağlı meydana gəlmiş ijtimai, siyasi və mədəni həyatı əhatə etmişdir. Fəsahtdə və bələğətdə tayı-bərabəri olmayan bu nəsr nümunələrini müəllifin vəfatından 400 il sonra əş-Şərəf ər-Radi bin Hüseyn «Nəhj əl-bələğə» adlı kitabda toplamışdır. Əli bin Əbu Talib nəsr əsərləri ilə yanaşı, özündən sonra təqribən min beytə yaxın rəngarəng poeziya nümunələrini əhatə edən bir «Divan» da qoyub getmişdir. Onun zahidlik, itaətkarlıq və daha çox sufilik paltarı geymiş misraları moizələr kimi qəlblərin injə tellərinə toxunaraq onları rıqqətə gətirir. Əlinin poeziyasında elə misralar da vardır ki, qüvvətli tufan kimi səslənir, silahların şaqqıltısını xatırladır. Onun poeziyası da nəsr əsərləri kimi öz yüksək poetik sənətkarlığı və bədii keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Əl-Amadi imamın poeziyası haqqında belə demişdir: «Vallah, onun poeziyası ən gözəl və ən düzgün poeziyadır» (76,58).

İmam Əlinin bədii irsi orta çağlardan başlayaraq günümüzədək tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bir çox dillərə, o cümlədən türk dilinə tərcümə olunmuşdur. Orta yüzilliklərdə edilmiş bu tərcümənin yeganə əlyazması yuxarıda deyildiyi kimi Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından əldə edilmişdir. Əli bin Əbu Talibin «Divan» ı əslinə uyğun, bəlkə də hərfi tərcümə prinsipinə uyğun olaraq tərcümə edilmişdir. Orta çağlarda poetik əsərlərin tərcüməsində adətən həmişə sərbəst tərcüməyə üstünlük verildiyi halda, imam Əlinin «Divan»ının tərcüməsində tərcüməçi onun hər bir sözüne, misra və beytinə məsuliyyətlə yanaşmış, onları Azərbaycan dilində olduğu kimi verməyə çalışmışdır. Müəllifin hər bir misrası və ya beyti bir misra və ya bir beytlə tərcümə olunmuşdur. Tərcüməçi eyni

zamanda «Divan»dakı poetik nümunələrin qafiyə və vəznini də saxlamağa çalışmış və buna demək olar ki, nail olmuşdur. Mütərcimin imam Əli «Divan»ını belə, yəni əslinə uyğun olduğu şəkildə, bəlkə də, hərfi tərcümə prinsipinə əsasən həyata keçirməsinə başlıca səbəb çox güman ki, müəllifin şəxsiyyəti olmuşdur. Tərcüməçi onun hər hansı sözünü, misrasını, beytini təhrif etməkdən və ya oraya müəllifə mənsub olmayan söz və fikirlərin daxil edilməsindən çəkinərək ehtiyat etmişdir. «Divan»a daxil edilmiş şerlər və onların tərcümələri «əlif» hərfindən başlayaraq əlifba sırası ilə qafiyələnən hərflər əsasında düzülmüşdür. Əlyazmanın mətninin yazılmasında üç müxtəlif rəngli mürekkəbdən istifadə olunmuşdur. Buda mətnə xüsusi bədillik və gözəl tərtibat forması vermişdir. Oricinalın və tərcümənin mətni beyt-beyt verilmişdir, yəni bir beyt oricinaldan, onun ardınca isə tərcüməsi yazılmış və bu üslub sonadək

davam etmişdir. Oricinalın mətni qara, tərcümə qırmızı, ayrı-ayrı sözlər və başlıqlar isə yaşıl rəngli mürəkkəblə yazılmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə imam Əli «Divan»ını onun müxtəlif nüsxələri əsasında müqayisəli surətdə araşdırdıqdan sonra, tərcüməyə uyğun olan mətnini tərtib etmişdir. «Divan»ın müxtəlif nüsxələri arasında aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini isə mətnin haşiyələrində qeyd etmişdir. Bu nüsxə fərqləri ayrı-ayrı sözlərdən və söz birləşmələrindən, misra və beytlərdən ibarətdir. Əlyazmanın haşiyələrində tərcümənin mətninə də verilən tək-tək nüsxə fərqləri onu göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvi tərcümənin mətnini də onun ayrı-ayrı nüsxələri əsasında tərtib etmişdir. O, mətnşünas alim kimi, mətnlərini tədqiq etdiyi əsərlərin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələri ilə kifayətlənməyərək həmin əsərlərə yazılmış orta əsr şərh və haşiyələrini də araşdırmalara jəlb etmişdir. İmam Əli «Divan» ının mətnini tərtib edəndə də alim öz dövrünədək bu «divan»a həsr edilmiş şərhlərdən bəzisini öz tədqiqatına jəlb etmiş və yeri gəldikcə mətnin haşiyələrində onlardan ayrı-ayrı nümunələr vermişdir. Həmin nümunələrlə o, «Divan»ın müxtəlif beytlərinin mənalərini oxujulara açmaq istəmişdir. Təsədüfi deyildir ki, alim həmin nümunələrin əvvəlində qırmızı mürəkkəblə «fəth», yəni «açma» sözünü yazmışdır.

Əli ibn Əli Əbi Talibin «Divan»ı 1759-cu ildə Abdulla Jalahəddin əl-Uşşaqi (öl.1196/1781-82) tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Xalisəqarızadə «Divan» və onun tərcüməsinin mətnlərini ölümündən jəmi iki il əvvəl, yəni hijri 1294(1877)-jü ildə tədqiq edərək, məjmuəsinə daxil etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasından əldə edilmiş tərcümə abidələrindən biri də Sirajəddin Əli bin Osman əl-Uşi əl-Fərgəninin (öl.575) «Yəqul əl-əbd» qəsidəsidir. Jəmi 136 misradan ibarət olan bu qəsidə misra-misra, beyt-beyt hərfi tərcümə prinsipinə əsasən fars dilinə tərcümə edilmişdir. Qəsidənin ərəb dilində mətni qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə, tərcümənin mətni isə qırmızı mürəkkəblə nəstəlik xətti ilə yazılmışdır. Müqəddimə əvəzi olaraq verilmiş dörd beytdən sonra qəsidənin əsas mətni başlayır. Əvvəljə qəsidənin ərəb dilində bir beyti, ondan sonra isə həmin beytin fars dilinə tərcüməsi qeyd edilir. Oricinal və tərcümə axıradək bu şəkildə davam edir. Qəsidənin oricinalı «ləm» hərfi, tərcümə isə «nun» hərfi ilə qafiyələnir. Qəsidənin fars dilinə hansı tarixdə və kim tərəfindən tərcümə olunduğu göstərilməmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi qəsidəyə yazdığı sonluqda qeyd edir ki, bu əsər Hajı Yusif Axund Qışlaqiyə hədiyyə olaraq, mövlanə Hajı Abdulla əfəndi Axundzadənin xidmətində Əbdülqəni bin Hajı Məhəmməd Əfəndi Xalisəqarızadə tərəfindən köçürülərək, hijri 1253-jü ilin rəbi əs-səni ayında başa çatdırılmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanası yuxarıda deyildiyi kimi onun övladları tərəfindən daha da zənginləşdirilmişdir. Onlar ayrı-ayrı yerlərdən alıb gətirdikləri kitablarla yanaşı öz yaradılıqları ilə də bu kitabxanaya elmin müxtəlif

sahələrində dair kitablar və əsərlər vermişlər. Belə əsərlərdən biri də Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin nəvəsi, dövrünün qabaqjil ziyalılarından olan Xalisəqarızadənin övladlarından Nur Məhəmməd ibn Abdulla Əfəndi İmamzadə Nuxəvinin fars dilindən Azərbaycan türkjəsinə tərcümə etdiyi Əmir Əbdürrəhman Xanın «Əfqanıstan tarixi» kitabıdır. Nur Məhəmməd ərəb və fars dillərindən dilimizə bir sıra tərcümələr etdiyi haqqında məlumatlar verilsə də bizim zəmanəmizədək onun anjaq göstərdiyimiz bir tərcüməsi gəlib çatmışdır. Onun özü isə digər qardaşları ilə keçən birlikdə əsrin 20-ji illərində repressiya qurbanı olmuşdur.

Əmir Əbdürrəhman Xanın «Əfqanıstan tarixi» adlı əsəri Londonda ingilis dilində çap olunmuşdur. 1902-ji ildə isə Xorasanın Məşhəd şəhərində fəaliyyət göstərən ingilis konsulunun müavini Murtuza Xan Qəndəhari tərəfindən fars dilinə tərcümə olunmuşdur. Tərcüməyə Murtuza Xan Qəndəharinin yazdığı müqəddimədə qeyd edir ki, ingilis dilində çap olunmuş bu əsəri farsdilli ölkələrdə, o jümlədən İranda əhalinin oxuyub öyrənməsi üçün fars dilinə tərcümə etmək qərarına gəldim. Sonra sözüne davam edərək yazır ki, bu tərcümənin həyata keçirilməsində mənə ingilis konsulluğunun əməkdaşı Mirzə Abdulla Xan da kömək etmişdir. Mütərcim əsərin məzmunu haqqında qısa məlumat da vermişdir. O, qeyd edir ki, Əmir Əbdürrəhman Xanın iki jildəndən ibarət olan və orada baş verən tarixi hadisələr, ölkənin ijtimai, iqtisadi və siyasi vəziyyəti, idarəçilik sistemi və qanunları haqqında bilgiləri, eləcə də Türkiistanın ruslar tərəfindən işğalı və orada baş vermiş hadisələrlə bağlı məlumatları əhatə edir. Murtuza Xan Qəndəhari tərcüməyə yazdığı müqəddimənin sonunda, əsərin ingilis dilində çap olunmuş variantında bir çox adların və ifadələrin təhrif edildiyini, həmin təhrifləri mümkün qədər düzəltdiyini bildirir. O, fars dilindəki tərcüməyə yazdığı sonluqda tərcümənin hijri 1319(1902)-ji ildə başa çatdırıldığını bildirir. Əsərin birinci jildinin Mirzə Abdulla Xan tərəfindən fars dilinə tərcümə olunduqdan sonra o və Əmir Əbdürrəhman Xan vəfat etmişlər. Əsərin ikinci jildinin tərcüməsi Əmir Əbdürrəhman Xanın oğlu Həbibulla Xanın dövründə Murtuza Xan Qəndəhari tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu sonluqdan aydın olur ki, Murtuza Xan Qəndəhari əsərin yalnız ikinci jildini tərcümə etmişdir.

Nur Məhəmməd Əfəndi İmamzadə Nuxəvi də bu tərcüməni əsas götürərək, əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Nur Məhəmməd əsərin müəllifini Əmiri-Əfqan, yeni Əfqanıstan əmiri kimi göstərmişdir. Onun tərcüməsi 227 vərəqdən ibarət böyük bir əlyazma toplusuna daxil edilmişdir. Əlyazmanın titul vərəqində iri hərflərlə əsərin və müəllifin adları qeyd edilmişdir. Sonra isə bir qədər aşağıda əsərin ingilis dilindən fars dilinə Murtuza Xan Qəndəhari, fars dilindən Azərbaycan dilinə Nur Məhəmməd Əfəndi İmamzadə Nuxəvi tərəfindən tərcümə olunduğu qeyd edilmişdir. Əlyazmanın 1b və 2a vərəqlərində Murtuza Xan Qəndəharinin əsərin fars dilinə tərcüməsinə yazdığı müqəddiməni Nur Məhəmməd Əfəndi tərcümə etmədən fars dilində olduğu

kimi vermişdir. 2b və 3a vərəqlərində isə Əmir Əbdürrəhman Xanın nəslinin böyük bir şejərəsi çəkilmişdir. Şejərənin altında Nur Məhəmməd yazır ki, bu şejərə əsərin əsl olan ingilis dilindəki çapından götürülmüşdür. Əlyazmanın 4a vərəqindən isə əsərin birinci jildinin mətni başlayır. Bu tarixi abidənin birinci jildi 12 fəsildən ibarət olub əlyazma toplusunun 4a-66b vərəqlərini əhatə edir. Nədənə əlyazmanın 10b-14b vərəqləri ağ buraxılmışdır. Mütərimin qeyd etdiyi kimi birinci jildin tərcüməsi hijri 13-23(1905)-jü ildə başa çatdırılmışdır. Əsərin səkkiz fəsildən ibarət olan ikinci jildi 67a-1-30b vərəqlərini əhatə edir. Əsərin 129b vərəqində əsərin mətni başa çatır. Bundan sonra, yəni əlyazmanın 129b-130a vərəqlərində Murtuza Xan Qəndəharinin fars tərcüməsinə yazdığı sonluğu Nur Məhəmməd Əfəndi tərcümə etmədən olduğu kimi vermişdir. Bu sonluqdan sonra, yəni 130a-130b vərəqlərində Nur Məhəmməd Əfəndinin özünün tərcüməsinə Azərbaycan dilində yazdığı sonluq gəlir. Həmin sonluqda əsərin ikinci jildinin hijri 1324(1906)-jü ildə tərcümə edilib başa çatdırıldığı qeyd edilir. Sonluqda Nur Məhəmməd Əfəndi əsəri tərcümə etdiyi illərdə Çar Rusiyasında, o jümlədən Qafqazda və doğma şəhəri Nuxadakı çətin vəziyyəti müxtəsər şəkildə işıqlandırmışdır. Burada o, 1904-1905-ji illərdə Rusiya-Yaponiya müharibəsindən, 1905-1907-ji illərdə Rusiyayı bürümüş inqilabi hərəkət haqqında məlumat verir. O, bu haqda yazır: «Rusiya əhalisinin hazırladığı üsyanlar geniş yayıldı, ölkənin hər yerində, - Qafqazda müsəlmanlar və ermənilər, Rusiya daxilində rusların və yəhudilərin sıralarında inqilab baş verdi və əhali azadlıq uğrunda imperatora qarşı çıxdı». Daha sonra o, Rusiyada baş verən üsyan və iğtişaların saysız-hesabsız qırğınlara səbəb olduğundan, qan su yerinə axdığından, ölkənin ticarətini, sənayesini və hakimiyyət orqanlarını iflij vəziyyətinə saldığından yazır. Nur Məhəmməd Əfəndi həmin dövrdə doğma şəhəri Nuxada hökm sürən vəziyyət haqqında da müxtəsər məlumat vermişdir. O, yazır ki, bu dövrdə Nuxada quldurluq və yolkəsənlik həddindən çox artmışdır. Varlıların övladları öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün minlərlə pul ödəməli oldular. General Qubernator gəldikdən sonra quldurluğun qarşısını almaq üçün kişilərdən və qadınlardan ibarət çoxsaylı insanlar həbs edildi. Bununla da bu fitnə-fəsadlara son qoyuldu».

Əlyazma toplusunun ikinci hissəsinə, yəni 132a-227a vərəqlərinə Nur Məhəmməd tərəfindən daha iki əsərin mətni köçürülmüşdür. Onların hər ikisinin müəllifi Hüseyn bin Məhəmməd əl-Jisr ət-Tarabulsidir. Birinci əsər «ər-Risalətu-l-Həmidyyə fi haqiqəti-d-diyənət-l-islamiyyə və həqiqəti-ş-şərifəti-l-Məhəmmədiyyə» əlyazma toplusunun 132a-224a vərəqlərini, ikinci kiçik əsər «ər-Risalə fi təəddüdü-l-zauğət və-l-hijab və-t-taləq» 224b-227a vərəqlərini əhatə edir. Əlyazma toplusuna daxil edilmiş əsərlərin mətnləri Nur Məhəmməd Əfəndi tərəfindən narın nəstəlik xətti və qara mürəkkəblə yazılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Əbdürrəhman Xanın «Əfqanıstan tarixi» adlı əsəri Nur Məhəmməd İmamzadə tərəfindən dilimizə

edilmiş yeganə tərcümə deyildir. Nur Məhəmməd İmamzadənin tərcüməsindən yeddi il sonra bu əsər daha bir Azərbaycan ziyəlisinin diqqətini cəlb etmişdir. Əmir Əbdürrəhman Xanın göstərilən dəyərli tarixi əsəri 1912-ci ildə Əlabbas Müznib tərəfindən də dilimizə tərcümə edilmişdir. 1912-ci ilin 20 dekabrında Əlabbas Müznibin İrkutsk vilayətinin Muxtəvi kəndində tərcüməyə yazdığı müqəddimədə qeyd edir ki, «Bu bizim üçün tərcümə hesab edilir». Buda çox güman ki, əsərin tərcüməsinin üç mərhələdə həyata keçirildiyini göstərir. Tərcümənin hissə hissə nəşr olunması da bunu sübut edir. "Əfqanıstan tarixi» adlı əsərin Əlabbas Müznib tərəfindən həyata keçirilmiş tərcüməsi hissə-hissə 1914-jü və 1915-ci illərdə nəşr edilmişdir. Tərcümənin 1,11,111,1V, V,V1,-V11,V111 və 1X hissələri ayrı-ayrı doqquz dəfə 1914-jü ildə nəşr edildikdən sonra (75), 1914-jü ildə tərcümənin ayrıca 1 jildi, 1915-ci ildə isə tərcümənin X və X1 hissələri ayrı-ayrı nəşr edilmişdir. Əsərin tərcüməsinin 1 jildinin təkrar nəşri 1917-ci ildə həyata keçirilmişdir. Əsərin Əlabbas Müznib tərəfindən tam tərcümə və nəşr edildiyi bizə məlum deyildir. Tərcümənin 11 jildinin nəşri haqqında «Azərbaycan kitabı» nda da heç bir məlumat verilmir (6). Əmir Əbdürrəhman Xanın «Əfqanıstan tarixi» əsərinin Nur Məhəmməd Əfəndi İmamzadə tərəfindən həyata keçirdiyi tam tərcüməsi indiyədək nəşr olunmasa da o Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı tarixində diqqətə layiq yerlərdən birini tutan abidələrdəndir.

Yuxarıda Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasından göstərilən əlyazma kitab nümunələri və ayrı-ayrı Azərbaycan alimləri haqqında verilən müxtəsər məlumatlar demək olar ki, dəryadan bir damladır. Ajınajaqlı bir dövr yaşamış, oddan-aldan keçərək zəmanəmizə qədər gəlib çatmış alimin kitabxanasının əlyazma və qədim çap kitablarının, eləcə də onun arxivindən olan tarixi sənədlərin tam şəkildə kataloqu nəşr edilərkən onun nə qədər zəngin olduğu özünü əyani surətdə göstərə bilər. Bu kitabxanadan olan əlyazmaların gələcəkdə öyrənilməsi mədəniyyət tariximizin bir sıra qaranlıq səhifələrini işıqlandıracaq.

Əbdülqəni Nuxəvinin mətnşünaslıq fəaliyyəti.

Əbdülqəni nuxəvi Xalisəqarızadə Azərbaycan mətnşünaslığının inkişaf etdirilməsində və bir elmi fəaliyyət sahəsi kimi təşəkkül tapmasında ciddi tədqiqatlar aparmış alimlərimizdəndir. Onun bu elmi fəaliyyət sahəsinin tədqiqi və araşdırılması Azərbaycan filologiyasının ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biri olan mətnşünaslığın inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Başqa elm sahələri kimi mətnşünaslıq da uzun əsrlər böyü müxtəlif inkişaf mərhələləri keçdikdən sonra, bir

elmi sahə kimi formalaşmış, onun nəzəri əsasları və metodologiyası yaradılmışdır. Mətnşünaslığın praktiki fəaliyyət sahəsi kimi orta əsrlərdə meydana gəldiyini

yazan rus alimi Y.İ.Proxorovdan (77,7) fərqli olaraq, başqa bir rus tədqiqatçısı S.İ.Beikon apardığı tədqiqatlara söykənərək mətnşünaslığın qaynaqlarının hələ bizim eradan əvvəlki yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olduğunu söyləmişdir. (78,5). N.İ.Konrad isə yazır ki, mətnşünaslıq həm Qərbdə, həm də Şərqdə eyni dərəcədə qədimdir(79,7).

Bir vaxt abidələri tənqidi surətdə öyrənmiş alman tədqiqatçıları B.Q.Nibura və L.Ranke bu metodun yaradıcıları kimi təqdim olunmuşlar. Lakin bu fikri sonrakı tədqiqatlar nəticəsində inkar edilərək, tənqidin tarixi köklərinin antik dövrdən başladığını söyləmiş V.P.Buzeskul öz elmi tədqiqatları ilə əsaslandırmışdır ki, filoloci, yaxud tarixi tənqid öz inkişafı üçün ayrı-ayrı bir şəxsə yox, çoxlarının bu sahədə aparmış olduqları araşdırmalar toplusuna borjlıdur (80;81;82). Çağdaş ərəb ədəbiyyatşünaslığının tanınmış alimlərindən biri olan Fəxrəddin Qabavə mətnşünaslıq fikrinin yaranma tarixi haqqında belə demişdir: «Şerin düzəldilməsi, yarandığı gündən bəri onu izləyən qədim tarixi bir hadisədir» (83,157). Fəxrəddin Qabavinin söylədiyi bu fikir bir daha təsdiq edir ki, mətnşünaslığın ilk rüşeymləri poeziya nümunələrinin, daha doğrusu ilk folklor nümunələrinin yarandığı dövr qədər qədimdir. «Tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürlərini özündə qoruyub saxlayan ən qədim tənqidi sənət nümunəsi – şifahi xalq yaradıcılığıdır» (84,7).

Bütün elm sahələri kimi, mətnşünaslığın da tarixi köklərini və inkişaf mərhələlərini öyrənmədən onun bu gününü və sabahını təsəvvür etmək çox çətinidir. Binalar özülləri üzərində dayandığı kimi, elmlər də uzun əsrlər boyu yaradılmış zəngin bazalar üzərində inkişaf edib yüksəlir. «Bunu aydınlaşdırmaq üçün, geri, bizim elmin (yəni mətnşünaslıq elminin - Ş.K.) qaynaqlarına qayıtmaqın mənası vardır, çünki fənnin tarixini aydınlaşdırmadan onun nəzəriyyəsinə yiyələnmək mümkün deyildir. Bundan başqa, elmin tarixi inkişafını öyrənmək, yalnız onun bu gününü anlamaq yox, həm də elmin gələcəyini görmək, perspektivlərini və gələcək inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək üçün doğru vasitədir» (85,10).

İslamın qələbəsindən sonra müsəlman Şərqi xalqlarının, o cümlədən azərbaycan xalqının kitabçılıq işi ərəb əlyazma kitab ənənələri zəminində yenidən yaranmış və inkişaf etmişdir. Ərəb əlyazma kitabının ilk nümunəsi isə İslam dininin müqəddəs kitabı, ərəb mədəniyyətinin həmişəyaşar abidəsi, «kitabların anası» («ummul-kutub») Qurani-Kərim olmuşdur. Müsəlman Şərqində ilk elmi mətnin tərtibi də məhz «kitabların anası» Qurani-Kərimlə bağlıdır. Qurandan sonra Peyğəmbər əleyhissəlamın hədisləri üzərində aparılan araşdırmalar və onların düzgün mətninin tərtibi sahəsində alimlərin həyata keçirdikləri geniş əhatəli tədqiqatlar, hədis elminin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı mətnşünaslıq fikrinin irəliləməsinə də böyük təsir göstərmişdir. İstər Qurani-Kərimin mətninin tərtibi, onun təfsiri və şərh, istərsə də şərəfətli hədislərin öyrənilməsi istiqamətində aparılan çoxsahəli araşdırmalar ədəbiy-

yatşunaslıq elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir özünü ədəbiyyatda şerhçilik sənətində daha bariz şəkildə əks etdirmişdir.

Azərbayjanda bədii sözün və sənətin inkişafı ilə yanaşı tənqidi fikir, eləjə də mətnşunaslıq inkişaf edərək, uzun və zəngin bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yolu zaman-zaman yeni-yeni zirvələrə yüksəldən Azərbaycan xalqını Xətib Təbrizi (XI əsr), Yusif Xoylu (XI əsr), Nəsirəddin Tusi (XI əsr), Əssar Təbrizi (XI əsr), Şərəfəddin Həsən Rami Təbrizi (XI əsr), Vəhid Təbrizi (XI əsr), Məhəmməd Rəfi Dost Məhəmməd oğlu (XI əsr), Mirzə Əbutalib Təbrizi (XI əsr), Mirzə Fətəli Axundov (XI əsr), Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (XI əsr), Mirzə Kazımbəy (XI əsr) kimi görkəmli alimləri yetişmişdir. Ayrı-ayrı məktəblərə, ədəbi-fəlsəfi jərəyanlara və dini təriqətlərə mənsub olan katib və xəttatlar tərəfindən orta əsr klassiklərinin əsərləri köçürülüb yayılarkən müxtəlif xarakterli təhriflərə məruz qalmışdır. Katib və xəttatlar klassiklərin əsərlərinin üzünü köçürərkən onları dövrünün ijtimai-siyasi mühitinə uyğunlaşdırmış, öz zövqlərinə münasib şəkə salmış, bilmədiyi sözləri və ifadələri başqası ilə əvəz etmiş, jümlə, misra və beytlərdə ayrı-ayrı xarakterli təhriflərə yol vermiş, arxaizmləri müasirləşdirmiş, köçürdükləri əsərin dilini yaşadığı bölgənin ləhjesinə uyğunlaşdırmışlar. Bəzi hallarda isə eyni təxəllüsdə yazmış müxtəlif şairlərin əsərlərini bir əlyazma kitabında toplayaraq bir şairə mənsub etmişlər. Beləliklə də, bir şairin və ya nasirin ayrı-ayrı dövrlərdə üzleri köçürülmüş əsərlərinin biri-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Hətta Əmir Xosrov Dəhləvi, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Əlişir Nəvai, Əbdürrəhman Jami, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi və başqaları kimi görkəmli Şərq mütəfəkkir və şairləri hələ öz sağlıqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katib və xəttatların əlindən şikayətlənmişdir.

Füzuli şikayətini mənzum şəkildə belə ifadə etmişdir:

Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn,
Ki, fəsadi-rəqəmi surumuzu şur eylər.
Gah bir hərf süqutilə qılar Nadiri-nar,
Gah bir nöqtə qüsurlə gözü kor eylər (86,1a).

Füzuli əsərlərinin tədqiqatçısı akademik Həmid Araslı şairin «Divan»ının ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış əlyazmalarında katiblər tərəfindən edilmiş təhriflər haqqında belə yazır: «Bir tərəfdən nəqabil və jahil köçürdüğü nüsxələri təhrif etmələri, oxuya bilmədiyi yerləri dəyişmələri, ikinci tərəfdən, bir çox katiblərin öz zövqlərinə görə müəyyən kəlmələri başqaları ilə əvəz etmələri Füzuli əlyazmalarının biri-birindən fərqlənməsinə səbəb olmuşdur ki, bu təhriflər də təb olunmuş divanlara müəyyən təsir göstərmişdir» (87,6). Nizami, Nəsimi, Füzuli və digər Azərbaycan klassikləri əsərlərinin

tənqidi mətni hazırlanarkən, alimlərimiz katiblərin və xəttatların bu klassiklərin əsərlərinin müxtəlif dövrlərdə üzlərini köçürdükləri əlyazmalarında etdikləri təhrifləri müxtəlif qruplara bölərək geniş şərh etmişlər. Məhz buna görə də, avtoqrafı bizə gəlib çatmamış hər-hansı Orta əsr müəllifinin üzü köçürülmüş əsərinin bir nüsxəsinə əsasən onu tədqiq və nəşr etmək mümkün deyildir. Görkəmli rus şərqşünası Y.E.-Bertals «Nizami» monoqrafiyasında bu haqda belə yazır: «Tənqidi mətn tərtib edilmədən Nizami yaradılığını öyrənmək üçün aparılan tədqiqatların heç biri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıla bilməz, çünki bu jür tədqiqatların hamısı, hər şeydən əvvəl, bu və ya digər misranın, yaxud müəyyən bir epizodda irəli sürülən fikrin həqiqətən həmin şairə aid olub-olmadığını, onun müəyyən məqsədlər üçün sonradan əlavə edilib-edilmədiyinə, quraşdırılıb-quraşdırılmadığına müəyyən (yüz faiz olmasa da) şübhə yaradajaqdır» (88,458). Buna görə də klassiklərin yaradılığını tədqiq etməzdən əvvəl, onların əsərlərinin düzgün mətnlərini tərtib etmək alimlərimiz qarşısında mühüm bir problem kimi durmuşdur. «Görkəmli klassiklərin ədəbi-bədii irsinin tənqidi mətnlərini hazırlamaq müasir filologiya elminin qarşısında duran mühüm elmi problemlərdəndir»(89,5).

Bütün yuxarıda deyilənlərə yaxşı bələd olan Orta əsrin bir sıra ədəbiyyatşünas və ziyalıları klassiklərin əsərlərini tədqiq və şərh edərkən, yaxud köçürərkən orada olan katib təhriflərinə biganə qalmamış onların mətnlərini bir neçə nüsxə əsasında islah etməyə başlamışlar. Klassikləri əsərlərinin mətnləri üzərində aparılan belə müqayisəli araşdırmalar filoloqlarımız tərəfindən inkişaf etdirilərək onun metod və prinsipləri yaradılmışdır. XIX əsrdəki mətnlərin tərtibi sahəsində yaranmış zəngin elmi-praktiki ənənə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin mətnşünas alim kimi yetişməsində başlıca rol oynamışdır. Əbdülqəni Nuxəvi ayrı-ayrı əsərlərin mətnləri üzərində ilkin tekstoloci araşdırmalara hələ gənc yaşlarında mədrəsədə təhsil alarkən başlamışdır. Onun bu sahədə müəllimi İbrahim Xəlil Əfəndi Şirvani olmuşdur. O, gənc Əbdülqəniyə orta əsr klassikləri əsərlərinin əlyazmalarında katib və xəttatların yol verdikləri təhriflərin növlərini və bu təhrifləri meydana gətirən səbəbləri, eləcə də həmin təhriflərin aşkara çıxarılması yollarını izah etmiş, eyni zamanda bir əsərin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmaları arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərindən hansının daha düzgün və müəllif iradəsinə daha yaxın olduğunu neçə müəyyənləşdirməyin metod və üsullarını öyrətmiş, əsərlərin mətnlərini katiblərin yol verdikləri qərəz və mexaniki təhriflərdən, eləcə də müəllif ifadəsinə yad olan ünsürlərdən təmizləməyin yollarını apardığı araşdırmalar əsasında əyani şəkildə şərh etmişdir.

İbrahim Xəlil Əfəndi Şirvani Orta əsr elmini və ədəbiyyatını gözəl bilən, klassik mətnlər üzərində bir növ tekstoloci araşdırmalar aparan və bu sahədə böyük təjribəyə yiyələnən dövrünün qabaqjıl müəllimi və ziyalıları olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvinin mətnşünas alim kimi yetişməsində onun əməyi az olmamışdır. O, bu

sahədə ilkin fəaliyyətini müəlliminin əlinin altında dərs vəsaiti kimi istifadə etdiyi əsərlərin mətnlərindən başlamışdır. Buna görə də onun mətnşünaslıq işinin obyektini seçilmiş dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa, fəlsəfəyə, ilahiyyətə və başqa elm sahələrinə aid əsərlər az deyildir. Ümumiyyətlə, alimin elmi araşdırmaları onun pedaqog fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Buna onun tərtib etdiyi mətnlərin haşiyələrində aşağıdakı qəbildən olan qeydlərdə də tez-tez təsadüf edirik: «Tutuşdurma və təshih (yəni əsərin əlyazma nüsxələrinin tutuşdurulması və təshih –Ş.K) əsəri təlim etməklə başa çatdı» (90,221b). Əbdülqəni Nuxəvinin hələ təhsil alarkən 1247(1831)-ji ildə üzünü köçürdüyü Məhəmməd əl-Birgəvinin «İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv» (91,1b-46a) adlı əsərinin mətni üzərində apardığı araşdırma işi mətnşünaslıq istiqamətində atdığı ilk addımlardan hesab oluna bilər. O, əsərin üç nüsxəsini tutuşduraraq, aşkar etdiyi ayrı-ayrı nüsxə fərqlərini mətnin haşiyələrində qeyd etmiş və bəzi xırda izahatlar yazmışdır. Əlbəttə, onun göstərilən əsər üzərində apardığı tekstoloci araşdırmalar mükəmməl ola bilməzdi, çünki deyildiyi kimi mətn tərtibi sahəsində bu onun fəaliyyətinin başlanğıcı və ilk addımları idi. Əbdülqəni Nuxəvinin B-6817 şifrli əlyazma toplusuna daxil etdiyi nəzm və nəsr əsərlərinin mətnləri üzərində apardığı tekstoloci araşdırmalar da, təhsil aldığı illərə təsadüf edir. O, bu əsərləri 17-18 yaşlarında ikən köçürmüş və sonra isə onların mətnləri üzərində işləmişdir. Onun hijri 1249-1250 (1833-34)-ji illərdə İbn əl-Əjrəmun «Əl-Əjrəmiyyə fi-n-nəhv», Bürhanəddin bin Kəmaləddin Həmidin «Şərh əl-istiaret və-t-təşbihət» və Əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Jürjaninin «Haşiyə alə şərh ər-risalat əş-şəmsiyyə» əsərlərinin mətnləri üzərində apardığı bir növ tekstoloci iş daha genişdir. Əs-Seyyid əş-Şərifin «Haşiyə...»sinin mətni üzərində apardığı araşdırmalar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əbdülqəni Nuxəvi mətnin haşiyələrində nüsxə fərqlərini göstərməklə bərabər, əsərə geniş şərhlər və izahlar da yazmışdır. Əsərin mətnini yalnız məntiq və fəlsəfə elmləri baxımından yox, həm də dilçilik baxımından şərh etmişdir. Ayrı-ayrı sözlərin lüğəti mənalarnı azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir. Digər tərəfdən bu əsərdə onun istifadə etdiyi şərti tekstoloci işarələrin bəzilərinə də təsadüf olunur. Yuxarıda göstərilən əsərlər üzərində Əbdülqəni Nuxəvinin apardığı bir növ tekstoloci iş göstərir ki, o, mətn tərtibi sahəsində ildən-ildə inkişaf edərək kamilləşmişdir. Əbdülqəni Nuxəvinin hijri 1254\1838-jı ildə müəlliminin xidmətində Məhəmməd bin Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvaninin «Şərh əl-əqaid əl-əzdiyyə» adlı əsərinin mətni üzərində apardığı tədqiqat işi, onun artıq bir mətnşünas kimi formalaşmasını göstərir. Əvvəlki işlərdən fərqli olaraq, bu tədqiqatları artıq elmi məzmun və forma daşımağa başlayırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Əbdülqəni Nuxəvi hələ mükəmməl mətnşünas alim kimi yetişməmişdi.

Jəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbili tərəfindən Zəməxşərinin «Əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» adlı əsərinə yazılmış şərhə İbrahim əl-Ərəşi əş-Şəkəvinin həsr etdiyi haşiyənin mətni üzərində Əbdülqəni Nuxəvinin hijri 1255\ 1839-jı ildə apardığı

tədqiqat işi, onun bəjarıqlı bir mətnşünas kimi yetişdiyini göstərir (92,47b-91a). Beləliklə də, uzun əsrlərdən bəri ayrı-ayrı ziyalılar tərəfindən klassiklərin əsərləri üzərində aparılmış empirik mətnşünaslıq Əbdülqəni Nuxəvinin tədqiqatları sayəsində elmi fəaliyyət sahəsinə çevrilməyə və onun metod və prinsipləri yaranmağa başlamışdır. Bir tərəfdən ədəbiyyat və dil tarixi, digər tərəfdən isə ictimai fikir və mədəniyyət tarixi baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edən bu və ya digər Orta əsr abidəsinin mətnini tərtib edərkən, Xalisəqarızadə ona böyük məsuliyyətlə yanaşmış, öz mətnşünaslıq fəaliyyətində hər şeydən əvvəl tarixilik prinsipinə əsaslanmışdır, çünki tarixilik prinsipini nəzərə almadan mədəniyyət tarixində böyük rol oynamış mütəfəkkirlərin əsərlərinin mətnlərini oricinala yaxın, müəllifin iradəsinə uyğun hazırlamaq mümkün deyildir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, katib və xəttatların bu və ya digər əsərin üzünü köçürərək yayarkən, orada etdikləri özbaşınalıqları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Şərq klassiklərinin əsərlərinin mətnini hazırlamaq çətin və daha mürəkkəb bir problemdir. Filoloci elmlər silsiləsinə daxil olan bu sahə tədqiqatçıdan böyük bilik və istedad tələb etməklə bərabər, ondan əsərin müəllifini, onun dövrünü, ictimai-siyasi şəraitini, mənsub olduğu ədəbi –elmi jərəyanı, mətnin tarixini dərinlən öyrənməyi tələb edir. Əks təqdirdə əsərin mətninin düzgün tərtibinə nail olmaq mümkün deyildir. Odur ki, mətnşünaslıq tədqiqatçıdan birinci növbədə Orta əsr filologiya elmlərini dərinlən bilməyi tələb edir. Hər-hansı mətnşünas alim ədəbiyyatşünaslığı və digər filoloci elmləri bilmədən mətn üzərində müvəffəqiyyətli iş apara bilməz. «...Məhsuldar mətnşünaslıq işi ədəbiyyatşünaslığın bütün arsenallarını istifadə edir» (93,6). Orta əsr klassiklərinin əsərlərində dini ifadə və rəvayətlərdən, tibb, riyaziyyat, astranomiya, poetika elmlərinə dair istilahlardan geniş istifadə edilmiş, mövjud fəlsəfi görüşlərlə bağlı çoxlu ifadələr işlədilmiş, tarixi hadisələrə və əfsanələrə işarə edən qısa həjmlı misralar və beytlər verilmişdir. Bununla bərabər, onlar mifologiya, folklor, atalar sözləri, xalq zərb-məsəlləri və idiomatik ifadələrdən də tez-tez faydalanaraq, öz əsərlərini daha da zənginləşdirmişlər. Bu da klassiklərin əsərlərinə ayrı-ayrı şərhlərin və haşiyələrin yazılması zərurətini meydana çıxarmışdır. «Bu gün də şairin son dərəcə zəngin təşbeh və istiarələrini şərhətsiz dərk etmək çətinidir. Hətta mütəxəssislər belə bu çətinliyi hiss edir, eyni beyti bir neçə şəkildə şərh edirlər» (94,14).

Xalisəqarızadə mükəmməl təhsil almasına baxmayaraq, o, öz bilik xəzinəsini ildən-ilə zənginləşdirməyə çalışmışdır. Bu onun bir tərəfdən maarifçilik fəaliyyəti, digər tərəfdən isə elmi və bədii əsərlər üzərində apardığı tədqiqat işləri ilə bağlı olmuşdur. Bu ona tədqiq etdiyi əsərlərin mətnlərinin düzgün tərtib edilməsinə və onların mətnlərinə yazdığı şərhlərin elmi jəhətdən mükəmməl olmasına imkan vermişdir. Əbdülqəni Nuxəvi öz mətnşünaslıq fəaliyyətində tarixilik prinsipinə əsaslanaraq, «öz müəllifinin» dövrünü, həyat və yaradıcılığını imkan daxilində dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. O, müəllifin əsərinin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxə-

lərini, bu əsərə yazılmış şərh və haşiyələri dərinəndən öyrəndikdən sonra, əsərin mətnini tərtib etməyə başlamışdır. Bu baxımdan onun, Şeyx Mustafa bin Həməzənin «Nətəij əl-əfkar fi şərhi izhar əl-əsrar fi-n-nəhv» adlı əsərinin mətni üzərində hijri 1270\ 1853-ji ildə apardığı tədqiqat işi xüsusilə diqqəti jəlb edir. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin mətnini dörd ədəd əlyazma və bir ədəd çap nüsxələri əsasında tərtib etmişdir. Əsərin mətninə yazdığı geniş şərh və izahlardan, nüsxə fərqlərindən görünür ki, o, bu əsər üzərində çox mükəmməl tekstoloci iş aparmışdır. Onun yazdığı şərhərdən və ayrı-ayrı əsərlərdən verdiyi çoxlu miqdarda çıxarışlardan aydınlaşır ki, o, bu əsərin mətni üzərində işləməzdən əvvəl onun mənbələrini, Məhəmməd Pir Əli Birgəlinin «İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv» əsərini və ona yazılmış şərh və haşiyələri mükəmməl surətdə öyrənmişdir. Bununla bərabər Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin tədqiqində İbn əl-Hajibin (öl.648\ 1248) «Əl-Kafiyə fi-n-nəhv» və buna yazılmış şərh və haşiyələri, Tajəddin əl-Əsfəraninin «Lübb əl-əlbab fi ilm əl-erab» və buna yazılmış şərh və haşiyələri İbn Hişamın (öl.762\ 1360) «Əl-Ərab an qavaid əl-Ərab» və buna yazılmış şərh və haşiyələri, Zəməxşərinin «Əl-mufassal fi-n-nəhv» və ona yazılmış şərh və haşiyələri, Sədəddin Bərdəinin «Hadaiq...» əsərini, Jəlaləddin Məhəmməd əl-Qəzvininin «Təlxis əl-miftəh fi-l-məani və-l-bəyan» və ona yazılmış şərhələri, İsmayıl Jövhərinin «Əs-Sihah fi-l-luğə» və onlarla digər əsərləri də istifadə etmişdir. Xalisəqarızadənin belə mükəmməl tekstoloci tədqiqat işinə aid Yusif Muskuri Şirvaninin «Bəyan Əsrar ət-tulibin fi-t-tasavvuf», Saçaqlızadənin «Təqrir əl-qəvanin» və «Əl-valədiyyə fi-l-ədəb», Əhmədi Təbrizinin «Əsrarnamə», Əbdürrəhman Jaminin «Ləvami fi şərhi əl-qəsədət əl-xəmriyyə» və onlarla digər müəlliflərin əsərlərini göstərmək olar. Əbdülqəni Nuxəvinin İbrahim Ərəşinin «Haşiyə alə şərhi əl-ənnmuzəj fi-n-nəhv» adlı əsərinin mətni üzərində apardığı tədqiqat işi də öz mükəmməlliyi və doğruluğu ilə nəzər-diqqəti jəlb edir.

Zəməxşəri özünün «Əl-mufassal fi-n-nəhv» adlı əsərini ixtisar edərək, ərəb qrammatikası üzrə məktəblilər üçün bir tədris vəsaiti hazırlamış və onu «Əl-ənnmuzəj fi-n-nəhv» adlandırmışdır. Azərbaycan alimi Jəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni Ərdəbili (öl.647\ 1249-50) həmin əsəri geniş şərh etmiş, digər Azərbaycan alimi İbrahim Ərəşi Şəkəvi isə bu şərhə müfəssəl haşiyə yazmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi istər Zəməxşərinin «Əl-Ənnmuzəj fi-n-nəhv» əsəri, istərsə də ona yazılmış şərh və haşiyələr, o jümlədən İbrahim Ərəşinin haşiyəsi məktəb və mədrəsələrdə bir tədris vəsaiti kimi geniş istifadə olunmuşdur. Müəllimlər, katiblər və tələbələr tərəfindən bu əsərlərin üzvləri köçürülüb yayılarkən, şübhəsiz ki, müxtəlif təhriflərə məruz qalmışdır. Buna görə də Əbdülqəni Nuxəvi digər əsərlərlə yanaşı İbrahim Ərəşinin «Haşiyə»sinin də düzgün mətnini tərtib etməyi qərara almış əsərin mətnini onun çoxlu miqdarda əlyazmaları içərisindən seçdiyi beş mükəmməl nüsxə əsasında tərtib etmişdir. O, əsərin mətnini tərtib etməzdən əvvəl əsərin mənbələrini və onun müəlliflərini

lifini, Zəməxşərinin «Əl-mufassal fi-n-nəhv» və «Əl-Ənnumuzəj fi-n-nəhv» əsərlərini və onlara yazılmış şərh və haşiyələri dərinlən öyrənərək, onları müqayisəli araşdırmışdır. Bu araşdırmalar sayəsində meydana çıxan bir sıra ixtilafli jəhətlər, mübahisəli fikirlər və alimin onlara olan münasibətləri mətnin elmi-məlumat aparatında öz əksini tapmışdır. Deyilənlərə nümunə olaraq, bir neçə misala mürəjət edək. Jələləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni Ərdəbilinin şərhində verilmiş iki misal haqqında İbrahim Ərəşi öz «Haşiyə»sində belə yazır: «Müəllif – (Zəməxşəri-Ş.K.) bu iki misalı verməmişdir»(92,82b mətnin haşiyəsində). Əbdülqəni Nuxəvi isə «öz müəllifinin» bu mülahizəsinə irad tutaraq, mətnin haşiyəsində belə yazır: «Deyirəm: Bu onun (İbrahim Ərəşinin-Ş.K.) gördüyü nüsxəyə əsasəndir. Biz isə əsərin (Əl-Ənnumuzəj fi-n-nəhv) traktatının –Ş.K.) və ona yazılmış şərhlərin bir çox nüsxələrində iki misalı görmüşük (92,81b). Sonra isə Əbdülqəni Nuxəvi mətnə sətirin üstündə yazır ki, «iki misalı şərhçi (yeni Məhəmməd Ərdəbili –Ş.K.) göstərmişdir» (92,81b). Bununla da Əbdülqəni Nuxəvi aydınlaşdırmışdır ki, Ərəşinin istifadə

etdiyi nüsxənin nöqsanlı olması, onun əsər haqqında səhv mülahizə söyləməsinə gətirib çıxarmışdır. Buda şübhəsiz ki, həmin nüsxəni köçürmüş katibin xətası üzündən irəli gəlmişdir. Xalisəqarızadə Ərəşinin bu mülahizəsinə olduğu kimi saxlayaraq, mətnə müdaxilə etməmiş, anjaq onun əsassız və səhv olmasını mətnin haşiyəsində şərh etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi əsərin mətnini müəllif iradəsinə daha yaxın şəkildə hazırlamaq üçün, imkan daxilində tədqiqata əsərin daha çox əlyazma nüsxələrini jəlb etməyə çalışmamışdır. Birjə onu qeyd etmək kifayətdir ki, o, Orta əsr yazılı abidəsi olan Məqsudinin «Möjüznəmə» mənzum əsərinin mətnini tərtib edərkən, əsərin on ədəddən çox nüsxəsindən istifadə etmişdir.: «Burada nüsxələr müxtəlif olmuşdur». Sonradan məlum olmuşdur ki, alim əsərin əlyazma nüsxələrini çox diqqətlə araşdırmış və onun düzgün mətninin tərtibində bu mənbələrə əsaslanmışdır. O, əsərin əlyazma nüsxələrinin belə nöqsanlı olmasının səbəbini isə katiblərin az savadlı olmasında görür. Əbdülqəni Nuxəvi mətnini tərtib edəcəyi hər bir əsərin əlyazma nüsxələrini qarşılıqlı surətdə araşdırdıqdan sonra, onları illərə görə qruplaşdırmışdır. O, bu haqda belə yazır: "Kitabın (əsin-Ş.K.) nüsxələri illərə görə aydınlaşdırılır» (96,191 mətnin haşiyəsində). Aparılan tədqiqatlar göstərilir ki, o, qədim nüsxələrə daha çox üstünlük vermişdir. Görünür Əbdülqəni Nuxəvi qədim nüsxələrin müəllif dövrünə daha yaxın vaxtda köçürüldüyündən və onun son dövrlərdə köçürülmüş nüsxələrinə nisbətən daha az təhrif olduğunu nəzərə alaraq, qədim əlyazma nüsxələrini əsas götürmüşdür. Doğrudan da klassiklərin son dövrlərdə üzə köçürülmüş əsərlərinin əlyazmaları daha çox təhriflərə uğradılmışdır. A.Y.Bertels «Afaqnamə»nin XIX-XX əsrlərdə üzə köçürülmüş əlyazmaları haqqında belə yazır: «Səkkiz əsr ərzində səliqəsiz köçürmə

nətişində, əlbəttə, traktatların yalnız dili yox, hətta onların strukturları belə, demək olar ki, tanınılmayacaq dərəcədə təhrif edilmişdir...» (97,191).

Məhz buna görə də Əbdülqəni Nuxəvi əsərin mənbələrini müqayisəli surətdə tədqiq edərkən və onların arasında meydana çıxan nüsxə fərqlərinə öz münasibətini bildirərkən, qədim nüsxələrə daha çox istinad etmişdir. Buna misal olaraq Məhəmməd bin Musa əl-Quduqinin «Haşiyə alə şərḥ əl-Fəvaid əz-Ziyaiyyə» adlı əsərinin alim tərəfindən tərtib olunmuş mətninə mürəjət edək. Əbdülqəni Nuxəvi əl-Quduqinin bu haşiyəsi üzərində ciddi araşdırma işi apararaq, onun mükəmməl mətnini tərtib etmişdir. Müəllif əsərin bir yerində əl-Əsfəraninin haşiyəsinin əlyazma nüsxələrinə istinadən yazır: «Onun sözü: «Mutəkəffil» – nüsxələrdə belədir. Əgər «Mutətəffil» dedisə, ixtilafı izah etmək üçün əsas var isə göstər» (98,142b). Əbdülqəni Nuxəvi müəllifin bu mülahizələrinə irad tutub, mətnin haşiyəsində belə yazır: «Yəni Dağıstan nüsxələrində, anjaq Əbdülqəninin nüsxəsində «mutətəffil» kimidir, bu isə qədim nüsxədir. Həmçinin çap olunmuş nüsxələrdə də «mutətəffil» kimidir» (98,142b mətnin haşiyəsində). Bu qeydlərdən də görünür ki, alim qədim nüsxələrə üstünlük vermiş və bunu elmi surətdə əsaslandırmışdır. O, göstərilən sözün nüsxə fərqi əsərin qədim əlyazmasında olduğu kimi göstərmiş və onun düzgünlüyünü əsərin digər əlyazma və çap nüsxələri üzərində apardığı tədqiqatlara istinadən sübut etmişdir.

Müasir mətnşünaslıq elmində də əsasən qədim nüsxələrə üstünlük verilərək, əsas mətn kimi adətən belə nüsxələr qəbul olunur. Bu haqda akademik Ə.Ə.Əlizadə belə yazır: «Bizim tənqidi mətn tərtibindəki prinsipimiz əsas etibarilə ondan ibarət olmuşdur ki, avtoqraf nüsxələr əldə olmadıqda müəllifin yaşadığı dövrə yaxın zamanda üzü köçürülən əlyazmaları əsas götürülmüşdür» (99,14). Əbdülqəni Nuxəvi, Saçaqlızadənin ədəbiyyatşünaslıq elminə həsr edilmiş «Təqrir əl-qəvanin» əsərinin mətnini araşdırarkən, müəllif nüsxəsindən köçürülmüş bir mükəmməl əlyazmasını əldə etməsinə baxmayaraq, o, mətnin tərtibində onun daha iki mükəmməl nüsxəsini də araşdırmaya jəlb etmişdir. Bu da onu göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvi hər bir katib nüsxəsinə tənqidi yanaşmış və tərtib etdiyi mətnin bir nüsxəsilə, hətta müəllif nüsxəsindən köçürülmüş əlyazmasilə belə kifayətlənməmişdir. Lakin o, bu nüsxəyə böyük üstünlük verərək, onu birinci nüsxə adlandırmış və əsas mətn kimi digər əlyazma nüsxələrindən üstün tutmuşdur. Müəyyən səbəblərə görə birinci nüsxənin beş ay ərzində harasa başqa yerə istifadəyə aparılmasına baxmayaraq, onu digər bir əlyazma nüsxəsi ilə əvəz etməmişdir. Bu haqda o, mətnin haşiyəsində belə yazır: «Bu sətirdə birinci nüsxəni beş ay gözlədim» (91,173b). Xalisəqarızadə qədim nüsxələrə üstünlük versə də, onlarda olan nöqsanlı jəhətlərə biganə qalmamış, başqa nüsxələr kimi qədim nüsxələrə də tənqidi yanaşmış və mövjud olan katib xətaalarını islah etmişdir. O, islam hüquqşünaslıq məktəbinin əsasını qoymuş Əbu Hənifə ibn Sabitin (699-767) məşhur «əl-Fiqh əl-əkbər» əsərinin mətnini tərtib edərkən onun qədim nüsxələri

haqqında belə yazır: «Mə» (ədatı - Ş.K.) isə bəzi qədim nüsxələrdə təkrar olunmamışdır» (96,138).

Əbdülqəni Nuxəvinin orta əsr əlyazma nüsxələrinin hamısına tənqidi yanaşdığını onun bütün tekstoloci fəaliyyətində müşahidə edirik. Bunu mənzum «Əsrnamə» əsərinin mətni üzərində onun apardığı tekstoloci araşdırmada da görürük: «Gejə yarından haqq ilə qıldı niyaz» (100,55a) misrasında «yarından» sözü qədim nüsxədə katibin günahı üzündən səhvən «yadan» kimi yazılmışdır. O, həmin sözün düzgün variantını bərpa edərək hərəkələmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbdülqəni Nuxəvi əsas mətn kimi götürdüyü əlyazma üzərində düzəlişlər apararkən, mətnə öz bildiyi və başa düşdüyü kimi müdaxilə etməmişdir. O, bu təshihləri əsərin məzmununa, vəzn ölçülərinə, qrammatik qaydalara və əsərin digər nüsxələri üzərində apardığı tədqiqatlara əsasən etmişdir.

Avtoqrafları gəlib bizə çatmamış hər-hansı bir abidə, müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalar əsasında akademik nəşrə hazırlanarkən, həmin abidənin əlyazma nüsxələri arasında olan fərqli jəhətləri, yəni nüsxə fərqləri də nəşr olunur. Nüsxə fərqlərinin verilməsi istər gələjəkdə əsər üzərində aparılacaq tədqiqat işləri, istər əsas mətnin nə dərəcədə düzgün seçildiyini əsaslandırmaq və istərsə də mətnşünas alimin elmi-tənqidi mətnin tərtibində hansı prinsiplərə əsaslandığını müəyyənləşdirmək üçün çox mühüm elmi amillərdəndir. «Nüsxələrdə olan fərqləri qeyd etməyin əhəmiyyəti ondadır ki, oxuju, yaxud tədqiqatçı əsərin tərtibçi tərəfindən hazırlanan mətnilə razılaşmadığı halda, istədiyi variantı götürə bilsin. Bunun əhəmiyyəti bir də ondadır ki, oxujular istifadə olunmuş əlyazmaları haqqında tam təsəvvür əldə edə bilərlər» (99,14).

Əbdülqəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərdə katiblərin imla xətalalarına da xüsusi əhəmiyyət vermiş və yeri gəldikcə onları islah edərək, ayrıja nüsxə fərqi kimi göstərməmişdir. Bununla bərabər o, mətnin mənasını dəyişməyən «və» tipli bağlayıcıların da nüsxə fərqlərini verməmişdir. Mətnə katibin diqqətsizliyi nəticəsində yol verilmiş belə xətalara ayrıja nüsxə fərqi kimi göstərməyi lazım bilməmişdir. Xalisəqarızadə mətnin tərtibində Azərbaycan dilinin qədim qrafik formalarını saxlamağa çalışmışdır. Misal olaraq aşağıdakı misraya mürəjət edək:

Üzü dutub gidər tağın kənarın (100,62b)

Bu misranın nüsxə fərqi göstərəkən alim «tağ» (dağ) sözünün köhnə qrafikasını saxlayaraq, sonrakı «dağ» formasında göstərməmişdir. Beləliklə də misranın nüsxə fərqi aşağıdakı şəkildə vermişdir:

Üzü dutub gedirdi tağ kənarın

Əbdülqəni Nuxəvi hələ XI-X əsrdə nüsxə fərqlərinin göstərilməsinə belə əhəmiyyət verməsinə baxmayaraq, bəzi müasir alimlər, o cümlədən İran alimi Vəhid Dəstgirdi nüsxə fərqlərinin göstərilməsinin qəti elmə lazım olmayan bir iş hesab

etmişdir. Y.E.Bertels V.Dəstgirdinin bu fikrinə qarşı çıxaraq demişdir ki, «sənədləşdirilmiş nüsxə fərqləri olduqca zəruridir və onlarsız nəşr olunmuş mətn elmi jəhətdən demək olar ki, bütün əhəmiyyətini itirir» (88,472). Məhz buna görə də, Y.E.Bertels Nizami Gənjəvi «Xəmsə»sinin V.Dəstgirdi tərəfindən hazırlanmış və nəşr edilmiş mətnini tənqidi mətn hesab etməmiş və onun tədqiqata jəlb olunmasının qeyri-mümkünlüyünü söyləmişdir (88,458).

Göstərilən mülahizələr bir daha sübut edir ki, hər-hansı bir klassikin əsərini ayrı-ayrı orta əsr əlyazmaları əsasında çapa hazırlayarkən, onların arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərinin göstərilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Əbdülqəni Nuxəvi öz tədqiqatlarında bu sahəyə ciddi yanaşmışdır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, alim tərtib etdiyi mətnlərdən bəzində nüsxə fərqlərini göstərməmişdir. Buda ondan irəli gəlir ki o, bir əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, əsas mətni nüsxə fərqlərini və şərhləri göstərmədən, başqa bir məجمuəyə köçürmüşdür. Buna misal olaraq Jəlaləddin Məhəmməd bin Əbdürrəhman əl-Qəzvininin «Təlxis əl-miftah fi-l-məani və-l-bəyan» (91,215b-232a) adlı əsərini göstərmək olar. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, nüsxə fərqlərini və şərhləri göstərmədən, özünün böyük həjmlə «Sədo həft rəng» adlı mətnlər məجمuəsinə (91) daxil etmişdir.

Xalisəqarizadə mətnini tərtib etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrindən düşmüş və ya onlara əlavə edilmiş misraları, beytləri və ayrı-ayrı parçaları göstərdiyi kimi, orada fikir ardijilliyinə da xüsusi diqqət yetirərək, yerləri dəyişik, dal-qabaq yazılmış misraları və beytləri də müəyyənləşdirmiş və onların düzgün variantlarını mətnin haşiyələrində yazmışdır. Belə xətlər, bəzi hallarda katibin eyni qafiyələrlə qurtaran misraları səhvən dal-qabaq salmasından, bəzi hallarda isə diqqətsizliyindən irəli gəlmişdir. Dediklərimizə misal olaraq aşağıdakı beytlərə nəzər salmaq:

Aləmin dağlarının miqdarını,
Bilmədilər heç anın miqdarını.
Bərrü bəhrin dəxi qoydular varını,
Qoydular mizana, hiç əgməz bunu (100,82a).

Burada birinci beytdəki ikinci misra ilə, ikinci beytdəki ikinci misranın yeri dəyişik salınmışdır. Bu beytlərin istər mənə ardijilliyindən, istərsə də qafiyələrindən görünür ki, bu misraların yeri dəyişik salınmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi bu beytlərin düzgün variantını aşağıdakı kimi göstərmişdir:

Aləmin dağlarının miqdarını,
Qoydular mizana hiç əgməz bunu.
Bərrü bəhrin dəxi qoydular varını,
Bilmədilər hiç anın miqdarını.

Bu mısraların sıraları əsərin digər Bakı nüsxəsində də Əbdülqəni Nuxəvinin müəyyənləşdirdiyi kimidir. Biz belə hallara alimin tərtib etdiyi digər mətnlərdə də rast gəlirik.

Xalisəqarızadə öz mətnşünaslıq fəaliyyətində əsərlərin ünvanlaşdırılması məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, istər elmi əsərlərin istərsə də bədii əsərlərin üzərində işləyərkən, onların fəsilələrinin, bablarının, bölmələrinin, şerlərinin, qəsidələrinin, hekayələrinin və s. adlarını düzgün müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Qasım bəy Zakirin müasirlərinə yazdığı bir sıra mənzum məktubları və şerləri ünvanlaşdırılmadığından uzun müddət onların kimə aid olduğu mübahisəli qalmış, bəzilərinin ünvanları isə şairin çap olunmuş əsərlərində dürüst verilməmişdir (101,26-38). Buna görə də mətnşünaslıqda ünvanlaşdırma işi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, Əbdülqəni Nuxəvi tərtib etdiyi əsərlərdə ünvanların dəqiq müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, «Əsrnamə»nin mətni üzərində işləyərkən onun əsas mətn kimi götürdüyü qədim nüsxədə bir sıra hekayələrin adları yazılmamış və onları əvəzində katib «hekayət» sözünü qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Alim isə əsərin (100,48a,50a,54b) və digər vərəqlərində olan hekayələrin adlarını aşağıdakı kimi bərpa etmişdir: «Hekayəti-Məjnun», «Hekayəti-Şeyx Şibli», «Hekayəti_Süfyan» və s.

Katiblərin, bəzi hallarda isə təzkirəçi və dövrünün tədqiqatçı alimləri olan bir sıra şəxsiyyətlərin təhrifləri nəticəsində tekstologiya elmində atribusiya və atateza kimi ciddi bir problem meydana çıxmışdır. Alimlər klassiklərin əsərlərini nəşrə hazırlayarkən, atribusiya və atatezaya mətnşünaslıq elminin ən mühüm məsələlərindən biri kimi onlara böyük əhəmiyyət vermişlər. Ona görə də D.S.Lixaçev yazır ki, qədim və orta əsr ədəbiyyatının tədqiqində atribusiya və atatezaya olan ehtiyaj yeni ədəbiyyata nisbətən daha böyükdür (102,52). Ə Mirəh mədov atribusiya və atatezanın əhəmiyyətini qısa

şəkildə belə izah etmişdir: «40-50-ji illərdə Azərbaycan mətnşünaslığı qarşısında bir sıra ümumi, əsaslı problemlər də durmaqda idi ki, onların ən başlıcası atribusiya və atateza məsələsi idi. Bunun əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarət idi: a) bu və ya başqa klassikin külliyyatına daxil edilmiş əsərlərin həqiqətən ona aid olduğunu dəlillərlə əsaslandırmaq; b) həmin klassikin kitabını lüzumsuz «əlavə»lərdən, həm başqa müəlliflərin əsərlərindən, həm də ayrı-ayrı «əlavə» parçalardan, beytlərdən təmizləmək; v) evvəllər yaddan çıxıb, kənarda qalan, avtoqrafı əldə edilməyən, yaxud səhv olaraq başqasına istinad verilən əsəri müəllifinə qaytarmaq.

Bu məsələlər bir çox əsərlərin elmi-tənqidi mətninin tərtibi kimi böyük, ciddi problemin həlli ilə qırılmaz surətdə bağlıdır» (103,11).

Xalisəqarızadə öz elmi fəaliyyətində mətnşünaslığın bu məsələsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. O, tədqiqata jəlb etdiyi əsərlərin mükəmməl mətnlərini tərtib etdiyi kimi, bu əsərlər və onların müəlliflərinin adlarını da düzgün müəyyənləşdirməyə

xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu işdə o, əsərlərin əlyazma nüsxələrinə, Katib Çələbinin «Kəşf əz-zünun» kimi orta əsr məxəzlərinə, təzkirələrə və digər mənbələrə əsaslanmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvinin atriviziya və atateza problemini neçə həll etdiyinə nümunə olaraq «Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf» əsəri (91,450b-463a) və onun müəllifinin dəqiqləşdirilməsi sahəsində apardığı tədqiqat işinə nəzər salaq. O, bu və ya digər müəlliflər və onların əsərləri haqqında məlumat verərkən həmişə Katib Çələbinin göstərilən əsərinə mürəjət etmiş, oradan müxtəlif nümunələr və çıxarışlar göstərmişdir. Lakin alim, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz Yusif Muskuri Şirvaninin «Bəyan əl-əsrar ət-talibin» əsərinin mətnini tərtib edərkən, onun müəllifinin Katib Çələbi tərəfindən düzgün göstərilmədiyini aşkar etmişdir (91, 463a). Katib Çələbi əsərin adını yuxarıda göstərilən kimi, müəllifin adını isə Yusif bin Abdulla bin Ömər əl-Kərdi əl-Kurani əl-Əjəmi Əbi əl-Möhsin kimi göstərmişdir (48,260). Əbdülqəni Nuxəvi əsərin çoxlu miqdarda əlyazma nüsxələrinə və digər mənbələrə əsasən müəyyənləşdirmişdir ki, əsər Yusif əl-Kuraniyə yox, Yusif Muskuri Şirvaniyə mənsubdur. O, sonluqda əsər və onun müəllifi haqqında belə yazır: «Tədqiqatçıların şeyxi Mövlanə Yusif Muskuri Şirvaninin yazdığı «Bəyan əsrari-talibin fi-t-təsəvvuf» adlı traktatı tamam oldu» (91,463a). Bununla bərabər Əbdülqəni Nuxəvi oradaja göstərir ki, bir çox əlyazma nüsxələrində əsərin adı «Tifl əl-məani» kimi də adlandırılmışdır. Əsərin müqəddiməsində qeyd edilir ki, «hətta, sufizmdə onu (əsəri-Ş.K.) «Tifl əl-məani» adlandırırlar». Buradan da əsərin ikinci adının meydana gəlməsinin səbəbi aydınlaşır. Beləliklə də, Əbdülqəni Nuxəvi əsərin mənbələrinə əsaslanaraq göstərir ki, əsərin adı əlyazma nüsxələrinin bir qisminə «Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvuf» kimi, başqa bir qisminə isə «Tifl əl-məani» kimi verilmişdir. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bu əsərin XV11-X1X əsrlərdə üzü köçürülmüş daha altı ədəd əlyazması tədqiqata jəlb edilərkən aydın olmuşdur ki, bu əlyazmaların üçündə əsərin adı «Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvuf» və digər üçündə isə «Tifl əl-məani» kimi qeyd edilmişdir. Hətta B-2342 şifrlı əlyazmasında mətnin kənarında bu əsərin şərhindən verilmiş çıxarışın altında «Şərh tifl əl-məani» yazılmışdır. Bu da göstərir ki, əsərin şərhçisi də onun adını «Tifl əl-məani» kimi qəbul etmişdir.

Əsərin əlyazmalarının hamısında onun müəllifi Yusif Muskuri Şirvani olduğu göstərilmişdir. Bu da Əbdülqəni Nuxəvi tədqiqatlarının tamamilə düzgün olduğunu əyani surətdə sübut edir. Digər tərəfdən tədqiqata jəlb olunmuş başqa mənbələr də bunu təsdiqləyir. A.Bakıxanov özünün «Gülüstani-İrəm» adlı tarixi əsərində yazır ki, Şeyx Molla Yusif Muskurinin (A.Bakıxanovun əsərlərinin yeni nəşrində «Muskuri» sözü səhvən «Muşkurskiy» kimi getmişdir (44,266) əsli, hijri V11 əsrdə Mədinə şəhərindən Qarabağa, oradan da Quba vilayətinin Muskur kəndinə köçüb gəlmiş ərəblərdəndir. Şeyx Yusif X1Vəsrə həmin kənddə anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsil

aldıqdan sonra Bakılı Seyid Yəhyanın yanına getmiş və orada müxtəlif elmlər üzrə mükəmməl təhsil aldıqdan sonra, Seyid Yəhya ona müəllimlik hüququ vermişdir. Mus-kura qayıdaraq, o, öz təlimini yaymağa başlamış və sonralar bu təlimi Qubalı Şeyx Məhəmmədə tapşırılmışdır. Şeyx Yusif və onun nəslə xalq içərisində böyük nüfuz və hörmətə malik olmuşdur. Onun dəfn olunduğu və övladlarının yaşadığı kənd Şeyxlər adlanır. Onun əsərlərindən bizə çatmış, ərəb dilində yazdığı yuxarıda göstərilən - «Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-tasavvuf» kitabıdır. Müqəddimə və 24 fəsildən ibarət olan bu əsər insan qəlbinin bəzi sirlərini və onun əxlaqi qanunlarını şərh edir. O, XIV əsrin sonunda vəfat etmişdir (104,172). A.Bakıxanovun alim haqqında verdiyi bu məlumat bir tərəfdən onun gələcəkdə həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində bizə dəyərli istiqamətlər verir, digər tərəfdən isə Xalisəqarızadənin tədqiqatlarının nəticələrini təsdiqləyir. Yusif Muskuri Şirvaninin 10 fəsildən ibarət sufizmə həsr olunmuş «Silsilət əl-uyun» adlı daha bir əsəri də gəlib bizə çatmışdır. Türk alimi Xeyrəddin Zirikli özünün «Əl-Əlam» adlı ensiklopedik əsərində Katib Çələbinin göstərdiyi Yusif əl-Kurani haqqında yazır ki, o, sufi olmuş, əl-Əjəmi təxəllüsü ilə tanınmış və hijri 768(1367)-ji ildə vəfat etmişdir. Zirikli bir çox mənbələrə əsaslanaraq, qeyd edir ki, onun Misir qəbristanlığında məşhur bir ibadətگاهی olmuş və orada dəfn edilmişdir. Onun əsərlərinin adı isə «Reyhənət əl-qülob fi-t-təvvasul ilə-l-məhəbub» və «Hizb»dir (105,317).

«Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-tasavvuf» əsərini Katib Çələbi isə səhvən başqa müəllifə aid etmişdir. Müxtəlif ölkələrdə nəşr olunmuş Şərq əlyazmaları kataloqlarını nəzərdən keçirərkən görürük ki, onların müəlliflərinin və tərtibçilərinin bəziləri «Kəşf əz-zünun»a istinad edərək əsərin müəllifini düzgün yazmamışlar. O jümlədən «Türk yazmaları toplu kataloqu» «Kəşf əz-zünuna...» istinad edərək, əsərin müəllifini səhvən orada olduğu kimi göstərmişdir (106,22). Brokkelman isə müəllifin adını Mövlana Yusif kimi qeyd etməklə kifayətlənmişdir (107,1012). Leyden universiteti kitabxanasının kataloqu da Brokkelmana əsaslanaraq traktatın müəllifini orada olduğu kimi yazmışdır (108,45). Bütün yuxarıda deyilənlər göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvinin tekstoloci tədqiqatları geniş və etibarlı araşdırmalara söykənmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərin haşiyələrində və sonluqlarında «bu səhifə beş aya tamam oldu» (yəni bir səhifənin mətninin tədqiqi-Ş.K.) (109,50a), «çox əmək, zəhmət çəkib gördüm aləm» (110,99a) deyərək yazdığı qeydlər də göstərir ki, onun tərtib etdiyi mətnlər böyük zəhmət və bilik hesabına uzun müddət aparılan elmi tədqiqatların məhsuludur. O, geniş diapazonlu biliyi sayəsində tərtib etdiyi mətnləri «öz müəlliflərinin» səviyyəsində yüksəltməyə çalışmışdır. Hətta tədqiqatçı mətnlərini tərtib etdiyi əsərlərin yeni, mükəmməl əlyazma nüsxələrini əldə edərkən, həmin əsərlərin mətnləri üzərinə bir daha qayıtmış və əldə etdiyi nüsxələr əsasında onların mətnlərini daha da dəqiqləşdirmiş və zənginləşdirmişdir.

Bir tərəfdən katiblərin təhrifləri, digər tərəfdən müəlliflərin sonradan öz əsərlərinin üzərində etdikləri redaktələr nəticəsində, bir əsərin biri-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələrinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Odur ki, müxtəlif dövrlərdə üzləri köçürülmüş bir əsərin əlyazma nüsxələrinə əsasən tərtib olunmuş mətnin tam surətdə müəllif iradəsinə uyğun olduğunu söyləmək qeyri-mümkündür. Buna görə də sonradan əldə olunmuş qiymətli əlyazmaları ilə əvvəl- ki nəşri yenidən işləmək bir tərəfdən mətni zənginləşdirir, digər tərəfdən isə müəllifin əsərdə irəli sürdüyü fikirlərin və ideyaların daha da aydınlaşdırılmasına böyük kömək göstərir. Bununla da deyə bilərik ki, Əbdülqəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərin daha düzgün, daha mükəmməl, müəllif iradəsinə daha yaxın olması üçün böyük səy göstərərək, əlində olan bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Bunu biz alimin tərtib etdiyi mətnlərin haşiyələrində yazdığı qeydlərdən də görürük: «Tutuşdurma və təshih imkan və bəjarıq daxilində bütünlüklə başa çatdırıldı» (111,254b mətnin haşiyəsində). Xalisəqarızadə heç vaxt tərtib etdiyi mətnlərin tam düzgünlüyü haqqında hökm verməmiş, onların nə dərəcədə düzgün və kamil olduğunu gələcək nəslin müzakirəsinə təqdim edir: «Əlavələri və fərqli jəhətləri müzakirə üçün mətnin haşiyələrində yazmaqla təshih və tutuşdurma başa çatdı» (109,839 mətnin haşiyəsində). Y.E.Bertels (88,462), Ə.Ə.Əlizadə (112,5) və başqaları kimi görkəmli alimlər də avtoqrafları olmayan əsərlərin tərtib olunmuş elmi-tənqidi mətnlərinin tam surətdə müəllif iradəsinə uyğun olduğunu heç vaxt söyləməmişlər.

Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri öz mükəmməlliyi ilə müasir elmi tədqiqat işlərində özünü doğruldur. Hal-hazırda alimlərimiz tərəfindən onun tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri elmi tədqiqatda ən mükəmməl və düzgün nüsxələr kimi istifadə olunur. Bunlara nümunə olaraq Əhməd Təbrizinin «Əsrarnamə», Sədəddin Sədulla əl-Bərdəinin «Hədəiq əd-dəqaiq...», Saçaqlızadə Məhəmməd əl-Mərəşinin «əl-Valədiyyə fi-l-ədəb», İbrahim əl-Ərəşinin «Haşiyə alə şərh əl-ənnmuzəj fi-n-nəhv», Jəlaləddin əl-Qəzvinin «Təlxis əl-miftəh fi-l-məani və-l-bəyan», Jəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin «Şərh əl-ənnmuzəj fi-n-nəhv» və digər əsərləri göstərmək olar. J.V.Qəhrəmanov tərəfindən giriş və sözlüklə faksimilesi nəşr olunmuş Əhmədi Təbrizinin «Əsrarnamə» tərcümə əsərinə (Bax:72) M.S.Sultanovun yazdığı müqəddimədə Əbdülqəni Nuxəvinin bu əsərin mətni üzərində aparılmış mətnşünaslıq işi yüksək qiymətləndirilmişdir: «Oxujulara təqdim olunan həmin əsər («Əsrarnamə» - Ş.K.) çapda olarkən Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmalar fonduna (Əlyazmalar institutu o zaman belə adlanırdı) Azərbaycan dilində «Əsrarnamə» əsərinin yeni bir əlyazması daxil oldu. Bu əlyazması iki jəhətdən son dərəcədə əhəmiyyətlidir. Əvvəla, o, tam və mükəmməl olub, Nuxalı alim Əbdülqəni Əfəndi tərəfindən daha başqa bir əlyazma nüsxəsi ilə tutuşdurulmuş və islah edilmişdir. Digər

tərəfdən məlum oldu ki, bizim nəşrə təqdim etdiyimiz birinci əlyazmasının əvvəlindən jəmi 6 vərəq, daha doğrusu 11 səhifə düşmüşdür...»(73,7-8).

Məhz Əbdülqəni Nuxəvinin başqa nüsxələrlə tutuşdurulub, katib xətalrı islah edilmiş və nüsxə fərqləri göstərilmiş «Əsrarnamə» əsərinin əlyazma nüsxəsi əldə edildikdən sonra, onu bütöv və nöqsansız nəşr etmək, mübahisəli fikirləri aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur. Aparığımız tədqiqatlar nətiyəsində müəyyən edilmişdir ki, alimin tərtib etdiyi «Əsrarnamə» əsərinin mətni, yuxarıda deyildiyi kimi iki yox, dörd, bəlkə də daha çox nüsxə əsasında hazırlanmışdır. Çünki o, mətnin tərtibində istifadə etdiyi mükəmməl nüsxələrdən başqa, yoxlama nüsxələr kimi tədqiqata jəlb etdiyi digər əlyazmalara şərti işarələr verməmişdir. Həmin nüsxələrdən verdiyi variantların yanında anjaq «nüsxə» sözünü yazmaqla kifayətlənmişdir. Mətnə belə variantlara çox rast gəlirik. Bu Əbdülqəni Nuxəvinin bütün mətnşünaslıq fəaliyyətinə xas olan xüsusiyyətdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin mətnşünaslıq fəaliyyətini öyrənmək baxımından onun, yuxarıda haqqında məlumat verilmiş, təqribən X111-X1V yüzilliklərə aid edilən İsa təxəllüslü şairin «Mehri və Vəfa» poemasının mətni üzərində apardığı tekstoloci araşdırmalar xüsusi maraq doğurur. Klassik ənənələrin davamı kimi meydana gəlmiş «Mehri və Vəfa» məsnəvisi əski anadilli abidələrimizdən biri kimi olduqca dəyərli bir əsərdir. Orta əsr poeziya nümunələrindən fərqli olaraq, bu məsnəvinin dili doğma dilimizin ən arxaik söz və ifadələri əsasında köklənmişdir. Əsərin dilində olan ərəb və fars sözləri jüzi bir faiz təşkil edir. «Mehri və Vəfa» məsnəvisinin dövrümüzədək gəlib çatmış iki əlyazmasından biri Əbdülqəni Nuxəvinin əli ilə köçürülmüş və üç nüsxə əsasında poemanın mətni tərtib edilmişdir. Alim əvvəl jə əsərin üç nüsxəsi əsasında mətnini araşdıraraq, mükəmməl nüsxəsini yaratdıqdan sonra, onu tərtib etdiyi və Əlyazmalar institutunda saxlanılan bir əlyazma toplusuna daxil etmişdir. Məsnəvinin mətninin tərtibində alimin istifadə etdiyi nüsxələrdən biri gəlib zəmanəmizə çatmamışdır. Lakin onun kitabxanasından əldə etdiyimiz poemanın hijri 1242 (1826\27)-ji ildə qazaxlı Məhəmməd Kəminə tərəfindən köçürülmüş ikinci nüsxəsini Əbdülqəni Nuxəvinin hazırladığı nüsxə ilə müqayisə etdikdə görürük ki, o, «Mehri və Vəfa» poemasının olduqca kamil bir mətnini tərtib etməyə müvəffəq olmuşdur. Əgər poema Əbdülqəni Nuxəvinin nüsxəsində 1574 misradırsa, Məhəmməd Kəminənin köçürdüyü əlyazmasında əsər jəmi 1490 misradan ibarətdir. Məhəmməd Kəminənin nüsxəsini Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi mətnlə müqayisə etdikdə aydın olur ki, Məhəmməd Kəminə əsərin mətnində kifayət qədər ixtisarlara, əlavələrə və dəyişmələrə yol vermiş və bununla da o, poemanı jiddi təhriflərə məruz qoymuşdur. Bununla da o, əsərin fərqli və təhrif olunmuş bir nüsxəsinin meydana

gəlməsinə səbəb olmuşdur. Birjə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Məhəmməd Kəminənin əlyazmasında poemanın 28 misradan ibarət müqəddiməsi ixtisar edilmişdir. Bununla yanaşı Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi mətndən fərqli olaraq, Məhəmməd Kəminənin nüsxəsindən bir sıra misralar düşmüş və ya misralarda sözlər və fikirlər, eləcə də sözlərin sırası pozulmuş və təhrif edilmişdir. Nəticədə də şairin üslubuna və dilinə xələl dəymişdir. Nümunə olaraq Əbdülqəni Nuxəvinin mətnindən aşağıdakı parçaya mürəjət edək:

Sən gələjəksən dedi Xızır bana,
Tanrı əmrilə bəni verdi sana,
Munja zamandır yolını gözlərim,
Eşqini könlüm içində gizlərim.
Şimdi gəldin sən yüzimi görməgə,
Qəsd qıldın eşqimə jan verməgə.
Eylə dedi saldı qolın boynuma,
İki əlin saldı onun qoynuna,
İki yar bir-birilə bulaşdılar,
Sanasan ay ilə gün qovışdılar.

Bu parça Məhəmməd Kəminənin köçürdüyü nüsxədə belə verilmişdir:

Səni gətirdi ol Xızır mana,
Tanrı əmrilə səni vardı mana.
Neçə zamandır yolunu gözlədim,
Eşqini könlüm içində gizlərim.
Doymadım yüzümü sən görməgə,
Qəsd edirsən eşqimə jan verməgə.
Eylə dedi saldı əlin qoynuna,
Gül bəqadır məşuqunun oyununa.

Göründüyü kimi Əbdülqəni Nuxəvinin nüsxəsindən verilmiş parçanın axırınjı iki misrası Məhəmməd Kəminənin nüsxəsindən düşmüş, eləcə də birinji beytdə məna və qafiyə, üçüncü və dördüncü beytlər təhrif edilmiş, «munja» sözü müasirləşdirilmişdir. Belə hallara Məhəmməd Kəminənin nüsxəsində az təsadüf olunmur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Kəminənin də nüsxəsində elə tək-tək misralar vardır ki, onlara Əbdülqəninin mətnində təsadüf olunmur. Eyni zamanda Əbdülqəni Nuxəvinin mətnində bəzi arxaizmlər müasir variantlarla əvəz edilmişdir. Məsələn:

Çün atalığa qəbul etdin məni,
Öyləndirim, baş-göz edəyim səni.

Bu beytdəki «öyləndirim» sözü Məhəmməd Kəminənin nüsxəsində (evərayim) kimi qədim variantı verilmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi mətnin sonunda müəllifin təxəllüsü göstərilən aşağıdakı parça nədənsə verilməmişdir.

Umma İsa, neyə bir bu qeyli-qal,
Dilə haqdan kim, qılasan ittisal.
Aydılığun assısı yok bili-bil,
İstə bul bir yarı həmdəm əhli-dil.
Bir yar istə kim, sənə yar ola,
Duta əlnü ilətə doqru yola.
Mürşid ola, səni irkuzə haqqa,
Dünya fanidir, zira oldır bəqa.

Ola bilsin ki, alimin istifadə etdiyi nüsxələrdə bu hissə olmadığından o da verməmişdir. Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi mətndəki bu fərqli jəhətlərə baxmayaraq, o, öz dövrünə görə «Mehri və Vəfa» məsnəvisinin bir növ elmi-tənqidi mətnini tərtib etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi mətnlərə yazdığı elmi-məlumat aparatları onun mətnşünaslıq fəaliyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Onun tərtib etdiyi bu və ya digər mətnə yazdığı şərhələr, izahlar, nüsxə fərqləri, göstərijlər və s. öz əksini elmi-məlumat aparatında tapmışdır. Alim elmi-məlumat aparatını mətnin haşiyələrində və səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərdə yerləşdirilmişdir. Hər bir səhifəyə aid olan şərhələr, izahlar, nüsxə fərqləri və s. həmin səhifədə olan mətnin haşiyələrində, bu kifayət etmədikdə isə səhifələrin arasına salınmış vərəqlərdə mətnin şrifflərinə nisbətən narın xətt ilə yazılmışdır. Bəzi hallarda isə o, qısa məzmunlu yığcam izahları və ayrı-ayrı sözlərin nüsxə fərqlərini birbaşa mətndə sətirlərin arasında qeyd etmişdir. Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi elmi-məlumat aparatı onun mətnşünaslıq fəaliyyətində istifadə etdiyi metod və prinsiplər, atribusiya və atateza, mətnin tərtibində qəbul etdiyi qərarların düzgünlüyü haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, elmi-məlumat aparatı Əbdülqəni Nuxəvinin mətnşünaslıq fəaliyyəti və onun əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində başlıca mənbə olmuşdur. Alimin mətnlərə yazdığı elmi-məlumat aparatlarında verdiyi şərhləri aşağıdakı üç qismə bölmək olar:

1. Tekstoloci şərhlər.
2. Mətnin şərhli.
3. Bioqrafik xarakterli şərhlər.

1. Tekstoloci şərhərdə mətnləri tərtib edilən əsərlərin əlyazmaları haqqında məlumatlar, mətnin tərtibində istifadə edilmiş metod və prinsiplərin izahları, nüsxə fərqləri və onlarla bağlı açıqlamalar, mətnin atribusiyası və s. bilgiler verilmişdir.

2. Mətnə yazılmış şərhələr elmi-məlumat aparatının ən böyük qismini əhatə etməklə bərabər çox geniş və rəngarəngdir. Əbdülqəni Nuxəvinin mətnşünaslıq fəaliyyəti bədii ədəbiyyatla bərabər ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, fəlsəfə və məntiq elmlərinə yazılmış şərhələr də rəngarəngdir. Buda ondan irəli gəlir ki, yuxarıda deyildiyi kimi onun elmi fəaliyyəti pedaqoci fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Buna görə də o, tekstoloci tədqiqata jəlb etdiyi əsərlərin əksəriyyətini pedaqoci fəaliyyətində istifadə etmişdir.

3. Bioqrafik xarakterli şərhələrə tədqiqatçının «öz müəllifləri», eləjə də onların əsərlərini şərh edərəkən istifadə etdiyi başqa əsərlərin müəllifləri haqqında verdiyi bioqrafik məlumatlar daxil edilmişdir.

Tekstoloci tədqiqatla bağlı elmi-məlumat aparatının tərtib olunması və oraya daxil olan məlumatların göstərilməsi üçün hər şeydən önjə müəyyən prinsiplərə əsaslanan şərti mətnşünaslıq işarələri sistemi yaradılmalı idi. Əbdülqəni Nuxəvi şərti mətnşünaslıq işarələrinin tərtibində orta əsr təjribəsinə söykənərək ərəb qrafikasının hərflərindən, rəqəmlərdən, qədim yazıların hərflərindən, ayrı-ayrı əlamətlərdən istifadə etmişdir. Həmin işarələr sistemi aşağıdakı jədvəldə öz əksini tapmışdır:

Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi mətnə yazdığı elmi-məlumat aparatı, oraya daxil etdiyi şərhlər, elmi-məlumat aparatının yazılmasında istifadə edilmiş şərti mətnşünaslıq işarələri və bu işarələrin tətbiq etmə üsulları haqqında bu sətirlərin müəllifinin «Mətnşünaslıq» adlı monoqrafiyasında ətraflı məlumat verilmədiyindən burada bir daha şərh verməyə ehtiyaj qalmır.

Beləliklə də, Əbdülcəni Nuxəvi Xalisəqarızadə Azərbaycan şairləri və alimlərinin, eləcə də Şərqi müəlliflərinin yaratdıqları mədəniyyət abidələri üzərində apardığı tekstoloji araşdırmalarla mətnşünaslığın empirik fəaliyyət sahəsindən müstəqil bir elmi sahəyə çevrilməsində, onun metod və üsullarının yardımıyla da böyük xidmətlər göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.D.S.Lixəçev. Tekstolojiə.Moskva-Leninqrad.1962.
- 2.Bolğşəə Sovetskaə Enüklopediə.T.25.Moskva.1976.
- 3.S.D.Salivanova. K voprosu o problematike tekstolojiçesko-qo analiza. A.K.D. Moskava. 1977.
- 4.S.A.Reyser. Paleografiə i tekstolojiə novoqo vremeni. Moskva, 1970.
- 5.Mahmudov Malik. Xətib Təbrizin Şərqi ədəbi fikrinin inkişafına təsiri.- Azərbaycan EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və inşəsənət seriyası).№4. Bakı.1978.
- 6.Mahmudov Malik. Piyada...Təbrizdən Şama qədər. Bakı.1982.
- 7.Azərbaycan tarixi. 1j. Bakı.1994.
- 8.Mirəhmədov Əziz. Böyük sərvət.-Xalq ədəbiyyatı.1j. Bakı.1982.

- 9.V.V.Bartolğd. Soçineniə. T.9.Moskva.1977.
- 10.Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı.1j. Bakı.1978.
- 11.Mamed Arif Dadaş-zadə. İstoriə Azerbaydjanskoy literaturı. Baku.1971.
- 12.F.Qasımzadə. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı.1962.
- 13.P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı.1981.
- 14.İsmayilov Mahmud. Şəki. Bakı.1982.
- 15.Mirəhmədov Əziz. Müqəddimə.- Azərbaycan kitabı.1j. Bakı. 1963.
- 16.Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı.1j. Bakı.1978.
- 17.Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri (Tərcümə Qəzənfər Paşayev və Həmid Abbasovundur). Bakı.1985.
- 18.Əbu əl-Bəqa. Əl-Külliyat. Qahirə.1253h.
- 19.M.F.Axundov. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. Bakı.1963.
- 20.»Əkinçi» qəzeti.1876.№11.
- 21.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Sədo həft rəng. B-733. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 22.A.Bakixanov Qüdsi. Nəsihətlər. Bakı.1982.
- 23.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Farsı təkəllüm risaləsi.A-420. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
- 24.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Məjmuə. B-679.Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 25.Hüseyn Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı.1985.
- 26.Nəsirəddin Tusi. Ədəbü-l-mütəəllimin. B-693. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 27.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Farsı təkəllüm risaləsi. A-420. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 28.N.Z.Hatəmi. Fars danışığı dili. Bakı.1965.
- 29.Rəşid Əfəndiyevin arxivi, inv.8/Q-1/1. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 30.M.F.Axundov. Əsərləri.111 jild. Bakı.1955.
- 31.A.Bakixanov. Kratkə qrammatika persidskoqo əzıka. Tbilisi.1841.
- 32.A.Q.Qluxov. Zvuçit lişğ pisğmena. Moskva.1981.
- 33.Ə.Seyidov. Azərbaycan pədaqoci fikrin inkişafı tarixindən. Bakı. 1958.

- 34.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Məjmuə. B-6823. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 35.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Məjmuə. B-503. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 36.M.S.Sultanov. Şer çələngi.-«Kommunist» qəzeti.25 noyabr1981 -ji il.
- 37.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Məjmuə. B-474. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 38.Nəbiyev Bəkir. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas. Bakı. 1963.
- 39.V.N.Baskakov. Rukopisniy otdel Puşkinskoqo doma. Lenin-grad.1982.
- 40.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Kitabxana dəftəri. A-410. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 41.Sidorov. Druq kniqi.-Sovetskiy bibliofil. Moskva.1981.
- 42.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Məjmuə. B-6710. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 43.F.Seyidov. Xurşid Banu Natəvan.-Xurşid Banu Natəvan.Şerləri. Bakı.1956.
- 44.A.K.Bakixanov. Soçineniə. Zapiski, pisğma. Baku.1983.
- 45.Kamandar Şərifli. Mətnşünaslıq. Bakı.2001.
- 46.Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-ji illər erməni-müsəlman davası. Bakı.
- 47.Bakixanov Kudsı Abbas-Kuli-Aqa. Qölistan-İram.Bakı. 1926.
- 48.Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun an əsəmi-l-kutub və-l-funun. 1j. İstambul.1941.
- 49.Dehxuda. Lüğətnamə. 64j. və 94j.
- 50.M.Ə.Tərbiyət. Danışməndəni-Azərbaycan. Bakı.1987.
- 51.Bursalı Məhəmməd Tahir. Osmanlı müəllifləri.111 j. İstambul. H.1343.
- 52.Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun an əsəmi-l-kutub və-l-funun.11j. İstambul.1943.
- 53.İsmayıl Paşa əl-Bağdadi. Hidayətü-l-arifin əsəmi-l-müəllifin və əsəri-l-müsənnifin. 1 jild. İstambul.1951.
- 54.Arabskie rukopisi instituta vostokovedeniə Akademiy Nauk SSSR. 1 kataloq, 1 çastğ (pod redaküey A.B.Xalidova. Moskva.1986.

- 55.İ.Ö.Kraçkovskiy. İzbrannie soçineniə.V1 t. Moskva-Le-ninqrad.1960.
- 56.Doktor Ramadan Şişan, Javid İzgi,Jəmil Akpınar. Fehrist məxtutat məktəbət Köpürlü. 1,11,111 jildlər. İstambul.1986.
- 57.Möhsün Nağısoylu. Orta əsrlərdə Azərbaycan tərcümə sənəti. Bakı.2000.
- 58.V.Məmmədəliyev. Ön söz-Quran (Azərbaycan dilinə tərcüməsi Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevindir). Bakı.1992.
- 59.Ə.Dəmirçizadə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı.1967.
- 60.G.N.Nadjip. İstoriko-sravnitelğniy slovarğ törkskix əzıkov X1V veka. Moskva.1979.
- 61.B.Abdullayev. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası. Bakı.1999.
- 62.Azərbaycan ədəbiyyatı injiləri (dastanlar)(tərtib edəni B.Abdul-layev). Bakı.1987.
- 63.Əlyar Səfərli. Şəhidlik abidəsi.-Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süada. Bakı.1993.
- 64.İslam tarixi ansiklopedisi. 6 jild. İstambul.
- 65.Yusif İlyan Sərkis. Mujəm əl-mətbuat əl-arabiyyə və-l-muarrəbə əl-Jüz əl-əvvəl. Misir.1928.
- 66.Xeyrəddin Zirikli. Əl-Əlam. V jild. 11 hissə. İstambul.1968.
- 67.Şəmsəddin Sami. Qamus əl-əlam. 1j. İstambul.h.1306.
- 68.İ.Ö.Kraçkovskiy. İzbrannie soçineniə. 1V t. Moskva-Le-ninqrad.1957.
- 69.A.İ.Mixailova. Kataloq arabskix rukopisey instituta Na-rodov Aziy. Vıpusk 2. Moskva.1961.
- 70.L.V.Dmitrieva, S.N.Muratov. Opisanie törkskix rukopi-sey İnituta rukopisey. 11t. Moskva.1975.
- 71.Karatay Fehmi Edhem. Topqarı sarayı müzesi, kütubhanesi, türk-jə yazmalar kataloqu. 1j. İstambul.
- 72.J.Qəhrəmanov. Əsrarnamə. Bakı.1964.
- 73.M.Sultanov. Əhmədi Təbrizi və «Əsrarnamə» əsəri haqqında.-J.Qəhrəmanov. Əsrarnamə. Bakı.1964.
- 74.Ə.Əliyev. Əhməd Tantarani Maraği və onun «Tantaraniyyə» qə-sidəsi.- «Əlyazmalar xəzinəsində». Bakı.1987.
- 75.Əmir Əbdürrəhman Xan. Əfqan tarixi.1,11,111,1V,V,V11,VIII və 1X hissələr. Bakı.1914.
- 76.Əl-Amədi. Əl-Müvazənə. 11 jild. Beyrut.
- 77.E.İ.Proxorov. Tekstoloqiə. Moskva.1966.

- 78.S.İ.Belokonğ. Predmet i zadaçi literaturavedçeskoqo istoçnikovedenië. Avtoreferat kand.dissertaüiy. Moskva.1978.
- 79.N.N.Konrad. Zapad i Vostok. Moskva.1972.
- 80.B.P.Buzeskul. İz istoriy kritičeskoqo metoda. Ranke i Ştiuelğ.- İzvestië Akademiy nauk SSSR ser,V1,T.XX. Moskva.1926.
- 81.B.P.Buzeskul. İz istoriy kritičeskoqo metoda. Qeren.-İz-vestië Akademiy Nauk SSSR, ser.V1,T.XX1. Moskva.1927.
- 82.V.V.Farsobin. Istoçnikrvedenie i gqo metod. Moskva.1983.
- 83.Qəbavə Fəxrəddin. Minhaj ət-Təbrizi və şuruhuhu. Hələb.h.1395.
- 84.K.Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı.1984.
- 85.E.İ.Proxorov. Tekstoloqie novoy russkoy literaturı.- E.D. Lebedev. Tekstoloqie. Voprosı teoriy. Moskva.1982.
- 86.Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi əlyazma toplusu. B-6834. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 87.H.Araslı. Füzuli əsərlərinin nəşri haqqında. - Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 1j. Bakı.1958.
- 88.E.G.Bertelğs. İzbrannie trudi. Nizami i Fizuli. Moskva. 1962.
- 89.J.V.Qəhrəmanov. Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. 1j. Bakı.1973.
- 90.Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi əlyazma toplusu. B-626. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 91.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Sədo həft rəng. B-733. Azərbaycan MEA Əlyazmalar institutu.
- 92.Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi toplu. B-474. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 93.Osnovi tekstoloqiy. Moskva.1962.
- 94.H.Araslı. Giriş. - Nizami Gənjəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı.1981.
- 95.Məqsudi. Möjüzname. B-6680. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 96.Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi toplu. M-64. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 97.A.E.Bertelğs. Pətğ filosofskix traktatov na temu «Afak va Anfus». Moskva.1970.
- 98.Əlyazma toplusu. B-679. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

- 99.Ə.Ə.Əlizadə. Azərbaycan mətəşünaslığın inkişafı tarixindən. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və inşəsənət seriyası).№2. Bakı.1970.
- 100.Əhməd Təbrizi. Əsrnamə. B-5266. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 101.S.Rüstəmov. Qasım bəy Zakirin əsərlərinin nəşri tarixindən.- Qasım bəy Zakir. Əsərləri. Bakı.1964.
- 102.D.S.Lixaçev. Tekstoloqiə (kratkiy oçerk). Moskva-Lenin-grad, 1964.
- 103.Ə.Mirəhmədov. Azərbaycan mətəşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. - Azərbaycan mətəşünaslığı məsələləri. Bakı. 1979.
- 104.Bakixanov Kudsı Abbas-Kuli-Aqa. Qölistan-İram. Baku. 1926.
- 105.Xeyrəddin Zirikli. Əl-Əlam. 1X jild. İstambul.1957.
- 106.Türkiyə yazmaları toplu kataloqu. 1 jild. Ankara.1981.
- 107.Karl Brokkelman. Qeşixte der arabişen literatur. Supplement band 11. Leyden.1938.
- 108.Kodeks mapuskript V11. Həndlist of arabik mapuskripts in ze laybrari of ze yunversiti of leyden ənd azə kollektions in ze nit-heçlands. Leyden.1957.
- 109.Şeyxzadə. Haşiyət ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil. B-3589. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 110.Əlyazma toplusu. B-234. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 111.Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi əlyazma toplusu. B-477. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
- 112.A.A.Alizadə. Ot sostavitelə nauçno-kritiçeskoqo teksta. Fazlullax Rəşidəddin. Djami at-tavarix. 111 tom. Baku. 1957.

MÜNDƏRİJAT

Ön söz.....	3
Əbdülqəni Nuxəvinin dövrü.....	7
Nənə və nəvə.....	14
Əbdülqəni Nuxəvinin pedaqoci fəaliyyəti və yaradıcılığı.....	29
Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanası.....	56
Əbdülqəni Nuxəvinin mətnşünaslıq fəaliyyəti.....	122
Ədəbiyyat.....	145
Əlavələr	151

KAMANDAR ŞƏRİFLİ (ŞƏRİFOV)

125

—

—